

Mir Cəlal

QAYĞILAR

Mir Cəlal

QAYĞILAR

Bakı - 2021

Tərtibçi: *Elnur İmanbəyli*
Redaktor: *Təhsin Mütəllimov*
Məsləhətçi: *Mehriban Cəfərova*

Kitaba daxil edilmiş “Qayğılar” romanı Elnur İmanbəyli, hekayələr isə Aytən Əliyeva tərəfindən Salman Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində üzə çıxarılmışdır.

Mir Cəlal. Qayğılar. – Bakı: “Zərdabi Nəşr” MMC, 2021. – 244 s.

“Ədibin Evi” tərəfindən nəşr edilən bu kitaba Mir Cəlalin “Qayğılar” romanı və on bir hekayəsi daxil edilmişdir. 1930-cu illərə aid olan bu əsərlər ilk dəfə kitab şəklində işıq üzü görür.

“Qayğılar” romanı Azərbaycan kəndində kollektivləşmə prosesindəki təzadlardan bəhs edir.

Kitaba daxil edilmiş hekayələrdə Mir Cəlalin bədii üslubunun səciyyəvi cəhətləri nəzərə çarpır: maraqlı əhvalatlar, gülüş doğuran hadisələr, tipik obrazlar və həyat lövhələri.

Şübhəsiz ki, Mir Cəlal sənətkarlığını özündə ehtiva edən bu əsərlər maraqla qarşılanacaqdır!

ISBN 978 9952 542 06 6

© “Zərdabi Nəşr” MMC, 2021

Sənət yadigarları

Hər bir ədibin yaradıcılığı bütövlükdə bənzərsiz talelər və rəngarəng xarakterlər dünyasıdır. Eyni zamanda bütün bunlar bir sənətkarın dünyagörüşünün, ideallar aləminin ardıcıl, sistemli inkişafıdır; dünyanın ideal gözəlliklərinin və rəzalət eybəcərliklərinin təqdimat sərgisidir, nümayiş meydanıdır.

Bədii yaradıcılığın, bilavasitə, təkamül prosesini izləmək xüsusi maraq doğurur. Zəngin yaradıcılıq yolu keçmiş Mir Cəlalin ilk və son əsərlərinin müqayisəsi də çox söz deyə bilər. Məsələ yalnız bu əsərlərin ideya-bədii gücündə, səviyyəsində deyildir. Məqsəd həm də ədibin yaradıcılıq yolundakı təkamül və inkişaf prosesinin bütöv halda təsəvvürdə canlandırılmasıdır. Onun özünəməxsus sənət yolunu necə keçdiyini izləyə bilməkdir, yaradıcılıq tərcümeyi-halından (mövzular, janrlar, bədii qəhrəmanlar və s.) xəbərdar olmaqdır.

Diqqət edilsə, bir çox sənət əsərində məzmun və ya formaca müəllifin fərdi xarakterinin müəyyən təzahürlərini, əlamətlərini də tapmaq mümkündür. Xüsusilə, məhz təhkiyə üslubu çox vaxt ümumi yaradıcılığın fərdiyyətini açan əsas amil olur. Məhz təhkiyə üslubunun orijinallığı, ümumi yaradıcılığın fərdiyyətinin açarı kimi, sonrakı bədii komponentlərin xarakterinin dəqiqləşməsinə də yardımçı olur.

Mir Cəlal lap gənlik illərindən satirik şeir, felyeton, xatirə, oçerk, hekayə, povest, roman, hətta pyes də yazmışdır. Lakin, daima ardıcıl müraciət etdiyi janr – hekayə olmuşdur. Bu da təsadüfi deyildir. Mir Cəlal ümumən yazılı əsərlərində də, şifahi

nitqində də həmişə son dərəcədə lakonik olmağı, konkretliyi xoşlamışdır. Müdrik, duzlu, sərrast yumor da onun fərdi təbiətinin ən güclü cəhətlərindən olmuşdur.

Ədibin alimliyi və müəllimliyi də onun bədii əsərlərinin tematikasında güclü təcəssümünü tapmışdır. Belə qüvvətli üsluba və zəngin yaradıcılığa malik olan ədibin sənət axtarışlarını və yaradıcılıq nailiyyətlərini ardıcıl izləmək və təhlil etmək, təcrübə nümunəsi kimi də çox maraqlı, əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyatımızın klassik hekayəçilik ənənəsi Mir Cəlal yaradıcılığında novatorcasına davam və inkişafını tapmışdır. Böyük səmimiyyət və lakonik obrazlılıq Mir Cəlal üslubunun özülüdür. Mir Cəlalin kiçik bir hekayəsində insan və bəşəriyyət problemləri, fəlsəfi-ictimai dərinliyi və ümumiləşmə qüdrəti ilə böyük və miqyaslı olur.

Ədibin sağ ikən bu əsərləri nəşr etdirməməsinin səbəbləri məlum deyildir. Bu əsərlərin məhz yazılma tarixi üçün nə dərəcədə aktual olması, yaxud onların bədii kamilliyinə görə müəllifin özünü nə dərəcədə qane etməsi kimi səbəblər də ola bilər. Əsas odur ki, bu əsərlər Mir Cəlalin indiyədək nəşr olunmamış yadigarlarıdır. Ədibin yaradıcılıq yolunu bütövlükdə dəyərləndirmək üçün, bu zəngin söz xəzinəsi haqqında ümumiləşmiş yekun fikirlər, daha arxayın nəticələr demək üçün, onları tədqiqatlara cəlb etmək son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Hər bir sənətkarın əsərləri onun zəmanəsi və müasirləri barədə təsəvvürüdür, düşüncələridir, arzuları və etirazlarıdır, qəzəbi və sevgisidir. Əslində, bədii yaradıcılığı bütövlükdə hər bir müəllifin mənəvi-psixoloji portreti, az ya çox dərəcədə tərcümeyihalıdır.

Mir Cəlalin çap olunmamış əsərləri onun müəyyən dövrlərdəki arzu və ideallarıdır, zəmanəsi, müasirləri haqqında düşüncə-

ləridir. Eyni zamanda, bu əsərlər ədibin bir sənətkar kimi formalaşma prosesini, bədii xarakter yaratmaq işində, bədii təsvir və təhkiyədə kamilləşmə mərhələlərini əyani nümayiş etdirən sənət yadigarlarıdır. Sənətkarın dünyagörüşündəki, ictimai-fəlsəfi baxışlarındakı dəyişiklik, təkamül də daha aydın nəzərə çarpır. Ardicıl və xronoloji tədqiqat, sənətkarın bütün yaradıcılıq yolundakı təkamül prosesini tam müfəssəlliyi ilə nümayiş etdirmiş olur.

Şəxsi arxivindən tapılmış bu əsərlər mövzu və üslubca ədibin başqa əsərləri ilə yaxından əsləşir. Bu əsərlərdə də mənəvi-psixoloji problemlər əsasdır. Cəmiyyətdəki ictimai, iqtisadi problemlər də daha çox müxtəlif ictimai təbəqələrin taleyi əsasında tipik xarakterlər və tipik vəziyyətlərdə məharətlə bədii həllini tapmışdır.

Mir Cəlalin buradakı hekayələrinin süjet “açarı” əsərin adıdır: “Tərpənir”, “Xallı muncuq”, “Ölüsoyan”, “Zirəklik”, “Söylənməyən nitq”, “Oturaqlar”, “Yanşaq”.

Bəzən də hekayənin lap ilk cümlələri əsəri oxumağa möhkəm cəlb edir.

“Ağasəmədi kolxozdan qovdular. Ha qışqırdı, ha yalvardı ki, canım mən yüzbaşı olmamışam, beş-altı ay Mirzə Məmməd ağa naxoş olanda möhürü saxlamışam. Gəlib-gedənin qabağına çıxmışam ki, camaat, müsəlman qardaşlar inciməsinlər. Mənim ayrı nə günahım olub, rəhm eləyin, üstümə böhtan atırlar, inanmayın....” (“Ölüsoyan”)

İndi, oğulsan, sonrasını oxuma!

“Yanşaq” hekayəsi isə belə başlayır: “Dörd il biz onunla bir məktəbdə oxuduq. Çənəsinin dayandığını görə bilmədik.”

Təbii ki, bu misralarda ilk növbədə Mir Cəlal hekayələrinin təkrarsız və cazibədar, müdrik və sərrast yumoru diqqəti cəlb edir. Hekayələrindəki yumorlu təhkiyə bəzən də lirik into-

nasiya kəsb edərək, əsas mətləbin sərrast ifadə vasitəsinə çevrilmiş olur. Mir Cəlalin lakonik təhkiyə üslubu, dialoqlarının təbii və dinamik xarakteri oxucu marağını sonadək cəzb edir.

“Qayğılar” romanı sosialistcəsinə yenidənqurma, kolxozlaşma proseslərindən bəhs edir. Əsərdə bu proseslərin Azərbaycan kəndində necə qarşılanması və təzadlı xarakterlərin mübarizəsi təsvir edilir.

Romanın bir neçə fəslı 1936, 1937 və 1938-ci illərdə “Romanndan parça” adı altında mətbuatda, bir fəslı isə ədibin 1938-ci ildə nəşr edilmiş “Axundun iştəhası” adlı kitabında çap olunmuşdur. Mir Cəlalin sonrakı illərdə əsərin makina yazısı üzərində apardığı redaktə işi onu deməyə əsas verir ki, bu əsərin işıq üzü görməsi ədibin də yaradıcılıq planına daxil olmuşdur.

Uzaq illərin yadigarları olan bu əsərlər unudulmaz ədibimiz Mir Cəlalin zəngin sənət dünyası ilə oxucuların yeni görüşü olacaqdır.

Təhsin Mütəllimov

ROMAN

QAYĞILAR

I Fəsil Zəmanət

İzin verin Abbas Xalıqovun uzaq keçmişi ilə maraqlanma-yaq. Onun indiki vəziyyəti hamıya yaxşı bəllidir. Xalıqovun kimliyi, o kişinin hər sözü, hər işi, hər addımı bir tərcümeyi-haldır.

1929-cu ilin payızında onu Kənd Təsərrüfat Texnikumunun təsərrüfat işlərində, daha doğrusu, pansion mətbəxində görürük. Zənn etməyin ki, o aşbaz, ya aşbaz əlaltısıdır. Xeyr, Xalıqov sadəcə olaraq sudaşıyandır. Siz də çoxları kimi deyəcəksiniz ki, bu, heç onun adına yaraşmır. Ancaq yaraşsa da, yaraşmasa da, kişi birdəfəlik düşünüb-daşınıb bu işə əl qoymuşdu.

O, hər gün səhər tezdən su çəlləyinin uzun ağacları arasında gəzər, bədənini irəliyə tərəf əyərək yavaş-yavaş yeridicə, çəlləyinin xırda və möhkəm təkərləri də dalınca hərlənərdi. Yataqxana işləri isə onun haqqında bu yanlış təsəvvürü dağıtdı. Təsərrüfat müdiri indi, Xalıqov haqqında danışanda özünü ciddi tutur, beş kişinin adını çəkəndə, bir də onu deyirdi:

– Abbas, paho, indi yataqxanaların ağası odur!

Xalıqovun da, necə deyərlər, qulluğu böyüyenlərin çoxunda olduğu kimi, təbiəti bir az dəyişmişdi. İndi özünü ağır aparır, döşünə bəzi nişanlar taxır, salam əvəzinə başı ilə işarə verirdi. Cibində qəzetlərlə gəzirdi. Daha mətbəxə, qadınlarla söhbətə gəlmirdi. Nə üçünsə gecə-gündüz yataqxanada qurdalanırdı.

Neçə dəfə məsələ qoydu ki, “uzaqda oluram, nəzarət edə bilmirəm”. Oğurluqdan, əyrilikdən, gecələrin “qaranlıq təsadüflərindən” şikayətləndi. O qapıya girdi, bu qapıdan çıxdı, axırda

yataqxanada kiçik bir otaq almağa müvəffəq oldu. Təsərrüfat müdiri Xalıqovun evli olduğunu zənn etsə də, aydın oldu ki, onun arvad-uşağı yoxdur, hələ evlənməmişdir. Abbas böyük bir sevinc və təlaşla şeylərini yığıb yataqxanaya gətirdi.

O, yataqxanada işləsə də, məktəbin başqa işləri ilə də maraqlanırdı. Direktorun gözünə girmək, özünü yuxarılarda şirin salmaq üçün əlindən gələni edirdi. Tanış tələbələrin birindən xahiş edib yeni əlifba ilə uzun bir ərizə yazdırdı: “Partiyaya girməm”, – dedi. Təsərrüfat müdirinin köməyi ilə ərizəni özək bürosuna çatdırdı. Büronun sözü keçən üzvlərindən biri də texnikumun direktoru idi. Xalıqov çox yerdə müdirin “əsl bolşevik” olduğunu deyib tərifləmişdi, çox iclasda qalxıb məktəbin müvəffəqiyyətlərindən danışmışdı. Direktor da, haqq üçün, çörək itirən adam deyildi. Xalıqovun yaxşılıqları, hərçənd, onun üçün əhəmiyyətsiz bir şeydi, ancaq yenə üstündən addamaq olmazdı.

Büro iclaslarının birində, özəyin üç nəfər büro üzvündən biri olmayan zaman, müdir əməli katibi çağırıb Xalıqovun ərizəsini, anketini istəyib, iclasa qoydu:

– Yoldaşlar, – dedi, – bizim özəyimiz, hamınız bilirsiniz ki, ziyalı özəyidir. Qəbul etdiyimiz yeni namizədlərin hamısı da tələbədir, yəni sabah ziyalı olacaqlar. Biz əlbəttə ki, bacarsaq özəyimizin boyunu birinci növbədə fəhlələr hesabına artırmalıyıq. Fəhlələr bizim məktəbdə varmı? Var!

Eşidənlər elə bildi ki, direktor təcrübə tarlalarında çalışan fəhlələri, ya texnikumun traktorçusunu deyir.

Direktor sözünün dalısını belə gətirdi:

– Nəinki fəhlələr, hətta bizim məktəbdə öz vəzifəsini gözəlcə düşünən və sinfi şüuru yüksək fəhlələr də vardır. Burada Xalıqov Abbasın ərizəsi var, daxil olmaq istəyir. Özü, yaxşı tanıyırsınız, sudaşıyandır. Zəmanət verənin biri də mənəm. Zənnimcə, büromuzda Xalıqovun namizəd qəbul olunmasına heç bir etiraz yoxdur.

Deməli, Xalıqovun bəxti açılmışdı, işi yaxşı gəlirdi. Onun işlərə can yandırmağının bir səbəbi də direktorun “adama qiymət qoymağı bacarması” idi.

Yataqxana açarlarını bir kəndirə bağlayıb əlinə alandan sonra, Abbas özünü şah xəzinədarı kimi hiss edirdi. Əvvəlcə düşüb çarpayıların arasını gəzdi. Yerə sallanan yorğanların üzünü qatlamaq istədi. Şəninə şikəstlik gəlməsin deyə tez fikrindən vaz keçdi:

– Mən niyə qatlayıram? Mən qarovulam. Mən gözətçiyəm ki, bu mal oğurlanmasın, itməsin? Süpürgəçilərə nə gəlib, iki nəfər xadimə məvacib alır. Əslinə baxsan onlar mənim ixtiyarımda, əlimin altında. Niyə onları işlətməyim?

Tez qaçıb həyətdə əlini yuyan xadiməni çağırdı:

– Yoldaş Mədinəbəyim, səliqəli olmaq lazımdır. Adyalların ucu yerə sürtülür. Döşəməni nöyütləyəndə paltar da batır. Axı bu kazonnı maldır, belə olmaz axı! Sabah direktor bilsə, mənim dərimə saman təpər. Sizə nə var ki, məsul işçi burda mənəm!

Mədinə arvad bir söz demədi. Yorğanın ucunu qatladi, başqa çarpayıları da gözdən keçirib işinə getdi.

Abbasın bir məharəti də vardı: Abbas direktorun “hüzurunda” xidmət göstərməyə can atırdı. Bunun üçün vaxt və fürsət axtarırdı. Yataqxanada belə bir fürsət doğrudan da onun əlinə keçdi.

Tələbələr axşam dərstdən, teatrdan, kinodan qayıdıandan sonra zarafatlaşıb gülər, direktorun başısoyuqluğundan danışıb, hətta divar qəzetinə məqalə yazdılar. Məqalə qəzətdə çıxmamış, qəzet divara vurulmamış, görərdin direktor müxbirin adını bilir, onun “tədbirini” çəkməyə çalışır.

Çox çəkmədən direktorun istəklisinə çevrilən Abbas, axşamlar savad kursunda oxuyur, gecələr tələbələrin söhbətini dinləyir, səhərlər su daşıyır, günorta vaxtı, nahardan sonra isə məscid həyətinə halay qurub söhbət edən möminlər arasında “təbliğət” aparırdı. Həyətdəki qoca çinar ağacının kölgəsində, hovuzun kənarında əyləşib dəstəmaz alan, təkbir deyən mollaların yanına gələndə, onlar ayağa qalxıb baş əyər, ondan bərk qorxardılar.

Onun uzunsov, həmişə (yay-qış) qalın geyimli vücudu görünən kimi, məscid həyətidəkilər özlərini yığışdırar, ehtiyatlı danışardılar. Molla Yəhya bir stəkan çay gətirib daş səkidə oturan Xalıqovun qabağına qoyanda, bəziləri onu danlamışdı: “Ay nadan oğlu nadan, bilmirsənmi o, molla çayı içməz, bilmirsənmi bizlərlə oturmaq onun şəninə kəsir gətirir?..” Molla Yəhya stəkanı Xalıqovun qabağından götürəndə soruşurdu:

– Abbas bəy, meyliniz çəkir?

Molla Yəhyanın “Abbas bəy” deməsi Xalıqovun xoşuna gəlirdi. Abbas bəy bir o yan-bu yana baxar, üst-başına, boy-buxununa fikir verər, özündə bəylik əlaməti arardı. Molla Yəhyanın bu “iltifat”ından sonra “Abbas bəy” səkidən qalxdı, dizini büküb təzədən oturdu. Soltanovların işindən danışdı:

– Bəli, bəli... sən nə hesab edirsən?

O, saga-sola baxıb, ahəstə əlavə etdiyi ara sözündən sonra səsinə daha da ucaltdı:

– Soltanovlar, indi ki, söz açılıb, qoy deyim, hərçənd başqa yerdə olmaz, siz düz adamlarsınız, eybi yoxdur. Soltanovlar əl-ələ verib kooperativi dağıdırdılar. Yerində onların barəsində məsələ qoyuldu. Mən öz qəti fikrimi dedim, üstündə də durdum. Dedim xalqın pulunu yeyib piy bağlayanlar kooperativ qulluğunda qala bilməz! Gördülər möhkəm dayanmışam, Soltanovların başmaqlarını qoydular bayıra.

Otuzuncu illərdə vilayətlərin ləğv olunmasına, rayonlaşmanın həyata keçirilməsinə hazırlıq gedirdi. Şəhər İcraiyyə Komitəsi sədrinin kabinetində geniş iclas çağırılmışdı. Rayonlaşma işlərinə yekun vurulurdu.

Üç aydan çox idi təşkilat komitəsinin sədri bərk işləyirdi. Bu vilayətdən ayrılan bir neçə rayona rəhbər işçilər vermək lazım idi. Adam çatmırdı. Mərkəzdən “beşminlər” hesabına göndərilən 45 nəfər isə çoxdan yerlərə təyin olunmuşdu, onların çoxu bu saat iş başında idi. Sədr bugünkü iclasa şəhərin bütün müəssisələrindən gələn nümayəndələrdən başqa İcraiyyə Komitəsi üzvləri-

ni, aktivi, böyük məktəb direktorlarını çağırmışdı. Kənd təsərrüfat məktəbinin direktoru da iclasda iştirak edirdi. Sədr üzünü oturanlara tutub bu böyük dövlət tədbirinin əhəmiyyətini, rayonların möhkəmlənməsi üçün adam seçməyin əsas iş olduğunu deyir, tələb edirdi:

– Verin görək, azı 240 nəfər işçi seçməliyik, öz şəhərimizin qüvvəsi ilə bunun öhdəsindən gəlməliyik. İndi deyin, namizədlər göstərin, müzakirə edək!

Sədr bunu deyib, qarşısındakı siyahıya baxdı. Bu siyahıda rayonlar və yeri boş vəzifələr yazılmışdı. Dördüncü sütun açıq buraxılmışdı. Buraya, təyin olunan adamın ad-familiyası yazılmalı idi. O, siyahını katibin qabağına qoydu:

– Oxuyun, – dedi. – Yoldaşlar vəzifələri, yerləri bilsinlər, münasib namizədlər seçilsin...

Oturanların hərəsi öz işlədiyi, rəhbərlik etdiyi kollektivdən irəli çəkiləsi adamları göstərdi. Çox yerlərə də yeni işçilər təyin olundu. Sədr üzünü texnikum direktoruna tutub dedi:

– Yoldaş direktor, deyin görək, əlinizdə dörd-beş yüz tələbə var. Aktiv kommunistlərdən, komsomolçulardan ya həmkar aktivindən kimi məsləhət görürsünüz?

Direktor bir xeyli baxdı.

– Bizdə, – dedi, – eləsinə gümanım gəlmir, hamısı cavanca tələbədir.

Kimsə direktorun sözüne gülümsədi.

– Sizdə partiya özəyi var, son sinif tələbələri var; aktivlər var. Əməlli fikirləşin!

Direktor ayağa qalxmağa məcbur oldu. Sanki yeni bir şey yadına düşmüşdü:

– Bizim işçilərdən, partiyaya yenicə qəbul olunan namizədi, Xalıqov Abbası göstərmək olar. Özü fəal, bacarıqlıdır, savadı da pis deyil. Zənnimcə ondan rayon işində istifadə etmək olar, məsələn, rayon kommunal təsərrüfat işində, ya da lap kooperativ işində.

Sədr gülümsədi.

– Bəs deyirdin yoxdur? – Üzünü oturanlara çevirdi. – Nə deyirsiniz, Xalıqovu tanıyan varmı? Rayona göndərəkmi, bizi biabır etməz ki?..

Tanıyan yox idi. Direktor Xalıqov haqqında bir də danışdı. Soruşdular:

– Təsərrüfat işində işləyibmi?

– İşləyib. Məktəbdə təsərrüfat işinə baxırdı. Bundan başqa, yanılmıramsa bir yay, dağda otlaq rəisi də olub, əlindən-dilindən heç bir şikayət gəlməyib. Çünki kəndlinin ruhunu bilir. Əsli də gərək kənddəndir.

Başqa tanıyan olmadığından, sədr Xalıqovu təyin etməkdə çətinlik çəkirdi. Anketi götürüb-qoyur, ətrafa baxırdı. Onun işlərini yoxlamağı katibə tapşırırdı. Katib hələlik sual altında Xalıqovu rayonların birinə kommunxoz müdirliyinə namizəd qeyd etdi.

Katib, yaxud bir başqası Xalıqovun siyahıdakı adının qarşısındakı sual işarəsinə baxıb onun şəxsiyyətini yoxladımı, yoxlamadımı? Bunu bilmirik. Ancaq onu bilir ki, direktor özü Xalıqovun təyinnaməsini yazdırdı, dəftərə saldırdı, ona yolpulu verdi. Adam göndərüb İcraiyyə Komitəsinə çağırırdı. “Günü sabah rayon mərkəzinə getməyi” bərk tapşırırdı.

Xalıqov ezamiyyət pulu ilə özünə uzunboğaz çəkmə, bir meşin gödəkçə, bir də bir qurşaqqlı portfel aldı (onun fikrincə məsul işçi üçün bunlar vacib idi). Kitab mağazasında partiya kitabçaları üçün satılan zər yazılı cildləri gördü: hərflərini oxudu və başa düşdü. Cibində bileti olmasa da bu cildlərdən birini almağı məsləhət bildi. “Onsuz da, – dedi, aşağı iclasdan keçmişəm, bu yaxınlarda biletim gələsindir. Qoy alım. Adama alınmış qalar”. Pulunu verib bir cild aldı. Onu cibinə qoydu, əlinə aldı, neçə dəfə bu cibindən o cibinə keçirdi. Kənardan baxanlar onu kommunist bildilər. Bunun isə Xalıqov üçün əhəmiyyəti vardı.

Xalıqov tamam-dəsgah gəlib rayona çıxdı. Raykom katibi onu qəbul edib, yer göstərdi. Gecə bir kəndlinin evində qaldı. Sə-

hərisi südlü çay içməyi, qaymaq yeməyi bir az uzun çəkdi. Raykoma gələndə xəbər tutdu ki, məsul işçilərin iclası gedir. Onsu da Xalıqov, “məsul işçi” olandan bəri iclas atəşi ilə yanırı. Tələsik, katibin kabinetinə girdi. Təəssüf ki, iclas qurtarır, camaat dağılışırdı. Raykom katibinin onu danlayacağından, gecikməyinin səbəbini soruşacağından qorxub onu qabaqladı:

– Yoldaş katib, mən fikir verirdim, dünəndən bəri rayonu gəzirdim, kommunal işlər bərhad haldadır: novdanlar sökülüb, bəzi binaların qabağında hələ də səki yoxdur. Pilləkənlər köhnədir, laxlayır, qopmaq qorxusu var.

Katib sanki Xalıqovun sözlərinə qulaq asmırdı. İşarə ilə ona “əyləş” – dedi, ahəstəcə sözbə başladı:

– Bayaq burda yox idiniz, yoldaşlarla danışırdıq. Əvvələn onu deyim ki, sizi hələlik başqa işə, Günlər kəndinə, kolxoz işinə göndərməyi məsləhət bildik. Bu saat kollektivləşmənin qızğın vaxtıdır. Elə rayon var, başdan-başa kollektivləşib. Bəzi kəndlərimizdə təsərrüfat planları axsayır. Plan, məlum şeydir ki, adamdan asılıdır. Plan, canlı insanlar və bizim işləmək qabiliyyətimizdir. Sizdən – kəndlərə göndərdiyimiz təhkimçi yoldaşlardan çox şey asılıdır. Siz, kəndlinin artan aktivliyinə başçılıq etməyi bacarsanız, qolçomağı bir sinif kimi ləğv etməkdə əsl bolşevik kimi işləsənz, planımız ödənəcək. Yoxsa, gedib inzibatçılığa başlasanız, şəraiti nəzərə almadan, kütlələrə arxalanmadan tək başına iş görsəniz, əlbəttə ki, xeyir yox, ziyan verəcəksiniz!..

Raykom katibi bir saatdan artıq Xalıqovla məşğul oldu, onun vacib vəzifələrini saydı, kənd şəraitindən, düşmən hiyləsindən dedi; ayağa qalxıb Abbasın əlini sıxdı:

– Di, yaxşı yol! Katibdə təlimnamələr var, alın. Raykolxoz-soyuz¹ gedin, orada da sizinlə söhbət edəcəklər. Sonra birbaş kəndə! Bizimlə əlaqəni kəsməyin, hər kiçik məsələ üçün işi buraxıb gəlməyin, telefon edin, yazın. Hələlik...

¹ Rayon kolxoz ittifaqı

Xalıqov rayon mərkəzində işlərini qurtarandan sonra bazar ağzına çıxıb Günlər kəndinə getmək üçün maşın axtarırdı. Şəhərdən gələndə üç yüz manat almışdı. Fikirləşmişdi ki, pula qənaət etməsin, heç olmasa məsul işçiliyində səxavətlə pul xərc eləsin. Günlər kəndinə, eşitdiyinə görə, qırx altı kilometr yol var idi. Bu yolu maşında getmək adama ləzzət verərdi. Xalıqov maşın görəni kimi şoferə yanaşdı:

– Məni Günlərə neçəyə apararsan?

Şofer cavab vermədi, sürüb uzaqlaşdı. Xalıqov, “bu yerlərdə üzlü olmağı” lazım bildi. Palçığa bulanmış balaca bir maşının meydanda dayandığını görəni kimi, portfeli qoltuğuna vurub yüyürdü, keçib maşında qayda ilə oturdu.

– Sür, qardaşoğlu, Günlər kəndinə!

Şofer güldü, ətrafdakılar Xalıqova baxdılar. Biri dedi:

– Yoldaş, görünür nabelədsiniz, Günlər kəndinə atla getmək məsləhətdi.

Xalıqov dinməz-söyləmz düşdü, məyus-məyus dayandı. O yan-bu yana baxıb Kolxozsoyuza gəldi. O, nədənsə Günlər kəndini geniş, açıq bir düzənlikdə, enli küçəli ağaclıq bir yer fərz edirdi. Elə xəyal edirdi ki, şosse yolu ilə süzüb gedən maşın onu aparıb kənd soveti binasının qabağında düşürəcək, camaat maşını əhatə edərək, hamı yeni gələn qonağı təbrik edəcək və maşına tamaşa edəcəklər. İndi isə: “cığır, dağ, dərə, at yolu”...

Günlər haqqındakı əvvəlki təsəvvürləri puç oldu. Kolxozsoyuzun köməyi ilə at tapdı, axşamlamamış kəndə çatmağa tələsdi, tez yola düşdü.

Gün batıb qaranlıq çökəndə Xalıqov toza-torpağa batmış, yorulmuş halda kəndə çatdı. Naxır çöldən qayıdırdı. Küçələr də toz içində idi. Naxırçılardan sovet sədrini soruşdu. Kür qırağına, “nəsə, mərəkə kəsməyə” getdiyini dedilər. Sovet üzvlərindən birini soruşdu. Camışın üstündə arxayınca əyləmiş, istidənmi, çox işləyib tərlədiyindənmi qayışını həmail kimi bağlayan bir oğlan

Xalıqovu görən kimi enib gəldi: onun şəhərdən gələn, nabələd adam olduğunu bilib, soruşdu:

- Kimi istəyirsən, ay lələ?
- Sovet üzvlərindən, yaxud kənd kommunistlərindən birini...
- Şəhərdəndir gəlişiniz, deyəsən?
- Bəli!
- Xoş gəlibsiz, gedək!..

Xalıqov kəndin hörmətli ağsaqqalı Məşədi Dilənin evinə qonaq getdi. Məşədi Dilən Xalıqovun vacib iş üçün raykomdan gəldiyini bilib, artıq hörmət göstərdi. Axşam söhbətə qızıxdılar. Xalıqov kəndin işləklərindən, qolçomaqlarından soruşdu. Məşədi Dilən də adamların bir-bir xasiyyətini, varını, keçmişini, indisini həvəslə qonağa danışdı.

II Fəsil

Çörək-çörək!!

1

Uşaq ağ kağızdır, istədiyini yaza bilərsən. Qoy Xalıqov qonaq qaldığı evdə istirahətdə olsun, biz isə həmailli naxırçıdan danışaq.

Camışdan enib Xalıqova bələdçilik edən oğlan Məşədi Dilənin nökrəri Fərda idi. Lakin adı nökrər deyil, Məşədi Dilənin “oğulluğu” idi. Bu “oğulluğun” uzun bir tarixi var. Fərda özü savad öyrənəndən, dünyanın isti-soyuğunu dadandan sonra bu tarixi yazmağa çalışmışdı. Onun dəftərindən bir neçə vərəq buraya köçürürük. Oxucu görəcəkdir ki, Fərda Məşədi Dilənə necə oğul olmuşdur.

2

Fərdanın dəftərindən I vərəq

Malı yola tökdüm. Söyüdlü dərədən ağzı aşağı, kəndə hayladım. Özüm yayınıb yamaca dırmandım. Atam kənd üstündə bir çanağın yerini belləyib, arpa səpmişdi. Hər gün maldan qayıdanda məndən soruşardı:

– Göyərirmi?

Mən ona “hə” cavabı vermək üçün yolumu söyüdlü dərədən salardım. Bir-birinə sığınıb axşam sükutunu dinləyən söyüdlər arasına çatan kimi yarpaqlar pıçıldaşdı atamın intizarını danışar, arpa yadıma düşərdi. Zəmini qarış-qarış gəzərdim.

Bərk quraqlıq keçirdi. Torpaq toza, kəsəklər daşa dönmüşdü. Addımda bir baş qaldıran arpalardan səs gəlirdi:

– Su, su!

Baxdıqca baxır, körpə yarpaqlarda bir yanğın, bir həsrət duyub qovrulurdum. Sulu yerimiz yox idi. Quzey bir yamacda səpdiyimiz arpa, var-yox ruzumuz idi. Dəmyə əkin bizi ümidlə yaşıatmaq əvəzinə, qayğısı ilə üzürdü. Gözümüz göydən enmirdi. Bulud axtarmaqdan boynumun damarları ağrıyırdı. Günəş bizə yanğın əlaməti kimi görünürdü. Hər səhər göy üzünü açıq görən atam köksünü ötürür, dodaqaltı mızıldanırdı:

– Qırılacağıq!

Muğayətə başında duman görüb sevinərdim. Gözümü dağın ucunda dayanan yumurta kimi ağ dumana dikərdim. Duman böyüyər, qatılaşar, qaralar, bərkiyər, yerindən qopar, qarmaqdan qurtulmuş balıq kimi fəzada üzüb bizə sarı gələrdi. Başım üstündə sallanan və yağış gətirən bulud salxımlarından müjdə vermək üçün kəndə qaçmaq istərdim. Göy qaralar, yer qaranlıqlaşar, hava durardı. Buludları ildırımla qamçılıyıb qovardılar. Mən fikirləşərdim:

– Bunu eyləyən kim isə, Allahın nöqərlərindən biridir. Dan üzü, səhər namazında atam göylərə əl açanda Allah oyaq imiş. Buludlara tuluq-tuluq su verib göndərmişdi.

Çox çəkmədən kinli, qəzəbli, səs-küylü buludlar qonşu evlərdən ötüb aşağılara, hampaların sulu yerlərinə gedər, getdikcə mənim təəssüflə yanan ürəyimi sinəmdən çıxarıb aparardı.

Günəş və ay bir-birini təqib edir, günlər dəyirman daşı kimi xirtdəyimizə keçib bizi boğurdu.

Quraqlıq qeydi, aclıq qorxusuna çevrildi. İndi su dərdi yox, çörək dərdini deyirdilər. Anam məni küçəyə buraxmırdı. Çörək payımı azaltmışdı. Maldan qayıdanda mənə verdiyi çörəyin indi yarısını verirdi. Əvvəllər arpa çörəyinin qalçıqlarını qoparar, yanığını tullardım. İndi isə baxmıram. Xəmir kündəsini də iştaha ilə gözümə təpməyə hazırım. Anam qənaət edir. Mən doymaq bilmirəm. Sanki qarnımda bir canavar oturmuşdur.

Bahalıq haqqında eşitdikcə daha da acırdım. Birinin ağzı tərpendimi, pişik kimi marıtlayırdım.

Dağdakı basqından sonra mənə mal tapşırmadılar. Qoruya da bilməzdim. Bir dəstə tüfəng qatarlı quldur dərələrdə, kollarda sinib axşamı gözləyirdilər. Evə qayıdan malın qabağını kəsib aparırdılar. Taxılları da oğurlayırdılar. Gecə sulu yerlərin dənli sünbüllərini kəsirdilər. Hampalar “əlim yandı”ya düşdülər. Adam tökdülər. Gecə-gündüzə salıb taxılı yığdılar.

Yayın ilk ayında tarlalardan taxıl üzülmüşdü. Biz – işsiz və ac uşaqlar taxıl yerlərini gəzib başaq yığır, ocaqda qovurub yeyirdik. Qadınlar xəbər tutdu, darışdılar, yerləri quş kimi dənledilər. Nar arxında əlçatmaz budaqlarda qara tut qalmışdı. Dırmanır, tırtıl kimi budaqlarda sürüşüb lap uclara gedirdik. Tutdan sonra alma bağlarına, bostanlara daraşdıq. Bağ yiyələri bizi kötəkləyirdilər, ərik ağacına sarıyıb döyürdülər.

Yay keçdi. Payızın soyuq və qırovlı günləri gəldi. Biz çöllərdən yığışdıq, kənddə barınmaq üçün yer axtardıq.

Hampa Bağırın oğlu axşam-səhər kəhrəba kimi buğda çörəyinin üstünə doşab yaxıb küçəyə çıxardı. Xalası oğlanları ilə deyə-gülə yeyərdi. Mən kənardan baxdıqca ağzım sulanır, ürəyimin yağı əriyirdi. Yaxmacı gözümlə yemək istəyirdim.

– Ağəli, Ağəli, gəlin dəvə qayıraq!

Bir axşam onları çağırdım:

– Gəlin, dəvə qayıraq!

Üçü də gəldi. Əllərində yaxmac vardı. Məndən qoruna-qoruna yeyir və deyirdilər:

– Dəvə qayır, görək!

Mən dəvənin yaxmacdan qayrıldığıni deyəndə, Ağəli geri çəkildi. Umud ona ürək verdi:

– Ver, ver görək necə eliyir!

Yaxmacı əlimə aldım. Çörəyin üstünü örtən xarlamış doşaba baxdım. Təlaş və ehtiyat qarışıq ani bir sevinc bütün vücudumu aldı. Aylardan bəri yavanlıqlı çörəyə olan tamarzılıqlımla

yaxmacın ortasından, yumşaq və qalın yerindən dərin bir diş vurdum. Çənəm tələsik işlədi. Yaxmacın dəvəboynu kimi çökək qalan orta yerini göstərib, Ağaəlini sözə basdım:

– Al gör dəvə balasına oxşayır, ya yox?! Gördün ki?! Dəvə balası!

Mən kırıməmiş Umud başladı:

– Al mənimkindən də! Mənə də!

Qurban yeyib qurtarmışdı. Evə yaxmac gətirməyə qaçdı.

Mən bununla barınır, güman edirdim ki, böyüklər xəbər tutmasa, başqaları da gələcəklər. Elə olmadı. İki gün sonra, Ağaəli-gil gəlmədilər. Evdə yeyib çıxırdılar. Mən dözmür, onları yaxmac gətirməyə göndərirdim.

Anası gəldi, bilmədim nə üçün gəlir. Nazik və ağüzlü bir arvaddı. Mən düşündüm ki, oğlunun yaxasını düymələməyə gəlir. Arvad çatan kimi mənə qulaqladı, çəkdi, çəkdi. Qulağımı qatlayıb rezin kimi bükdü, mən bağırırdım.

– Bahalıq ildə kimi aldadırsan, itin doğduğu! Vurum, indi, gözün tökülsün?

Qaçmaq üçün dartındım. Alışib yanan qulaqlarımın sızılısından səsim də çıxmır, içimdə boğulur, hıçqırığım boğazıma sancılırdı. Dişimi qadının biləyinə atanda qulağımı əldən qoydu. Götürüldüm. Bir də onların qapısına ayaq basmadım.

Aclıq qorxusu hörümçək kimi kəndin üstündə torunu açmışdı. Onun qara, müdhiş və tüstü kimi ağır kölgəsi hamını əzirdi. Günəş, ay və ulduzlar, dünyanın işıqlı qüvvələri, aydınlıqları bu kölgənin arxasından ötür, bizi isitmir, aydınlatmırdı. Səhərlərdə intizar çırpınır, axşamlarda gücsüzlük ağlayırdı. Adamların üzündə kədər, alnında dəhşət, gözündə rica, hərəkətlərində isə tora düşən bir bəcək təlaş oxunurdu. Hər kəs evindəki bir ovuc ruzusunu qoruyur, kimsəyə göstərmirdi. Hampalar anbarı açmaqdan, taxıl satmaqdan imtina edir, bahalıqı gözətləyirdilər.

Dəmyə yerlərin əkini gəlməmişdi. Payız girəndən onlar acdırlar. Ev şeyləri satıb dolanırdılar. Arvadları gövşənə daraşib yemlik

çıxarır, yonca yolur, bağlarda meyvə qurusu arayırdılar. Hampaların qapısında aclar valvarışırdılar.

Qədəqədə Məmmədcəfərin öküzü qayadan uçdu. Ölümçül düşüb qaldı. Aclar bunu eşidib, dağa getdilər.

Atamla yola düzəldik.

Qırmızı, arıq, bel tükləri getmiş bir öküz idi. Xurd-xaşıl olmuşdu. Torbaya doldurulmuş sür-sümük kimi görünürdü. Lakin, nəfəsi kəsilməmişdi. Giləsi ağır-ağır tərənən gözü ilə baxırdı. Bu son baxışlar, acı ufultu söyləyən son nəfəsi ilə baxıb, nə demək istəyirdi? Bilmirəm. Gələnələr isə ac quzğunlar kimi onun ətrafına keçib parçalamaq üçün yumşaq və münasib yer seçirdilər...

Deyəsən öküz, bizim alışma üçün gəldiyimizi duyurdu: qansız dodaqlarımız arxasında şirəsiz, lakin iti dişlərimizi görürdü. Bir də baxdı. Başını daşlara çırpıb həyatdan üz döndərdi: Atam, bıçağı çəkib irəli çıxdı. Adamlar qarıladaşdılar. Öküzün başı kəsilməmiş ciyəri yad İbrahimin əlində idi. Heyvanın qarnını söküb dağıtdılar. Bizə bir parça ət, bel sümüyü düşdü. Bir gün yedik. Yeməyin son tikəsi boğazdan üzülməmiş, bir iti bıçaq kimi sümüklərimizə sancılan aclığın ağrısını duyurduq.

Anam birçə günorta vaxtı çörək verirdi. Səhərlər alça lavaşı, axşamlar isə bağçalardan yığıdığımız kal meyvə qurusundan bir ovuc verirdi. Mən bunları yeyə bilmirdim. İsti qarnımı ovuşdurur, sabah günüortanı gözləyirdim.

3

Bir axşam kövşəndən qayıdanda kənddə hay-küy eşitdim. Küçələrdə çalapaq atlılar səslənir, adamları dəstə-dəstə o tərəf-bu tərəfə sürürdülər. Sinə-sinə çəpərlərdən hoppananlar qaçmağa, kimdənsə gizlənməyə çalışırdılar.

– Atam hanı?

Evə girən kimi atamı soruşdum. Anam cavab vermədi. Yaşmağını salıb küçəyə qaçdı. Mən də getdim. Qonum-qonşu hamısı çölə tökülmüşdü. Soyuğa, yağışa baxmayaraq, yalınqat qadınlar

küçədə bir zabitə yalvarışırdılar. Kimisi əl atıb, onun çuxasından yapışır, kimisi qamçısını öpür, bəziləri də hirsindən onun başını daş ilə əzmək istəyirdi. O isə üfüqə baxır, sanki yeri, adamları görmürdü. Damlar, dağlar belə önünə gəlsə ayaqlayıb keçməyə hazırlanmış kimi, ciddi, cəld və cəsarətli hərəkət edirdi. Heybətli səsi vardı:

– Çəkilin!

Bərk qışqırdı. Adamlar canavar görmüş qoyun kimi bir-birinə sığındılar, yol açıldı. Qadınlar ağlaşdılar.

Axund gəldi. Pinəçi Rəhimin səkisinə çıxdı. Qollarını əbadan çıxardı, silkindi. Danışmağa hazırlaşdı. Hamı susdu, axundun üzünə baxdı. Hamı dinlədi. Axund minbərdən danışarmış kimi xitab etdi:

– Eyyühənnas! Ey mücahiddini-islam! Mücahiddini-mübin! Yaman gündür! Məlumunuz ki, mübarək vətənimizi din düşmənlərindən təmizləmək üçün dəstə-dəstə qurbanlar verdik. Şalonlar qabağında, meydanlarda, dəmiryollarında qırılan şühədamız kəmin yadından çıxar?

Axund tutuldu. Təsirdən boğazını ovuşdurub şeirin birinci misrasını irad etdi:

– Biz ol ali hüməm,ərbabi cəddi-ictihadız kim...

Nə gözəl kələmdir! Bəli, cəvanani-islam! Heçdən bir hökumət yaratdıq. Amma kafirlər, din və millət düşmənləri islama müsəllət olublar. Rəisi cümhurumuz hökm verib: sizdən Əli qanı, Abbas şücaəti tələb olunur. Sizi bugün hökumətimiz müqəddəs bir əmrə məmur edir. Silah altına girib, Əsgəran davasına gedəcəksiniz. Mən, şəriət müvəkkili sizə mübarəkbadlıq verirəm və təbrik edirəm və buyurun kəlamullaha əl basın, and için, cəbhələrə şitab edin... Qurani-Kərim sizə yol olsun, Əli kəmərinizi bağlasın. Bismillah!..

Axund səkidən enib, əlindəki tirmə heybədən şirazəli bir Quran çıxartdı. Dəstə ilə düzülən kəndlilərin qabağına yeridi:

– Salam Kalam oğlu!

Bizim qonşumuz Salam bir əhvallı oğlandı. Mən heç vaxt onun belə tabe halında bir yerdə durduğunu görməmişdim. Axund onun önündə Qurana saxlayıb “Bismillah” deyəndə, o, üzünü axundun sifətinə tutub möhkəmcə bağırdı. Axund diksindi, təkrar etdi:

– Bismillah!

Salam yenə də axunda baxdı. Bu baxışında, məcbur edilən bir adamın əlacsız tərəddüdü oxunurdu. Sanki o, “ey axund, axı səbr gəldi,” – deyə imtina etmək istəyirdi. Lakin bunu edə bilmədi. Qurana tərəf əyilib qalxdı:

– Cəhənnəmə ki, – dedi. – Qaranıncı Qurandan keçib!

Dəstəni Hacı Rəsulun həyətinə çəkдилər. “Cihada” göndərilənlərə orada qovurma verdilər. “Marş” deyib sürdülər. Çisəkləyən yağış altında onları kənddən çıxardılar.

4

Bahardı. Qoyun otarırdım. Yarım ay vardı ki, sürünü yamaça, otlamağa çıxarmışdıq. Axşamlar evə qayıtmır, bərədə yatırıldıq. Kənddən, şəhərdən aralı düşmüşdük. Xəbərdən xəbərimiz yox idi.

Çoban yoldaşlarımızdan biri nə üçünsə şəhərə çatmışdı. Şad xəbərlə gəldi.

– Hökumət təzələnib. Təzələnib, özü də olub kasıbların hökuməti!

Biz bu maraqlı xəbəri eşidib onu danışdırdıq. Lakin buna heç bir şey əlavə edə bilmirdi.

– Mənə də söylədilər, – deyirdi, – yüzbaşını qovublar.

Mən atamın azad olacağı fikrilə sevinirdim. Güman edirdim ki, hökumət təzələnib, çalpapaq zabıt qulluqdan düşübsə, atamı güllə qabağında saxlamazlar. Onu heç olmasa bir müddət evə buraxarlar.

Məni çörək gətirmək üçün yola saldılar. Kəndə gəldim. Qiyamət, vurhavur vardı. Adamları doqqaza yığıb, bərkdən nitq de-

yirdilər. Şəhərdən atlılar gəlib gedirdi. Kasıblara deyirdilər: torpağı bölüşdürəcəyik, torpağın yaxşısı rəncbərin olmalıdır. Qolçomağın yox! Varlıların da buna acığı tutmuşdu. “Vermərik” deyirdilər. Muzdur Ağabala (o, əvvəldən də xozeyinlərlə yola getməzdi) barmağını silkib cavab verirdi: “Bacarsan, verməzsən. Sən vermə mən də alım! Görək kim deyən olar!”...

Yeni və maraqlı işlərlə camaatın başı qarışdı.

Kimi dindirdimsə atamdan bir doğru xəbər eşitmədim. Kimi deyirdi, bugün-sabah özünü yetirər. Kimi deyirdi, İrana qaçıb. Şəhərdən gələnin bəzisi də çiyini çəkib kiryirdi.

Biz təşvişə düşdük. Onun öldüyünü güman etdik.

Anam, məni xəbər bilmək üçün şəhərə yolladı. Şəhərdə atamın dostu dəmirçi Hümmətin yanına getdim. O da qəti bir şey bilmirdi.

Ancaq, – deyirdi, – çox adam zabitlərin əlindən, pristav kötəyindən qaçıb. Tez-gec qayıdılar, nahaq darıxırsınız. Harada olsa gələcək.

Dəmirçi Hümmət mənə təsəlli verib yola saldı.

Atamın biçin xozeyinlərindən biri gəlmişdi. “Məşədi” çağırırdılar. Atamı istəyirdi, davadan qayıtmadığını xəbər verəndə barmağını dişlədi, duruxdu.

– Deyəsən xəbəriniz var. Siz Allah düzünü deyin!

O, duruxdu, üzümə baxdı:

– Yox, – dedi, – oğul, bir xəbər bilmirəm.

– Yenə, – dedim, – şəhərə yaxınsınız, bilərsiniz, ona nə oldu?..

O, mənim qolumdan yapışdı:

– Heç, vecinə alma, atan gələcəkdir. Hamıya bəllidir, aralıq sakitləşməmiş, o, yerindən tərpənməz. İndi yollar qorxuludur. Bəllidir, adamdan şübhələnirlər. İkinci yerə qalanda, mən ölməmişəm ki, hər il cəfanızı çəkmişəm. Hər il yarım tağarla taxıl verirdim. Hamıya bəllidir ki, indi də elə bilirəm filankəs mənim qarımdadır. Heç ürəyinizə bir şey gəlməsin, bəllidir...

Bu kişidən eşitdiyim mehriban və şirin sözlər, atamdan sonra hiss etdiyim tənhalıq və acı qayğıları söndürürdü.

Ürəyim genişləndi. Sanki məni çörək, ehtiyac sıxıntısından xilas etdilər. Qarşımdakı Məşədini atam yerində gördüm.

– Fərda, – dedi, – yığış, sən mənle gedəcəksən!

– Hara, Məşədi əmi?

– Bəllidir, bizə, evə gedəcəksən. Çobanlıqda qoymaram səni, yığış!

Mən sevindim. Anam mane olmaq istədi:

– Ay Məşədi qardaş, bəs mən tək qalım? Ondan başqa umudum kimədir?

– Tək niyə qalırsan. Sənə də əncam çəkərik, bəllidir. Hələ qoy görüm Fərdaya nə iş taparam!

Anam onun qeydkeşliyinə razılıq etdi. Mən çarıqlarımı ayağıma çəkib onun yedəyinə düşdüm. Günlər kəndinə gəldim.

5

Məşədi atdan düşən kimi cilovu bir uzun oğlana verdi, məni də ona tapşırdı:

– İkisini də doyur, – dedi.

Uzun oğlan, bilmirəm kimdi, əvvəl atı həyətdə 4-5 dönüm gəzdirdi. Atın qabağı ilə mən də gedirdim. O, məni dindirir, halımı xəbər alırdı. Mən Məşədidən razılıq etdim. Onun mərhəmətini dedim. Uzun oğlan şərik oldu:

– Məşədi Dilən elə kişidir. Yeznəmdir! Allahın verib ki, buna rast gəlmisən. Çörəkli adamdır. Məşədinin qapısında adam olarsan. İşin düzələr! Ata-ana fikri çəkmə, hərə özü üçün sağ olsun.

Atı tövləyə rahatladıqdan sonra məni mənzilinə apardı. Divardan bir şapka götürüb başıma basdı:

– Gey görüm olurmu? At getsin o motalını!

Şapka soyuq idi. Başıma islanmış dəsmal salındığını güman etdim, çıxarmaq istədim. O, macal vermədi. Məni güzgü qabağına itələdi.

– Əcəb yaraşır!

Mən qızardım, dinmədim. Ayaqlarını silkələdi, çəkmələri çıxıdı. Taxtın üstə uzanıb, mənə işarə etdi: “Otur!”

O, üzü üstə uzanmışdı. Ağır nəfəs almağından yuxuladığını güman etmək olardı. Otaq xəlvət olduğu üçün “donum açılırdı”, dinməz-söyləməz seyr edirdim: divardan köhnə paltar, bir dənə də xalça asılmışdı. Divardakı qəzətdə əcaib bir şəkil gördüm. Üç adam qolunu uzatmışdı, üçünün qolundan bir yekə yumruq olmuşdu. Yumruğu kök, qarnı yoğun, qurşaqı kişilərin, hampalaların gözünə soxurdular. Kök kişilərin biri Həmzə bəyə çox oxşayırdı. Bu fikirdə ikən ürəyimə qorxu gəldi:

– Yox, – dedim, – Həmzə bəyi kim bu günə sala bilər?

– Niyə danışırsan?

Uzun oğlanın sualı məni diksindirdi. Dinmədim, üzünü mənə sarı çevirdi:

– Sizin kənddə nə var, nə yox?

– Sağlığın.

Sözünün dalısı gəlmədi. Onu yuxu aparmışdı. Məni tənhalıqdan doğan fikir, xiffət basdı. Xəyalım azmış göyərçin kimi daşdan-daşa qondu. Yerləri, göyləri, keçmiş, gələcəyi görüb, bir anda dünyanı səyahət edib, öz taleyimə qayıtdı. Özümü düşünürdüm. Budur, məni anamdan ayırıb, gətirmişlər. Acından ölürəm. Pulum yox, tanışım yox, istəməyə də üzüm yox!

Ətrafa göz gəzdirdim. Taxçada bir qab qatıq vardı. Kağızların üstündə qurumuş çörək də görünürdü. Ev sahibinin yatdığını yəqin etmək üçün öskürdüm. Qımıldanmadı. Durdum çörəyi yavaşca götürmək istədikdə, kağız xışıldadı. Qabı əlimə alanda sürüşdü, döşəməyə düşüb, taqqıldadı. Qatıq dağıldı. Mən tez qırağa çəkilib qışqırdım:

– Pişdə! A pişik nə qayırırsan!

Qapıya yönəldim. Guya pişik qovlayırdım. Uzun oğlan başını qaldırıb baxdı:

– Qoyma, – dedi, – dünən də bir cam südümüzü içib, vur meyiti qalsın!

– Daşım tutmadı!

Onun yuxusu qaçmışdı. Ayaqlarını yataqdan sıyırdı. Fısılda-ya-fısıldaya çəkməsini geyinirdi. Bir qız qapıdan başını uzatdı:

– Oğlan buradadırmı? – Üzünü mənə tutdu. – Atam sizi çağırır, – dedi.

Mən tələsik çıxdım. Həyətdə zəncirlənmiş ağ köpək yatırdı. Qız mənə işarə etdi: “ət!”

Mən pilləkənlərdən qalxıb Məşədinin yanına getdim.

III Fəsil

Dayı Qafara söz verin

*Burada ucuz qiymətə
hər növ günahlar satılır.*

1

Kənddə sovet seçkiləri gedirdi. Şəhərdən, rayondan adamlar tökülüb gəlmişdilər. Səs siyahıları düzəlirdi. Bəzi adamların səsinə kəsirdilər:

– Səsini alacaqlar!

Bu ifadə kənddə yeni bir söhbət idi. “Necə yəni, səsimi alacaqlar, mənim dilimi kəsəcəklər, yoxsa boğazımı?”

Hacı Əlnağı istehza ilə belə deyib güləndə komsomolçu Müslüm qızıl-qırmızı kişinin üzünə ağır sözlər dedi:

– Hacı, – dedi, – nə sənin dilin, nə də boğazın bizə lazımdır. Qəssablıq sizə yaraşar. Get qapını daldan bağla, evdə ağzına nə gəlir öz-özünə danış. İstəyirsən şaxsey vur, öz işindir. Amma biz qoymarıq camaat içində, zəhmətkeşlərin yığıncığında, hökumət seçilən yerdə sən o “mübarək” dilin tərpsən. Qoymarıq artıq-əskik danışasan, camaatı yüz illərlə aldatdığınız kimi, indi də aldadasan. Biz sənə kənddə, camaat arasında seçib-seçilmək hüququnu alırıq – səsinə kəsirik. Buna, sənə ağlamağın gəlir. Lakin sən zahirdə gül-gülə danışırısan. Biz yaxşı bilirik. Bununla bizim qanunlarımızı, tədbirlərimizi hörmətdən salmaq istəyirsən! Demək istəyirsən ki, “səsi alınanla səsi olan arasında bir təfəvüt yoxdur”. Amma məni bağışla! Hökumət zəhmətkeş hökumətidir. Əmək çəkənlərin hamısı, sənə o belinə döyüb işlətdiyin nökrələr öz vəzifələrini anlayıblar. Onlar indi sənənlə hesablaşacaqlar.

Darıxma, gül! Hələ canına isti keçməyib, gülərsən... Ağlamalı günün qurultaydadır, hələ indi səndə nə var, gülərsən...

Axşam sovet katibi küçələrə haray salmışdı. “Ay camaat bilin, ayın 4-də, cümə günü ümumkənd yığıncağı olacaq. Bütün seçicilər gəlməlidirlər”.

2

Bu kəndə daş qoyulan gündən adamlar çabalayı, çalışır, çarpışırdılar. Gecəni gündüz qayğısı ilə, gündüzü gecə qorxusu ilə keçirirdilər.

Babaların dediyinə görə neçə qərinə bundan əvvəl buralar külək oylağı, ceyran yatağı imiş. Dərənin başında sərin və şirin bir bulaq qaynarmış. İki eşşəkçi gəldi, biri uşağını Kündürə – müalicəyə aparırdı. O biri biyan kökü toplayıb qayıdırdı. Bulağın başında qabaqlaşdılar. Kişi saralıb-solmuş qızı eşşək üstündə görəndə biyanı suya vurdu. Suyu qızıcığaza içirdi. Qız asqırıb qalxdı. Lalə dərməyə qaçdı. Kişi baxıb güldü. Biyançı kişi Kündürə gedənin qızını oğluna nişanladı. Qohum oldular. Toy elədilər. Kök salıb burada qaldılar. Şirin bulağın ətrafında məskən salındı, böyük kənd tikildi, kənddə iki nəsil böyüdü: kündürlülər, biyançılar...

Çoxları buna inanmır:

– Bəs nə üçün, – deyirlər, – biyançılar it ilxısı kimi çoxdurlar. Kündürlüdən tək-tək adam qalıb, özü də kasıb-kusub!

Dayı Qafar (kündürlü nəslindəndi. Çoxlu bacısı uşağı vardı. Onların dili ilə hamı ona “dayı” deyirdi) bu əfsanəni lağa qoyurdu:

– Babamın yüz kor qızı olsa, birini də biyançılara verməzdi, onlar oğrudurlar. Babamın biyanını özündən oğurlayıb, öz qızına veriblər. Yoxsa onlar boyun əyib yerdən biyanı çıxara bilərdilər?

Kənd, ömründə bugünkü qədər intizar çəkməmişdi. Elə gün olmamışdı ki, camaat hamısı işdən əl çəkib kənddə otursun.

Xeyratlarda bikar adamlar, əlindən iş gəlməyənlər toplanır, sabahının dərini çəkənlər isə kotanı bir baş da artıq hərləməyə, əkməyə, biçməyə, yaxud sulamağa can atırdılar.

Bayram günləri də işdən qalmazdılar. Lakin tez qayıdardılar.

Yüzbaşı çağıranda qardaşın biri, oğulun atası, atanın oğlu, nökerin ağası gəlirdi. Qərəz ki, iş yatmazdı. İşə çıxmayan günlər isə, il boyunca əldən tökülüb qalan, həyəət, tövlə, taya, samanlıq, çöpər-hasar işləri görülərdi.

Camaat namazı üçün alaqqaranlıqda gedib məscid mehrabında düz dayanan axund, arxaya baxmaqdan yorular, uzun boynunun göy və nazik damarları ağrıyardı. Baxardı ki, nə vaxt möminlər arxaya yığılıb ona “təqlid bağlayacaqlar”. Möminlər də həyətdə, kimi dananı qovar, kimi köpəyə yal tökdürər, bəzisi nə ilə məşğul olduğunu özü də bilməzdi. Qurdalanar-qurdalanar, namazın vaxtını ötürərdi. Axund pərt olub, canamazı yerə çırpanda azançı Mürtəzaqulu diksinər, “əstəğfürullah” deyib möhürü öpər, ovcuna alıb axundun hüzurunda saxlardı...

Bu gün isə kimsə işə getmir, seçkinin və Alı dayının məruzəsini gözləyirdi.

Hər yerdə, sovet sədrini camaat qabağına çıxarıb soruşurdular:

– Danış görək nə qayırmısan bu neçə ildə?

Kənd soveti sədrləri: “Yoldaşlar” sözü ilə başlayır, “yaşasın” ilə bitirirdilər. Kiminin danışığı camaatın xoşuna gəlir, kimininki ürək bulandırır.

3

Alı dayını da iclas qabağına çıxardılar. O, dolu, üzü-gözü tükü, qulaqları qabağa tərəf əyilmiş bir kişi idi. İdarədə oturmağa qərarı gəlməzdi... Möhürü cibində gəzdirirdi. Kasıblıq kağızı lazım olanda, yanına gedən kimi “sən yaz gətir, mən qol çəkim” deyərdi. Görərdin, kasıblıq kağızı həsrətində olanlar yaxşı xətt ilə yazıb apardılar. O, kağızı görən kimi möhürü cibindən çıxarıb hovxurar, nəfəsi ilə isladıb kağıza basmaq istəyəndə, mane olardılar:

– Alı dayı bir oxu, sonra!

– Ayıb döyülmü, əşi, elə sözlər!

Alı dayı dərin bir etimadla kağızı ovcuna alar, bərk möhür-lərdir. Aşağısından köhnə əlifba ilə uzun bir qol çəkərdi.

Alı dayı məruzəyə çıxanda, qabağında dəftər-kağız yox idi. Oxumağı bilmirdi. Ancaq “qaranı tanıyırdı”. Kəndin tikilişi, əki-ni, məktəb, koma, klub işlərinə dair işarə yazıb ovcunda saxla-mışdı. Katib də dal tərəfdə əlində dəftər durmuşdu. Onun yadın-dan çıxan yerləri bir-bir pıçıldayacaqdı. Məruzə başlananda kəndlilərin çoxu papağını çıxarıb qabaq skamyaya dirsəkləndi. Yazı bilənlər əlini qoltuq cibinə saldı. Dal tərəfdən, sədr kürsüsünə xırda kağızlar atılırdı: “məni mübahisəyə yaz!..”

Sədr Xalıqovdu. Məruzə qurtarar-qurtarmaz kəndlilər ayağa qalxıb:

– Havayı pul almısan, – dedilər, – işi korlamısan, düş aşağı!..
“Başmaqlarını qoyun bayıra”. “Biz səni istəmirik”.

Yerindən qalxan döşədi. Kişini heyətə də seçmədilər. Onun yerinə qarayağız, girdəsifət, ucaboy yaraşılıq bir qızı seçdilər.

Komsomol paltarı geymiş, Tərən adlı bir qızdı. Saçlarını burmalayıb, şapqasına yığmışdı. Aşırma qayış bağlamışdı. İti ba-xışlı, diribaş qız idi. Həmişə əsgər kimi nizam sevər, ciddi yeriyərdi. O, kəndə gələndə bəziləri təşvişə düşmüşdü. Lakin seçki kampaniyasında qadınlar nümayəndəsi olaraq müvəqqəti gəldiyi-ni eşitdikdə sakit olmuşdular.

İclasda belə olmadı.

Üzü xallı qoca bir qadın oturmuşdu. O, Tərəninin anası imiş. Anasını gətirdiyindən həmişəlik qulluğa gəldiyi aydın oldu. Onun kənd sovetinə seçilmək məsələsi qoyuldu. Yoxsullar, komsomol-çular onu istəyirdilər. Adı gələnin kimi gurultu ilə əl çalurdılar. Bəzi-ləri də istəmir “arvaddan da hökumət olarmı?” – deyər öz aralarında pıçıldaşırdılar. İclasın şirin yerində, qapıda vur-haray qopdu. Bir kişi dartınaraq camaatı geri qaytardı. Düz sədrin qabağına ad-dımladı. Bu, Hacı Əlnağı kişi idi. Onun üzündən dəhşət oxunurdu. Böyük bir fəlakət xəbərini gətirdiyini güman etmək olardı. O,

mənali bir tərzdə camaatın qabağında durdu. Hamı susdu. O, sədrə baxdı, dönüb camaata baxdı, bir də sədrə baxıb qışqırdı:

– Məni elimdən ayırmaq istəyirsən? Məni xalqımdan ayırırsan? Ay camaat, sizə nə pislik eləmişəm, insafınız yoxdurmu?

Nağı bu sözləri qeyri-adi bir səs və bir təsirlə, elə şiddətli və ürəkdən dedi ki, hamı suya döndü.

Nağı gözünün yaşını töküb özünü camaatın içinə atdı:

– Öldürün məni, öldürün, ayrılmayacağam!

Belə təsərrüfatçı, işlək və üzüyola bir kişiyyə çox adamın yazığı gəldi.

Xalıqov qələmi masaya döyürdü. Eşidən yox idi. Cibindən bir patron darağı çıxarıb qrafinkanı cingildətdi. Məşədi Dilən söz aldı:

– Yoldaşlar, sinfi düşmən can çəkişmək üzrədir. O hər fırıldaq çevirir. Əli hər yerdən üzüləndə bax belə (əlini Nağıya tərəf uzatdı), bax belə hiyləyə qaçır ki, ürəklər yumşalsın. Nəbədə ona səs verəsiniz, hüquq verəsiniz! Yox! Keçmiş ola!

Xalıqov başını əyib təsdiqlədi:

– Pravilno!

Yerlərdən səs gəldi:

– O, düşmən deyil!

– Xəstədir!

– O kişi ortababdır!

– Ərizəsinə baxılsın!

– Səbəbini deyin!

– Nə üçün?

– Səsə qoy!

Xalıqov elə qışqırdı ki, hamı susdu. Milisə işarə verib, Nağını çıxarmaq istədi. Tərflan onun qulağına nə isə pıçıldadı. İclası sakit edəndən sonra Dayı Qafar söz aldı. O, danışmaq istəyəndə, Xalıqov tapşırırdı:

– Bu barədəmi? Nağı barəsində isə, yox!

– Ayrı barədə danışırım, yoldaş sədr... Mən səs məsələsində səhv olduğunu göstərmək...

Sədr onun sözünü kəsdi.

– Deyildi ki, bu məsələ qurtardı. Başqa sözün yoxsa, otur!

– Bir döz, Abbas, sözümün canı var. Nağıdan danışmıram...

Yerlərdən kömək etdilər:

– Qoy desin, o kişi heç danışmayıb.

Dayı Qafar bir az da cürətləndi:

– Səs məsələsi. Məsələn: Götürək burada özünü yırtıb tökən yüzbaşı Diləni... Bir üzüm bağı, dörd öküz, üç inək, üç at...

“Yüzbaşı Dilən” deyəndə Xalıqovun ağzı açıla qaldı. Onun qonaqçısına, evində rahatlandığı təcrübəli və mehriban kişiyyə “yüzbaşı” deyirlər. Necə yəni yüzbaşı?.. Xalıqov qorxudan titrədi. Məsələnin dalısını gözlədi:

Yerlərdən qışqırdılar:

– Otur aşağı!

– O sənə qalmayıb!

– Məşədi Dilən əsl ortababdır ki, var!

– Sovet ortababı!

Xalıqov özünü saxlaya bilməyib təsdiq etdi:

– Doğrudur! Biz qoymarıq sinfi düşmən namuslu ortababı ləkələsin...

Kim idisə zarafata saldı:

– Anan ölsün, a camış qaymağı!

Xalıqov səs eləyənlərə qışqıranda Dayı Qafar Məşədi Diləni buraxıb, sədrdən danışdı:

– Sədr sən kirimiş dur! Haqq söz deyənə gözağartması vermə! Sənin özünü məhşərə çəkmək lazımdır!

Tər lan aranı qarışıq görüb, ayağa qalxdı. Camaat onu kürsü başında görəndə toxdadı. Xalıqov qırağa çəkilib papiros yandırdı. Klub müdiri qrafinkanı götürüb su gətirməyə getdi. Dayı Qafar yerində quruyub qaldı. Tər lan ondan soruşdu:

– Qurtar görək! Nə demək istəyirsən, qıyası?

– Gödəyi budur: Məşədi Dilən yüzbaşıdır, yüzbaşı! Ona seçki hüququ verəndə, Nağıya görə ispalkomluq verəsən, vəssalam!

O, sözünü deyib tappılıt ilə zala atıldı. Tər lan üzünü camaa-
ta çevirdi.

Xalıqov yavaşca Tər lanın qulağına pıçıldadı:

– Hər yetənə söz vermə, bunlar intriqabazdır, köpək uşağı!

Tər lan əli ilə Xalıqovu rədd elədi. O, camaatdan soruşdu:

– Nə deyirsiniz? Danışan varmı?

Danışanlar Məşədi Diləni təriflədilər. Ortabab olduğunu, dönə-dönə hökumətə könüllü vergi verdiyini, məktəbə kömək etdiyini, qəzətdə şəkli çəkildiyini göstərdilər. Tər lan Məşədi Dilənə söz verdi. O duranda camaat xırp kəsdi, o, ahəstə danışdı:

– Dayı Qafar mənim burada yüzbaşı olduğumu açır, bəllidir, neynək, mənim heç acığım tutmaz. Çox da razıyam, bir şey ki, doğru ola, nə söz? İclas, hökumət var, kənd var. Baxarlar – düzsə, mən özüm səsimi kəsərəm. Hamıya bəllidir ki, mən özüm hökumət qabağına gedib, cəzamı istərəm. Nə olar... Yüzbaşılıq məsələsi: hamı bilir, Nikolayın oğlan vaxtında hansı ki, bəllidir, Salman bəyin qılıncının dalı da kəsirdi, qabağı da. Böyük qardaşı şah yanında yaranaldı. Məni çağırıdılar pristavlığa, hamıya bəllidir...

Məşədi Dilən burda bir öskürüb qabağına baxdı. Camaatda yeni söz eşitmək arzusu duyuldu. Çoxları güman etdi ki, “hərif boynuna alacaq”.

– Hamıya bəllidir. Çağırıdılar pristavlığa ki, gərək kəndi təhvil götürəsən, adamımız yoxdur. Döşəndim Salmanbəyin ayağına: a bəy, əsirin olum!

– Burasını nə şirin deyir, zalımın ürəyindəndir axı! – deyə Dayı Qafarın arvadı yoldaşına pıçıldadı.

Məşədi danışdı:

– Ay bəy, əsirin olum, məni damla, sür, itin, öldür, ancaq ki, bunu demə! Mən yüzbaşı?! Qələt elərəm!

Dayı Qafar yerindən soruşdu:

– Bura bax, Məşədi, sən nə bilirdin ki, Sovet hökuməti qurulacaq, elə dedin?

Məşədi tünd cavab verdi:

– Yoldaş, mən bilmirdim Sovet hökuməti olacaq. Hamıya bəllidir ki, mənim təbiətim elədir, götürməyəm. Dedim mən rəiyyətəm, rəiyyətliyimdə də qalacağam. Hamıya bəllidir, pristav iki ayağını bir başmağa təpdi: “Olmaz ki, olmaz! Di qayıt kəndə, möhürü təhvil al!” – Yox, – dedim, – bəy, almaram. Dedi, alacaqsan! Dedim almayacağam! Bəllidir, dedi aldıracağam! Bəllidir, dedim aldırmayacaqsan! Üstümə qışqıranda, dinməz-söyləməz çıxıb gəldim. Qorxurdum, a qardaş, neyləyim? Nə başınızı ağrıdım. Hamı bilir, gələndən sonra, ərz eləyim yoldaşların qulluğuna, gördüm ki, dalımca köhnə yüzbaşı, rəhmətlik Allahverdi kişi idi. Elə döyülmü, əmoğlu?

Əmoğlu Əkbər çəp gözünü qıydı, təsdiqlədi:

– O idi, hə!

– Bəllidir.

– O, tünbətün idi!

– Gördüm, hamı bilir, dalımca gətirib möhürü evdə qoyub ki, “pristav dedi, vəssalam”. 17 gün o möhür bizdə böyrü üstə qaldı. Yoldaş Tərən, vicdanı-məsləkimiz haqqı, bəllidir, bu ağsaqqal vaxtımda sənə mənə andın yoxdur, gün üzünə həsrət qalım yalan deyirəmsə, o möhürə sən əl vurdunsa, mən də vurdum. Hamı bilir. İşin vazehi budur!

Tərənənin acığı tutdu:

– Məşədi, üzünü mənə niyə çevirirsən? Səndən ümumi iclas tələb edir. And içmək zad yox, olanı danışmaq lazımdır.

Məşədi Dilən pozulmağını gizləməyə çalışdı: “başüstə” deyib üzünü camaata çevirdi.

Dayı Qafar dilləndi:

– Sənə piserin², möhür gəzdirənin varmış!

– ... Xeyr, ay tovba! Hər sabah gözüm möhürə sataşanda ürəyim əsirdi. Bəllidir, yaxın düşmədim. Elə bilirdim pəncərədə

² Piser – katib, mirzə

ilan yatıb, oradaca qaldı ki, qaldı. Əlbəttə, gəlib-gedən məni yola gətirmədi, gətirə bilmədi.

Xalıqov onu təshih etdi:

– “Yoldan çıxarmadı” demək istəyirsən, hə?

Məşədi Dilən qaş-qabağını büzüb düşündü. Qızarmış halda gülümsədi:

– Bəli! Yoldan çıxarammadı, ay sağ ol, bəllidir, düz deyirsən! Əstəğfur ki, yoldan çıxarammadı!

Yerdən səs gəldi: – Elə oldu, mən bu işin içində idim.

Məşədi davam etdi:

– ... Bir gün qardaşım başı alovlu gəldi. Soruşdum nə var? Dedi: – Pristav səni Boza boğduracaq. Onun bir bozu (iti) vardı. Adam boğdururdu. Yığdım qohum-qardaşdan, hamı bilir, iki yüz əlli manat əskinas, bir toğlu da verdim, axundu göndərdim və yalvardım: “pristav sağ olsun, biz rəiyyətik, nə yaraşır kəndxudalılıq. Hamı bilir, Allah səndən razı olsun, məni çevir balalarının başına...” Məşədi burada köksünü ötürüb azad nəfəs aldı: – Ki, qada-bala sizdən uzaq, pristav o idi məndən əl çəkdi.

Məşədi sözünü kəsdi. Nəfəs aldı, bitirdi:

– Yoldaş Tərən, bu mənim yüzbaşılığım olub. Bəllidir, vəs-səlam. İstəyirsən inan, istəyirsən qəmisiyə göndər.

Yerdən səslər gəldi:

– Necə deyir, elə olub. Haqq üçünə, kişi düz danışdı, yaxşı danışdı.

Dayı Qafar yerində qımıldandı:

– Yetim Şahyarın danasını kim yedi?

– Haçan?

– Gilas vaxtı!

Dayı Qafar bunu dedi və Tərlana göz vurub qımışdı. Bu sual Məşədi Dilənə xeyirxah olanların səsi içində boğulub yox oldu. Əmoğlu Əkbər ürəyindəki sözü deməyi məsləhət görmədi. Qutusunu çıxarıb papiros bükdü.

Məşədi Dilənə bir şey edə bilmədilər, axırda Xalıqov hündürdən iki kəlmə dedi:

– Bunlar hamısı intriqadır, vəssalam!

Tərhan da burada, etirazlar qarşısında Dayı Qafarın sözünü saya salmadı. Məşədi Dilənin məsələsini indi yenidən müzakirə etməyi lazım görmədi. Lakin fikrində saxladı, möhkəm saxladı ki, iclasdan sonra, bu məsələ ilə məşğul olmaq, kəndin hörmətli bir ortababı haqqında deyilənlərin əsil-kökünə varmaq vacibdir.

IV Fəsil Gənclik qayğıları

(Fərdanın xatirat dəftərindən II vərəq)

“...Она была неглупа, училась прекрасно, была хорошо воспитана, голос у нее был приятный; то, что она сказала, было справедливо и уместно...”

Л.Толстой

1

İşlərim və kənd həyatı məni bugünə, atama olan həsrətim keçmişə, Ayaza məhəbbətim isə gələcəyə bağlayırdı.

Ayaz! O, həqiqətən gözəldi. Yerişi, duruşu, baxışı ilə gözəldi. Hөрüklərinin sallanışı ilə, təbii və davamlı təbəssümü ilə gözəldi. Şumşad boyu, enli gərdəni, mərcan boyunbağısı, ağ biləkləri, nəcib barmaqları ilə gözəldi. Lakin ən böyük gözəlliyi, gözəl görünmək istəməməsində, sadəlik meyində idi. O, nə qədər pis geyinsə, nə qədər çətin şəraitə düşsə, yenə zərifdi. O, ümumi bir qəşənglikdən ibarət idi. Bu adı ona kim vermişdi? Nə yaxşı yaraşırıdı! Ayaz!

Mən onu hər görəndə aydın yaz səmasında günəşi görəni kimi sevinirdim, ürəyim açılırdı. Mənə elə gəlirdi ki, hamı, bütün dərdlilər ona baxanda qüssələrini unudurlar. Bəlkə də o, bunun üçün yaranmışdır!..

Onun gözəlliyində mənalı bir dəhşət də hiss olunurdu. Mən, ona nə qədər gənclik arzularım, ümidlərimdə yanaşır, onun simasında görünməyən, lakin sezilən dəhşəti unutmaq istəyirdimsə,

mümkün olmurdu. Onun aydın çöhrəsi yoluna işıq salırdı, bu işıqda ildırım təhlükəsi duyulurdu. Bu, bəlkə də bir nökrələ xanım arasında olan uzaqlıq əlaməti idi.

Ayazla aramızda xüsusi bir söhbət olmamışdı. Qəlb söhbəti etməmişdik. Lakin, onunla mənim aramda bir xanım, bir nökrə münasibəti də yox idi. Mən onu sevər və hörmət bəslərdim. Dağlardan, qayalardan onun üçün mədən daşları yığardım. Müəlliminə bağışlamaq üçün gül dəstəsi gətirərdim. Qaranlıq və tənha gecələrdə müsəmirədən, komsomol iclaslarından qayıdanda onu evə mən ötürərdim. O, mənə qəlbim kimi yaxın, arzum kimi şirin gəlirdi.

Qız qəlbi qönçə kimidir. O, bahar suları ilə bəslənər, günəşlə böyüyər, quşların nəğməsi ilə açılar. Qız qəlbi istək, nəvaziş sevər; bunu bacaranlar o qəlbə hakim olurlar. Bu, doğru imiş. Ancaq he-yif ki, mən qızlara nəvazişlə yanaşmağı öyrəşməmişəm. Mən atanamı yadıma salanda utanır, onlar kimi davranmalı olmadığımı anlayır, lakin, necə etməli olduğumu da kəsdirə bilmirəm.

O, dərşdən, ictimai söhbətlərdən bəhs açır.

Dinləyirəm, gülür, sevinirəm.

Onun ümumi, adi söhbətlərində belə məhəbbət deyilən bir şey hiss edirdim. Yəqinimdi ki, qəlbində mənə demək istədiyi bir sirr vardır. Lakin bunu aşkar etmir, yaxud edə bilmir.

Ayaz yolun kənarından, bəndin başına çıxıb məni səs-ləyirdi, getdim:

– Qız qaçırdanları kənd sovetinə gətiriblər, gedək, – dedi.

Kənd sovetinin qabağında yaşmaqlı arvadlar, qəlyanlı kişilər dayanmışdı. Sütuna iki at bağlanmışdı. Ayaz qulluq adamı kimi ciddi yeridi. Bizə yol açdılar.

Sədrin otağına girəndə bir kəndli qızla bir sarıyağız oğlanın dayandığını gördüm. Qız alçaqboylu, qanovuz tumanlı, gödək, qırmızıyanaq qızdı. Sədrin suallarına od kimi cavab verirdi:

– Məni qaçırib-eləyən yoxdur, istəmişəm, getmişəm. Atam da özünə, anam da! Ərə gedən mənəm, atam deyil!

Qayıdanda Ayaz qızın cəsarətindən danışdı. Təsdiqlədim:

- Elə olmaq lazımdır!
- Əlbəttə ki!
- Hayıf bizim bəzi məktəbli qızlarımız cəsarətli deyil!

Ayaz bunun mənasını anladı. Güldü və barmağını silkib hədələdi. Bu təhdiddə mən, qorxu yox, vədə duydum. Sevindim. Fikirləşdim: o, məni sevməsə, belə mehriban danışmazdı. Kənd sovetindəki əhvalatı mənə göstərməklə o, nə demək istəyirdi?

Ayazın məhəbbətinə şübhəm qalmadı. Səbrim tükəndi. Bugünə qədər arada qəlb söhbəti açmadığıma təəssüf etdim. Özümü qorxaq saydım. Ani bir ümitsizlik məni qapladı. “Bütün bunlar, – dedim, – iki gənc arasında ola biləcək səmimi söhbətdir. Mən nahaq xam xəyallara düşürəm. Oxumuş, üzüaçıq qızıdır. Səninlə mehriban söhbət edir deyə, ürəyinə başqa şeylər gəlməsin. Otur yerində”.

Bir az sonra, yenə məni xəyal apardı... “Necə yəni?... Qəlbin arzusunu açıb deməyi də bacarmayacağamsa, mən nəyə lazımam?!” And içdim. Könlümdə çırpınan məhəbbətimi açmağı, cavab istəməyi kəsdirdim.

2

Sövdəyilər kimi həmişə başaşağı gəzirdim. Divarlar dibi, kölgəliklər, tənhalıqlarla yeriyirdim. Tingələri birdən dönürdüm. Bir şey göstərmək istəyirmiş kimi, şəhadət barmağım sallanırdı. Uzun, düz və şax barmağım həsrətini çəkdiyim evlərin açarı idimi? “Açarı” cibimə qoymur, həmişə hazır saxlayırdım. Guya bu saat qapıya çatacağam, lakin, açar mənim mətləbimə düşmürdü.

– Ayaz!

Bir axşam o, həyətdə şeir əzbərləyirdi. Mən rayona kəndə göndərilmək üçün qoyulmuş taxıl çuvallarının ağzını tikirdim. Qaş qaralmışdı. Evdə nəyə işə hazırlayırdılar. Məşədi, xəstə yanına getmişdi. Ayaz mənə baxdı. Mən Ayaza baxdım. Onun baxışlarında bir nida oxudum. Gözlədim ki, çağıracaq, yəqin mənə ye-

ni bir şey deyəcək. Olmadı. Çağırmadı. Dərsini bir az da qayım-dan oxudu.

Bəlkə, dedim, mızıldaya-mızıldaya oxuduğu şeirlə mənə söz atır. Bəlkə o, məndən çox darıxır. O da intizar çəkir.

Belə idi də! Yoxsa, mən işarə ilə onu evin dalındakı bostana çağıranda, dərhal qalxıb gəlməzdi. Onun isti əlini ovcuma alıb dilləndim:

– Ayaz!

Bu titrək kitabda, Ayaz, içimdə qaynayan həyəcanı və qəlbi-min vurğusunu duymuşdu.

– Buyur, Fərda!

Onun səsində dönməyən bir inad, təmkin, bildiyini qəti təki-də hazırlanmış bir tələbkar ahəngi vardı. Doğrusu, çaşdım. Sö-zümü unuttum. Dediymə peşman oldum. Fikirləşdim ki, “ara-dan pərdəni götürmək nahaqdır. Sevsə də, təslim olmaq istəsə də, dilinə gətirib deməyəcəkdir. Qadınlar kişiləri təqib etməzlər. On-lar həmişə sözü kişilərə verir, danışanda isə mane olub bundan ləzzət apararlar. Sevgi onlarda birdən-birə doğmur. Uzun müsahiblikdə gülüşlər, zarafatlar, görüşlərdə, gəzişlərdə göyərüb baş qaldırır. Bəs havaxt çiçəklənir? Mən bunu görəcəyəmmi?

Çətini də bundan sonradır. Bu tənha və ətirli qönçəni bəslə-mək, əzizləyib böyütmək lazımdır ki, gülünü döşünə taxa bilə-sən. Od olub yandırmaq, külək kimi əsdirmək, dolu kimi yağ-maqla qönçəni məhv edə bilərsən.

Görəsən necə başlayım? Kəsdirə bilmirdim. Ayazın etina-sızlığından şikayətlənməlimi? Onun fikrini yoxlamaq üçün söz almalı mı? Yaxud, bu qaranlıq və sakit axşamda onun isti və yumşaq əllərindən tutub qəti iqrar istəməlimi? Yaxud... Nə təhər oldusa dilləndim:

– Ayaz, deyəsən xiffət çəkirsən, niyə sınıxmısan?

– Deyirsən sınıxmışam mı?..

– Sınıxmısan, Ayaz!

Ayaz bir ah çəkdi:

– İşdən, gücdən...

– Yox, işdən deyil! Ürəyində nə varsa...

– Ürəyimdə?

– Sırrını məndən gizlədirsən. Yəqin, məndən yaxın adamına deyirsən?

– Bir sırrım yoxdur!

– Sırrın olmasa da arzun var.

– Arzuma çatmağa qadirəm. Tələsmirəm.

– Bəlkə çata bilmədin?!

– Çataram, öz əlimdə deyilmi?

– Bəlkə qarşıdakı istəmədi?

– Qarşıdakı kimdir?

– Arzuladığın!

Ayaz kiridi. Başını aşağı saldı. Sakit-sakit yeridi. Onun sü-kutu mənə ürək verdi. Məsələni bu yerə gətirib çıxartdığımıza se-vindim.

– Söz vaxtı deyil, – dedim.

İndi daha istədiyimi etməliyəm. Sevgi şərbətindən içmək məqamı çatmışdır... Xəyal məni boğdu. Gözlərim üfüqə, yollara, qaranlıq çəpərlərə sataşdı. Ayağım tağlarda dolaşdı. Aylardan bəri arzuladığım səhnəni seyr etdim: tənhalıq, Ayaz, qəlb səmi-miyyəti, sevgi...

– Bəs sonra?

Bu suala mən sözlə yox, hərəkətlə cavab verəcəkdim. Ayaza yanaşdım. Qolumu boynundan aşırıdım, o, dirsəyi ilə sifətimdən elə çırpdı ki, burnum göynədi.

– Açıl başımdan!

“Of” deyib ovcumla üzümü örtüdüm. Kənara çəkilib dayan-dım. Əllərimi isti bir mayenin islatdığını duydum. Dəsmalımı burnuma basıb dedim:

– İnsafsız!

– Tərbiyəsiz!

– Etibarsız!

– Arsız!

– Vəfasız!

– Həyasız!

– İndi bildim ki, Ayaz adlı sevgilim yox imiş.

– Çoxdan bilirəm ki, sən özünü aparmağı bacarmırsan!

– Belə?

– Bəli, belə!

– Bəs belə?

Qızın anası qışqırdı:

– Ayaz! Ayaz! Ayaz!

O, evə tərəf qaçdı. Mənim son sözümə nifrətlə cavab verdi: “Get gözümün önündən!” Onun bu cavabı “gecən xeyrə qalsın” əvəzinə idi. Özüm-özümdən iyрэndim... “Təki, – dedim, heç xeyrə qalmasın. Belə gecəni qara gəlsin. Necə ki, gəldi.” Tutduğum işin peşmançılığı ilə süst oldum. Qaranlığa qarışdım.

3

Səhər ev içinə çıxa bilmirdim. Ayazın Məşədiyə, ya anasına şikayətlənəcəyini, məni bu qapıdan didərgin salacağını güman edirdim.

Özü gəldi, məni çay içməyə çağırırdı. Nə kişinin, nə qadının üzündə bir şey hiss etmədiyimdən məsələni açmadığını anladım. Sevindim və Ayazın hərəkətlərinə təəccüb etdim. O, gözümdə daha da böyüdü, hörmətləndi. Mənə olan məhəbbətinə şübhəm qalmadı.

Sabahısı gün Xalıqov məni yanına çağırırdı. O, Məşədi ilə divar bir qonşu həyətdə yaşayırdı. Otağına işarə edib:

– İçəri keç! – dedi.

Mən muzdur işindən, yaxud oxumaqdan soruşacağını, ya bir iş tapşıracağını zənn etdim. Otağın ortasında müntəzir durmuşdum. İçəri girdi. Qapını daldan möhkəm bağladı. Yanıma gəldi. Həkim kimi qarşımda dayandı. Sanki bu saat “ağzını aç, nəfəs al” deyəcəkdə. Üzümə baxdı. Baxdı, birdən sağ üzümdən bir sille

çəkdi. Bütün vücudum alışdı. Yerdə yerim yandı, göydə göyüm! De birini də, birini də. Məni od götürdü. Gözüm pər-pər elədi. Səndələdim. Divara sövkənib özümü saxladım.

– Dərənin ayrımı, – dedi, – ağzın çörəyəmi çatıb? Donuz potası. Ayaz sənin xörəyindir? Basım səni qoduqluğa, başını əkim, bu nə hərəkətdir?

Qızardım. Ağladım. Üzr istədim. Tövbə dedim.

– Bir sillə ilə ağlayırsan, – dedi, – gör Tər lan sənə nə edəcək? Səni ilim-ilim itirəcək. Get başının çarəsini gör! Bərk tapşırıd ki: “Bax, bilən olmasın ha! Dəvə gördün? İzini də görmədim!”

Gözlərimi sildim. Sifətimin kədərli cizgilərini itirməyə çalışdım. Evdən çıxdım. Adamlar bir şey hiss etməsin deyə, başaşağı ötdüm. Kim idisə soruşdu:

– Fərda, içəridə paltar çırpırdınız, nə idi şarta-şart?

– Elə bir şeydi, – dedim, tez çıxdım.

İndi anladım ki, Xalıqov nə üçün gecələr Məşədi Diləngilə çox gəlib-gedirmiş. İndi bildim ki, vaxtilə məni əzizləyən Ayaz, nə üçün indi dirsək göstərir! İki gün sonra mən anket doldurmaq üçün muzdurlar komitəsinə getməli idim. Tər lan məni gördü.

– Muzdur, – dedi, – qızlara sataşmağı da bilirsənmiş?

Mən dinmədim. Qızardım, başımı aşağı saldım. Xalıqovun dediyi yadıma düşdü. “İlim-ilim itirəcək!” Qorxumdan donub qaldım.

Komitənin qabağında bəzəkli bir qəzet asmışdılar. Komsomolçular oxuyub, gülürdülər. Müslüm qolumdan tutub qəzetin qabağına gətirdi. Orta sütuna işarə elədi: “Oxu!”

“Kənd soveti, eşit!”

Fərda Əfkar oğlu qadın azadlığının xalis düşmənidir. Açıq qızları rahat qoymur. Bir qızın dalınca düşüb təqib etmiş, qız məktəbdən qaçası olmuş. Axırda, hökumət idarələri məsələdən xəbər tutmuş. Belə adamları tezliklə cəzasına çatdırmaq kənd sovetinin borcudur”.

Ürəyim qısıldı. Bütün bədənimin qanı qəlbimə doldu, rən-

gim ağardı. Elə bil aləmi qaldırıb başıma çırpdılar. Gözüm qaraldı. Elə bil bütün kənd, böyüklü-kiçikli bir yerə yığılıb mənə gülürlər. Gülürlər və qırmızı masa dalında dayanan Tərmanın hökmünü istəyirlər. Hamıdan nifrət, lənətlər yağır. Mən bu ağır tənələr altında məhv oluram.

Mənə anket vermədilər. “Xalıqovdan kağız gətir” dedilər.

Mən Xalıqovu kənd sovetində tapıb xahiş etdim:

– Sən, – dedi, – doldurmasan da olar.

Xalıqov sanki bununla “səni muzdurlar siyahısından çıxardılar. Anket doldurmağına lüzum yoxdur” demək istəyirdi.

Mən, kənd içində abırdan düşdüyümü anladım. Özümü itirmişdim. Nə Məşədinin, nə də Ayazın üzünə baxırdım. Bulud kimi tutqun, duman kimi səssiz gəzirdim.

V FƏSİL

Xəbər

Hava xoşalmış, ağaclar çiçəklənmiş, yer göyərmiş, sığırcın gəlmişdi: Lakin hələ qar tükənməmişdi.

1

Xalıqov Günlərə gələndə Məşədi Dilənin evində bir həftə qonaq qaldı. Bu bir həftə onun həyatında tamamilə yeni bir aləm açmışdı.

Xalıqov çox yerdə, çox qızlar görmüşdü. Amma heç biri onun dizinin taqətini bu qədər tükətməmişdi. Gözü Ayaza sataşanda elə bildi göydən enmiş bir mələkdir. Ayaz isə heç bir şey hiss etməmiş kimi, hər səhər Xalıqova çay gətirir, əlinə su tökür, dəsmal verirdi. İşi olmayanda pəncərədə dayanıb atası ilə qonağın söhbətinə qulaq asırdı.

Doğrudur, seçki iclasında Məşədinin dalınca şübhəli sözlər danışdılar. Xalıqov bir az hürkdü. Sonra, Məşədi ilə söhbətində, bunun boş şey olduğuna inandı. Yenə ehtiyatı əldən vermədi. Dedi-qodu çıxmasın, Ayaza olan məhəbbətini müvəqqəti bir zaman üçün, öz işi xatirinə gizli saxlaya bilsin deyə, qonşu həyətdə boşalmış bir otağa köçdü.

O, Ayazı nəzərləri ilə bəsləyirdi. Gözdən qoymurdu. Kənddəki çətin, lakin onun böyüməsi, portfelli maşın adamı olması üçün vacib işləri yoluna qoyduqdan sonra, Ayazı alacağına heç şübhə etmirdi. Gurultulu və şöhrətli toy axşamı bütün dəmədsəgahı ilə təsəvvüründə canlanır, onu tələdirir, həm də darıxdırır.

Fərdaya ibrət dərsi verməyi də buna görə idi. Onun Ayazla yaxın olduğunu ilk günlərdə sezmişdi. Lakin onun qıza sevgi elanı cəsarətində olmadığını yəqin etmişdi. Qətiyyənlə ürəyinə bir şey gətirmirdi. Həm də Məşədi Dilənin bütün ehtiram və itaətinə görə arzusunu həqiqət olacağına inanırdı. Fərdanın hərəkətləri haqqında Məşədi ona bir “işarə” vermişdi. Odur ki, Xalıqov qızmış Fərdanın “axırını itirmək” istəmişdi. Bir sillə ilə kifayətlənmirdi. Pusur, göz yetirirdi. Fərdanın bir də Ayaza yaxın gəldiyini və tamah saldığını bilsə, ona bir qara yaxıb “kulak quyuğu” kimi kənddən qovacağına and içirdi. Bütün bunları hiss etdirmək üçün Fərdanı kənd sovetinin ictimai təşkilatlarının əli ilə döyməyə çalışırdı.

Xalıqov kənd işləri ilə bir balaca tanış olan kimi fəaliyyətə girişdi. Lakin nədənsə sovet sədri Tərlanda heç sözü düz gəlmirdi. Sanki Tərland, onun dediklərinin hamısına zidd getməyə and içmişdi. Məsələn o, qolçomaqları ləğv etməmiş, kəndi “təmizləməmiş” kolxoz qurmağı məsləhət görmürdü. Tərland isə qayımdan və inadla danışib təkid edirdi ki, “bizim ilk işimiz kolxoz qurmaq və başdan-başa kəndin kolxozlaşmasına nail olmaqdır. Bu əsasda da qolçomağı bir sinif kimi ləğv edirik. Doğru yol belədir. Biz Günlər kəndində kolxoz bayrağını yüksəyə qaldırmamış, muzzuru, yoxsulu kolxoz ətrafında təşkil etməmiş, kütlələrin siyasi aktivliyinə başçılıq etməyi bacarmamış qolçomaqlarla amansız mübarizə apara bilmərik. Mən bu fikirdəyəm və bunun üstündə də dururam”.

Xalıqovun acığı tutdu. Yerindən qışqırdı ki, “bu işə rayon komitəsində məsul mənəmsə, xahiş edirəm başqaları mane olmasınlar”.

Kolxoz təşkil edilmək üçün siyahı tutulduqda Hacı Əlnağının, Kəbir Koçayevin, Mir Əhməd ağanın və sairələrinin adı ya-

zıldı. Bəzilərinin üstündə mübahisə olduğu üçün ümumi iclasa qoydular. Muzdurlar, yoxsullar kolxoz qruplaşmasına şadlıqla səs verdilər.

Əmoğlu Əkbər (danışanda kəlməbaşı “əmoğlu” deyirdi. Axırda öz adı “əmoğlu” qaldı) Dayı Qafarı çəpərlikdə gördü. Dayı qaratikan yığıb çarıqlı ayağı ilə basır, sarıyıb dalına atmaq istəyirdi:

– Dayı, əlləşirsən yenə?

– Zəhrimar təndir yanmır. Ogünkü yağışdan rütubət düşüb, bir az alışıq aparıram. Əlimi də qanatdım.

Əmoğlu şələnin ucundan yapışıb Dayı Qafara kömək elədi və soruşdu:

– Eşitməmişəmni?

– Nəyi?

– Təzə əhvalat var. Kolxoz gəlir.

– Nə gəlir?

– Kolxoz! Bir cür vergidir, deyirlər.

Dayı güldü və dedi:

– Qoy gəlsin. Vergi olmasa, bunların öhdəsindən gəlmək olmaz.

– Bəs bizim özümü zə nə deyirsən?

– Bizimi deyirsən?

– Hə də!

– Boş danışma, verginin bizə nə dəxli var? Vergi varlıya gəlir. Sənə, mənə nə? Necə deyərlər nə malım var, düşmən apara, nə imanım var, şeytan...

– Yox, Dayı! Kolxoz vergisi lap sənə, mənə gəlir.

– Necə?

– Varlıları buna yaxın qoymurlar. Yoxsulun, muzdurun adını yazıb aparırlar.

– Hara?

– Kolxoza!

Dayı Qafar gülümsündü:

– Sənə kim dedi?

– Kənddə danışrlar. Hamı bir-birinə dəyib.

Dayı Qafar belini düzəldib, bir ufuldadı. Soyuqdanmı, iş-dənmi yanaqları qızarmış, dodaqları quruyub qaralmışdı. Üzüm giləsi kimi işıldayan gözlərini uzaqlara, ağacların arxasında pərdə kimi sallanan üfükə dikib bir müddət dinmədi. Şələnı dalına atmaq üçün qaldırıb kötüyün üstünə qoydu, üzünü Əmoğluya çevirib etirazlı bir əda ilə dedi:

– Nə vergibazlıqdır?

– Kolxoz deyirlər adına. Yəni “hər nə var” vergisi. Sözün məmməd vəlisi budur ki, var-yoxu siyahıya alırlar. Ayda filan qədərini yeməyə izin verirlər. Artığı xəzinəyə gedir.

– Axı sənə kim dedi?

– Məşədi Dilən özü deyirdi.

– Məşədi Dilən deyər. Onun kimi adam, deyər.

Dayı Qafar bir az kiridi, sonra əlavə etdi:

– Boş sözdür. “Artel” deyirsənsə, mən bilirəm. Şəhərdə mənə deyiblər. Yaxşı bilirəm. O belədir! Yoxsullar, ortabablar təsərrüfatlarını birləşdirib, köməkləşirlər, bir çalışır, bir əkir, bir biçirlər. Hökumət də onların elliyinə traktor, toxum, xülasə, hər cür kömək verir. Mən, belə eşitmişəm. Qaldı ki, vergi, o, bəzəmədir, inanma! Məşədinin bəzəməsidir. Artel yaxşı işdir. Əsl bizim qolumuzdan tutar. Xeyri var, qoy olsun!

Əmoğlu Dayını inandıra bilmədiyinə heyfisləndi. Hərərəti soyudu və demək üçün hazırladığı sözlərin çoxunu unutdu. Hətta, Dayının dedikləri ona elə yerli və doğru gəldi ki, az qaldı öz fikrindən daşınınsın. Birdən, bir şey yadına düşdü və Dayının çiyindən tutub silkələdi:

– Bəs, buna sözün nədir ki, hamını bir yerə yığıb bir işlədəcəklər. Arvad, kişi, hamını sürü kimi bir yerdə yedirib, yatıracaqlar...

Dayı şələnı çiyinə götürüb yoluna düzəldi və ahəstə bir səslə cavab verdi:

– Elə şey olmaz. Dəlisən, ədə? Elə rüsvayçılığa sovet hökuməti yol verər? Bəndaliya, özgənin arvadına sataşdığına görə altı ay iş verdilər...

– Necə olmaz ki, şəhərdən bunun üçün adam gəlib, kənd sovetindədir. Komsomollar bir haydadır ki, gözümlə gördüm. Hacı Əlnağının qoyunu küçədən ötəndə özək katibi baxıb deyirdi: “Nə kolxozu çıxar, fələk!..”

Onlar kəndə tərəf yollandılar. Yol palçıqıdı. Palçıq saqqız kimi səslənirdi. Dayı, əlağacı ilə yeri yirdi. Əmoğlu divardan yığılanda qanad açan toyuq kimi, qollarını açıb yerə baxır, addımını qoymağa münasib yer arayırdı.

Onlar söhbət edə-edə kəndə çatmışdılar. Qaranlıqlaşmışdı. Adamlar tin başında halay vurub danışırdılar. Hacı Əlnağı başını açmışdı. Ləzgi şalından olan çuxasını altına qatlayıb çöməlmişdi. O, Əmoğlunu Dayı Qafarla bir yerdə görəndə, qalxıb onlara tərəf gəldi. Qəlyanını tüstülətmədi. Barmağını basıb odu keçirdi və bir yanı zarafat sözə başladı:

– A Əmoğlu, yenə Dayını tapıbsan?!

Əmoğlu dinmədi. O, bilirdi ki, Hacı'nın söhbəti Dayı ilədir. Hacı səhərbaşı onunla danışır bu “bəd xəbər”lərin hamısını demişdi və tapşırırmışdı ki, “balam, kənd sovetində zadda bizim sözüümüzü sayan yoxdur. Siz də köməkləşin, kəndi qoymayın korlasınlar. Ağız-bir olub cavab verin. Kolxoz kənddə ayağına yer eləsə, camaatın evi yığılar. Namus, həya əldən gedər. İxtiyar sizin əlinizdədir”.

Əmoğlu, vaxtilə qapısında çalışdığı və indi də hörmətindən və ağısaqqallığından keçə bilmədiyi hacının nəsihətini dinləmişdi və Dayını da “başa salmağa” söz vermişdi. İndi, axşam vaxtı, kolxoz söhbətləri bütün camaatın içinə yayıldığı və hacının qanına üşütmə saldığı üçün, o, bir söz demədi. Ayağa durub, muzdur-lara yanaşdı ki, görün bunların fikri nədir? Bunlar “hə” deyəndən sonra bütün kəndi ayağa qaldırmaq olar:

– Əmoğlu, yenə Dayını tapıbsan?

Əmoğludan qabaq Dayı Qafar cavab verdi:

– İtirməmişdi ki, tapa idi!

– Allah eləməsin. İtmək niyə? Mən elə demədim. Ay Dayı, bura da iclas deyil ki...

Əmoğlu güldü, lakin bu gülüşün kimin tərəfindən olduğu və nə ifadə etdiyini seçmək çətin idi. Heç Əmoğlunun özü də bil-mirdi: kimə gülür, nə üçün gülür. Hacı söhbətin cilovunu ayrı yana çəkdi:

– Dayı, siz bilirsiniz, artel məsələsi nə olan işdir, deyirlər adam gəlib...

– Sabah yığılar, görürük ki, nə olan işdir. Nə iş olacaq, bil-mirsənmi, sovet hökuməti pis iş başlamaz.

– Orası elədir, sovet hökumətinə malımız da, canımız da qurban! Ancaq, yenə bir bilək də!

– Əlbət ki, biləcəksən, ay hacı, nə darıxırsan? Biləcəksən nədir!

O, yaqın hasil etmək üçün bir də soruşdu:

– Yəni doğru deyirsən ki, biləcəyik?

– Lap doğrusu belədir.

2

Dayı Qafar bundan çox qabaq belə bir artel əhvalatı eşitmişdi. Şəhərdə vilayət icrakom sədrinin öz dilindən eşitmişdi. “Əcəb işdir, – demişdi, – hökumət o işi bizim kənddə də başlasa, ən əv-vəl qol qoyan özüm olacağam!”

Onda Vilayət İcraiyyə Komitəsinin plenumunda tənəffüs zamanı tüstülü bir otaqda sədr zarafatyana soruşdu:

– Necəsən, Qafar? Məruzəni tənqidə çıxmayacaqsan ki?!

Qafar açıq və təmiz könlünün fərəhi ilə gülümsəmiş, utana-utana cavab vermişdi:

– Məruzənin tənqidi zadı yoxdur. Sağ olsun icraiyyə sədri ki, bir il ərzində 20 kəndi işıqlandırır, çıraqban eləyib. Elmi, məktəbi, texnikasını desən, telefonxanası, radiosu... Doqqaz başında radionu eşidəndə adamın ruhu təzələnir.

Sədr gülüb, onun əlini sıxmışdı. Qafara papiros təklif etmişdi. Qafar gözünün ucu ilə kənardan baxanları süzüb, görmüşdü çox adam onların söhbətinə qulaq asır. O yanda, göy köynək, həmailli kişi, şəkil çəkən maşını onlara sarı düzəldib. O saat anlamışdı ki, sabah, birisigün şəklini qəzetlərə vuracaqlar. Dərhal ayağının birini irəli qoyub belini düzəltmiş, sədrə sual vermişdi:

– Yoldaş sədr, artel ki, dediniz, o ki, traktor əkəcək, məhsul bol gələcək, hamı bir işləyəcək, filan, feşməkən... Bəs nə başına dönüm, nə vaxt olacaq?

Sədr başa saldı ki, bu, təkcə yuxarıdan olmaz. Muzdurların, yoxsulların, aktivlərin öz işidir. Gərək birləşib məsələ qoysunlar. Öyrənib bilsinlər, tələb eləsinlər, ta ki, partiya və hökumət də rəhbərlik və kömək eləsin. Qafar kəndə qayıdanda sədrin sözlərini camaata söyləməyi qət etmişdi. Ancaq qayıtmağı həm uzun çəkdi, həm də ayırı cür oldu.

Plenumdan sonra onları avtomobilə əyləşdirib, şəhəri gəzdirdilər. Sürücü ağzını çevirib dağa sarı dırmaşdı. Sən demə Elabada gedirmiş. Orada, o dərədə nə dəsgah var! Evlər tikilir, dağlar sökülür, yollar düzəlir, avtobuslar hırhahir ötür. Şəhərdən əhəng, sement, qızıl kərpic gəlib tökülür, su çəkilir. Maşın qurulur, çarxlar işləyir, yerə ulduz səpilir...

Qayıdanda plenum üzvlərinə çox şey, kitab, dəftər, şəkil bağışladılar. Qafara bir patefon da verdilər. Qafar patefonu evə gətirənədək ürəyinin yağını yedi: ayağı çınqıla dəyən kimi dayanır, qutunun ağzını açır, bütün vintlərinə fikir verir, lüləsinə üfürür, yenə yeriyirdi.

Uşaqlar başına yığıldı. Hamısı gülüb sevindilər. Oxumağına mat qaldılar. Yalnız arvadı Mehriban (Dayı ona Məhrəba deyirdi) sevinmədi. “Başın batmasın, dedi, onun pulunu bir jerse tutmanlığa verə bilməzdinmi? Neyniyirdin, baş-beynimizi aparır... Elə zurnamız əskikdi...”

Nə təhər olmuşdusa Dayı Qafar sədrin sözlərini camaata söyləyə bilməmişdi. Bütün bunlar bir kəpənək kimi uçub onun

göz qabağından ötdü. O, yenə özlüyündə, artel məsələsini fikirləşməyə başladı. Fikirləşdi ki, burada hər kəs öz xeyrini güdəcək. Artel əlbət ki, Hacı Əlnağıya, ömründə əlini ağdan-qaraya vurmayan müftəxora zərər edəcək. Kənd də onun kürkünün quyruğunda getməyəcək ki... Mən yaxşı bilirəm ki, artel nədir, plenumda bizi yaxşı başa salıblar. Görək eləyək. Biz Qaradağlıdan əskik deyilik ki... Məndən soruşsalar, bunu deyəcəyəm. Kəndimizdə artel qururuq, vəssalam! Bəsdir geri qaldığımız!

3

Hacı Əlnağı axşam, Əmoğlugili ötürəndən sonra Məşədi Dilənin evinə getdi. Onu tapa bilmədi. Səhər dan üzü getdi. Məşədi hazırlaşdı evdən çıxmaq istəyirdi. Hacı ilə ayaqüstü məsləhətləşdilər. Hacı təklif edirdi ki, arvadları öyrədək, gedib təhkimçini qovlasınlar. Qabaçılıq, rüsvayçılıq qoparsınlar. Arvada sorğu-sual yoxdur.

Məşədi razı olmadı. “Bilərlər, arvadları buraxıb bizi yaxalayrlar, bəllidir, arvadın ağzı boşdur. Bərkə qısnadın, hamısını açıb söyləyəsindir. Heç çaşdıb özünü itirmək lazım deyil. Yəqin camaatı çağıracaqlar. Sabah iclas olanda gedərik. Hamıya bəllidir, kəndin yarısı el-günümüzdür, himləşərik. Bizi asıb-kəsməyəcəklər: könüllü şeydir. Deyəcək kolxoz qoyuruq, hamı bilir, soruşaram, “yoldaş, bağışla, bu kolxozu bizim üçün qoyursunuz, ya özünüz üçün?” Deyəcək, ay kəndli yoldaş, bu nə sözdür? Onda deyərəm ay şəhərli yoldaş, gəlibsən, çox xoş gəlibsən, ancaq kolxozu bizim üçün deyirsənsə, istəmirik. Açığını deyim, bəllidir, bizim kənd hələ geridir. Bir atanın iki oğlu yola getmir, ayrılırlar. Sən nə xəyaldasan? İstəyirsən bunların başını bir yerə yığıb dava qoparasan? Sabah di gəl, “əlini çək, yaxam cırıldı” düşəndə nə olsun? Bəllidir, nə olar, bir az səbr eləyək, görək nə olar. Camaat da irəli getsin, kurslarda oxusun, başa düşsün. Əlbəttə, Allah qoysa gələnlə il öz əlimizlə qurarıq, heç sizə də zəhmət vermək lazım deyil. Şəhərdən adam-zad lazım deyil. Özciyəmiz

qurarıq. Əlbət ki, bəllidir... Onda əlbət ki, Əmoğluya, Səkinəyə zada deyərək yerlərdən qışqırışarlar ki, istəmirik, canım. Qalsın gələn ilə.

İclası belə görəndən sonra şəhərdən gələn nə deyəcək? Deyəcək “yox, zorla əl qaldırın?” Bilmirsən ki, camaat sabah şəhərə tökülüb şikayət eləyər? Bilmirsən ki, sovet hökumətində zor yoxdur? Bilmirsən? Bəllidir.

– Axı deyir, bizi heç iclasa yaxın qoymayacaqlar?

– Kim deyir?

– Hə, elə deyirlər. Əmoğlunun arvadı gəlmişdi. Gecə yarısına qədər iclas imiş. Komsomolları, muzdurları yığıblarmış. Səniməni bir-birinə qatıblar. Səs məsələsi...

– Necə yəni qatıblar, mənəm səsime nə gəlib?

– Nə bilim, hər nə isə Əmoğlunun özünü görmək lazımdır.

Məşədi Dilən dinmədi. Onu fikir götürdü. Qısa bir sükutdan sonra, mənəli-mənəli başını tərpətdi.

– O qızın işi olacaq. Bəllidir, mən yaxşı bilirəm. Onun işidir.

Bunu deyib, dodağını gəmirirdi və toqqasını düzəldib, ayağa qalxdı:

– Danışarıq, – dedi, – hacı! Bu məsələlərin vaxtı gecədir! Qaranlıq düşər, danışarıq!

4

Quru soyuq vardı. Eşiyə çıxırdın nə külək, nə qar görürdün. Hələ hərdəm seyrək, buludlu fəzaya baxırdın, sönməkdə olan payız günəşinin işığını görürdün. Sanki, rəssam lövhəsinə baxırsan. Günəş görünürdüsə də quru soyuq adamı kəsirdi. Bu soyuq, dağa qar düşdüyünü göstərirdi. Həmişə aşağılara dağdan on, on beş gün sonra qar yağar. Quru soyuğun başlanması camaatı bir az da tələsdirir. Xırmanda dərzi qalan yığar, tayalar vurular, samanlıqların üstü yoxlanar ki, su düşməsin, yanacaq tədarük olunar. Camaat cəhd edər ki, mal-qarasına artıq yem yığsın.

Kənd klubunun içi də, çölü də dolmuşdu. Soyuqdan kiçil-

miş, büzülmüş adamlar əlləri ciblərində üşüyə-üşüyə salamlaşır-dılar. Bir-birinin ağzını yoxlamaq üçün, pıçı-pıçı danışır-dılar. İclasın açılmasını gözləyirdilər.

Sədr üçün məktəbdən uzun bir stol gəldi. Üstünə qəzet çək-dilər. Camaat stola tərəf çevrildi. Sıxlaşdı. Qapıları örtmək müm-kün deyildi. Qadınlar da gəlmişdi. Pəncərələrə doluşmuş uşaqlar, ətbala quşlar kimi görünürdülər. Tərən Abbas ilə gəldi. İçəri gi-rəndə Abbas onun qulağına nə isə dedi, o, tələsik geri döndü. Ab-bas keçib stol başında əyləşdi. Camaat kirişməyə başladı. Kimi sinəsini arıtdı, kimi öskürdü, kimisi qəlyanını sorub, söndürdü. Tərən, qoltuğunda dəftər-kağız gəldi. Müəllimi də gətirib yanın-da əyləşdirdi.

Tərən qələmini stola döyüb sükut istədi. Stol yaş dəri kimi tıppıldadı. Tərən boğazına güc verib səsləndi. Camaat susdu. Gözlər ona, çox ciddi dayanan və baxışında yeni xəbərlər oxunan qıza dikildi.

– Yoldaşlar, bugünkü məsələlərimiz çox vacibdir. Ona görə, xahiş edirəm ikinizdə səsi alınmış varsa, çıxararsınız.

Kim idisə iki nəfər qapıdan əkildi. Tərən ətrafa baxdı:

– Yenə varmı, yoldaşlar? Bugünkü ümumi iclasda bir mə-sələyə baxacağıq. Ölkəmizdə və rayonumuzda gedən kollektiv-ləşmə barəsində rayon təhkimçisi Abbas Xalıqov yoldaşın mə-ruzəsidir.

– Bəs cari məsələ?

– Cari öz yolunna. Qəbul olunurmu?

Tərən sözü Xalıqova verəndə o, ayağa qalxdı. Tərənün köməyi ilə yazdıqları qeydləri qabağına qoydu. Kağızlara baxa-baxa, asta-asta başladı. Qabaqca kapital ölkələrindəki işsizlərdən, acından ölənlərdən danışdı. Şəhərdən, fabrika-zavoddan dedi. Sonra dədə-babadan, xışdan, kotandan söylədi. Camaatın keçmiş günlərini yada saldı. Zol kağıza baxıb danışmağı irad tutmasın-lar, onun sinədəftər adam olduğuna inansınlar deyə bir müddət

nəzərini kağızdan ayırdı, iclasda əyləşənlərə baxdı. Əlini uzadıb motal papaqlara işarə elədi:

– Yoldaşlar, bu papaqlar həmin murdar keçmişin əlamətidir, hansı ki, qalıb. Şəhərdə bunu atırlar. Mən gözümlə görmüşəm, papaqlı uşaqları məktəbə qoymurlar. Deyir, get gül kimi şapka qoy gəl, doğrudan da...

Xalıqov papaq barədə texnikum müdirindən iclaslarda nə eşitmişdisə, dedi. Lakin ona yerdən etiraz edirdilər:

– Yoldaş, buyurdun papağı istəmiyən kimdir?

– Maarif şöbəsi! Başı olana papaq lazımdır?

– Papaqsız baş daha yaxşıdır!

– Biz arvaddan danışmırıq!

Bir kəndli Xalıqova macal vermədi:

– Necə yəni, papaq nədi?.. Papaq hər yerdə desən, karıma gəlir. Papaq mənim dəsmalımdır, yastığımdır, döşəyimdir, sözgülüşü tikan şələsi bağlayanda əlcəyimdir, dalaşanda qalxanımdır. Bostanda qarovulçumdur. Hər adam nə başa düşür papağın qədrini?!...

Tərən kəndlinin sözünü kəsdisə də, hamı güldü. Xalıqov az qaldı qızarsın. Tərən işarə elədi ki, “məsələyə keç!”

Xalıqov qeydlərini nəzərdən keçirməyə başladı: dedi ki, kolxoz nədir? Bir-bir barmağı ilə sanadı, tökdü: partiyamız, hökumətimiz deyən yol, artel yolu, ağ günə çıxma yolu budur, budur, budur!

O, dedikcə adamlar sıxlaşır, diqqətlər daha da artır, gözlər onun dodaqlarından ayrılırdı. Hacı Əlnağı küncdən Məşədi Dilənə göz vurdu. “Qoyma, aranı qarışdırmaq lazımdır”. Məşədi Dilən bir öskürdü, bir asqırdı. Çox çəkmədi, məruzənin şirin yerində bir uşaq qışqırdı:

– Vay dədə öldüm, ay öldüm! – Camaat qapı tərəfə çevrildi. Üzüstə yıxılmış bir uşağı qaldırdılar. – Böyrümə bıçaq soxdular, – deyə uşaq çapalayır. Onu tez kənara çıxardılar. Xalıqov davam etmək istəyəndə Yəndalı qışqırdı:

– Yoldaş Tərən, səsi alınan var, dayan!

Hacı Əlnağı qınına girdi. Küncə çəkilib nəfəsini oğurladı.

Kim idisə dilləndi:

– Yoxdur, canım, çoxdan getdilər, işinizi görün!

Yəndalı iki barmağı ilə Hacının toza bulanmış çuxasından yapışib, kənara çəkdi.

– Bu yekəlikdə zurnanı hara gizlədirsən?! Necə yoxdur? Hacı, zəhmət çək, eşiyə buyur!

Camaatı maraqlı apardı. Hamı boylandı. Daldakılar ayağa qalxdılar.

Hacı qızarmış, başını aşağı salmışdı. Mızıldayırdı.

Məruzədən sonra Tərən danışdı, kəndlilərin öz dili ilə maraqlı misallarla camaatı başa saldı. Hacını misal çəkdi. “Artel işi, dedi, sayıqlıq, birlik, düzlük, dözümlü istər! Görürsünüz, düşmənin həyasızlığını?!”

Buxaqlı Səkinə əl qaldırdı. Onun uzun, qara əli alakeşə bən-zəyirdi.

– Yoldaş, sual var! Mənə söz ver, yoldaş.

Tərən Buxaqlıya söz verdi, o, qalxdı. Əvvəlcə bir camaata baxdı. Sonra dönüb məruzəçini süzdü, başını aşağı salıb dilləndi:

– Sovet hökuməti çox qəşəng hökumətdir. Haratan desən, qəşəngdir. Bir dənə oğru, bir dənə əyri tapılmır.

Tərən kəsdi.

– Səkinə xala, məsələyə yanaş görək!

– Bir döz, a qızım, sözümü çaşdırma.

Tərən klubu dolduran və havada ağırlaşib üzən tüstüyə baxdı. Buxaqlının böcək səsi kimi cırıltılı səsinə eşitdi:

– Biz irazıyıq. Can-başla varıq. Niyə ki, rəiyyət dediyin, hökumətin qoyunudur. Sovet hökuməti olmasaydı, bizi canavar çoxdan qırıb tərək eləmişdi. Qurban olum hökumətə!

Buxaqlı bir duruxdu. Xalıqovun üzünə, sonra da əyləşənlərə baxıb səsinə dəyişdi:

– Ancaq ki, a qadan alım, yoldaş təhkimçi, üzümü tutub sən-ciyyəzə deyirəm, sən də bir ananın oğlusan, tanrı çox görməsin.

Ancaq ki, mən deyirəm, Sovet hökuməti nə bilim, bir təhər eləyib, bu kolxozu da bağışlasaydı, lap qəşəng olardı. Vallah...

– Otur yerində, kaftar, ərin kimi itirərik səni!

– Öyrədiblər aşnamı!

– Günah ona söz verəndədir.

– Kar İmanın başı batsın ki, sənin kimi əməl qoydu getdi!

Buxaqlının sözünə hirsənib etiraz edənlərdən başqa dilxos cavanlar hır-hır hırıldadı: “Kaftar matışka kəndi biabır elədi, ay onun üzünə lənət!”

Tərən güclə sakitliyi saxladı. Suallar başladı.

– Artelin xeyri hökumətə gedir, ya camaata?

– Olarmı ki, arvad artel olsun, ər olmasın?

– Deyirsiniz bir işləyəcəklər, bir də yeyəcəklər. Dyiş Əsgər bir oturuma 20 piti yeyir, bəs o necə olacaq?

Dyiş Əsgər hirsindən qızardı. Dillənmək istəyirdi ki, başqası danışdı:

– Bu qədər mal-qaranı hara yığacaqsınız?

– Artel atını minmək olarmı?

Abbas suallara tez-tez cavab verdi. Çoxunu da “mənasız” hesab elədi. Dayı Qafar söz aldı. Ona yol açdılar, stolun başına keçdi. Dayı Qafar anlamışdı ki, artelə girmək istəyən azdır. Ona görə də əsəbiləşmişdi. Nə Abbasın, nə də Tərəninin danışmaları onu təmin etməmişdi. Ona elə gəlirdi ki, o zaman şəhərdə plenumda məruzə eləyən mehriban və şirindil kişi olsa idi və bu iclasda danışsaydı, kolxozu girməyən bir yoxsul qalmazdı.

Dayı Qafarın ürəkdən olan qısa, mənalı nitqindən sonra Əmoğlu Əkbər söz aldı. Əmoğlu Əkbər traktor barəsində danışdı. Əmoğlu burada danışdı ki, artel kotanın işini görür.

– Traktorun gəlməyi kəndlinin nə mənfəətinə?.. Kəndlinin zərərinədir. Çünki, niyə? Biz kursda keçmişik, necə qədimdə şəhərdə maşın çıxanda fəhlə işsiz qalır. Traktor gəlib bir aylıq yeri beş günə əksə, bəs onda biz boş-bekar küçələrdə nə edəcəyik? Avara olmayacağıq ki, mən bunu deyirəm. Bizim kəndə traktor yox, yoxsullara öküz gəlsin. Torpağımız

yağ kimi, düz, qara. Traktor gəlsə bizi avara qoyar. Amanın bir günüdür, mən bekar qalsam, qıdığım gələr.

Əmoğlu Əkbərin çıxışı Xalıqovun acığına gəldi. O, hiss etdi ki, nə məruzə, nə də Tər lan deyənlər, Əkbərin başına girmir. Beləsinə təbliğat kar eləməz. O, özü cəhənnəm, başqalarını da yoldan çıxarar.

Abbas ayağa qalxdı:

– Bura baxın, yoldaşlar. Əmoğlu Əkbərin danışığından görünür ki, aramızda düşmən vardır. Necə yəni (O, üzünü Əmoğluya tutdu) iki saat burada boğazım cırılıb məruzə demişəm, deyəsən sənin halına təfəvüt eləməyib. Çox həndər-məndər danışırısan. Sən bugün, burada, açıq-aşkar kolxozun əleyhinə çıxırısan...

Xalıqovun hirsdən gözləri qızardı. Dodağı əsdi. Əlini tapançasının dəstəyinə qoyub qayımdan danışdı:

– Əleyhinə çıxırısan! Daha demirsən ki, buna Sovet hökuməti deyərlər. Bir deyər, beş deyər, təbliğat aparar, dilə tutar, başa salar, hörmət qoyar... Gördü ki, düzəlmirsən... onda hökumətin topu var, topxanası, gücü var, göstərar.

Bugün biz, kolxoz barəsində bu qayda ilə çalışırıq. Kim yazılmaz, baxar dadına...

Camaatı heyrət götürmüşdü.

Dayı Qafar əyilib Tər lanın qulağına pıçıldadı:

– Bu yazığın tutması varmış ki?

Tər lan Xalıqovu ətəyindən çəkir və yavaşca mızıldanırdı. “Yaxşı deyil, yaxşı deyil... nə danışırısan...”

Xalıqov heç nə eşitmirdi:

– Rayonumuz söz verib, qurtardı getdi! Bolşevikcəsinə demişdik ki, Oktyabr bayramına qədər kəndimizi yüz faiz kollektivləşdirəcəyik, vəssalam! Heç bir düşmən bunun qabağında dura bilməz. Hər bir zəhmətkeş qolçomaqlara cavab olaraq kolxoza yazılmalıdır. Yoldaş katib, siyahını tut! Başla, görək kim yazılır, kim yazılmır?

Müəllim tez qələmi əlinə alıb kağız çıxardı. Abbas oturanda Tərən başını tovladı. Acığından qızardı, lakin soyuqqanlıqla dedi:

– Yoldaşlar, Abbasın sözünü elə başa düşməyin ki, artel işi məcburidir ha! Abbas bir az acıqlanmışdı. Mən yenə deyirəm, hər kəsin öz xoşunadır. Kim istəsə artelə keçəcək, kim istəsə yox! Zor, güc yoxdur. Bunu qoy kər kəs bilsin.

Sonra komsomolçulardan ikisi danışdı. Özək katibi Əmoğlunu bərk tənqid elədi. Axırda Tərən yenə danışdı. Bakıda oxuyan tələbələrin evlərinə yazdığı məktubları oxudu. Buxaqlı Səkinənin bacısı qızı yazırdı:

“ – Ata, bu kağız sənə çatan kimi get, gir kolxoza”

Ata məktubu gətirib Xalıqovdan soruşurdu:

– Bax gör, bu da ayrısidir, yoxsa siz deyən arteldəndir?

Dayı Qafarın oğlu hərbi məktəbdə oxuyurdu. Bir az şairliyi də vardı. Onun məktubunu Tərən bəyənmişdi. İclasdan izin alıb, məktubu axırınatan oxudu:

“ – Ata, salam! Məktublarımda sizdən məsləhət istərdim. Bağışlayın, bu dəfə mən bir neçə söz deyim. Sizin Molla Yəhyadan eşitdiyiniz sözlər tutaq ki, düz oldu. Tutaq ki, öləndən sonra, bizi dirildib, məşhər ayağına apardılar. Onda siz nə deyəcəksiniz? Deyəcəksiniz ki, mən 45 il yaşamışam? Xeyr, deyə bilməyəcəksiniz, desəniz yalan olar. Siz yaşamamısınız, siz 45 il sürünmüşünüz, tər tökübsünüz, eşələnib, əzab çəkmişiniz...”

Ata, bilmirəm nə yazım. Bu günlərdə bizi Ukrayna deyilən bir yerə gəzməyə aparmışdılar. Orada kəndlilərin başladıkları işi görəndən sonra, lap darıxmışam. Kəndimizə, illahda ki, sizə, bütün ömrümdə tənhalığın acılarını dadan sən yazığa az qala ağlamışam.

Ay ata, bilirsinizmi ki, bu göy qübbəsinin altında nələr var? Buraxın o xışı, gecə-gündüz göylərə əl açıb buluda yalvarmaqdan yorulun! Gözüaçıq adamların, dünyanı yenidən yaradan adamların yoluna gəlin. Eşitmisinizmi, qabaqcıl kəndlilər, yoxsullar, ortabablar birləşib, kolxoz, artel qururlar? Hökumətimiz

artel işinə çox böyük məna verir. Kəndlilər əlbir çalışıb dədə-baba əyyamından qurtarmaq istəyirlər. Mən deyənə baxsanız, durmayıb, tezliklə kolxoza yazılırsınız.

“Yaz əkinçi, qış dilənçi” kimə deyirlər? Bu xalis sizin adınızdır. Sutkada iyirmi dörd saat işləyən, əlləri qabar olan siz yazıq, havaxt yarım saat arxayın olmusunuz, ailənizlə əyləşib rahat nəfəs almısınız? Mən sizin oğlunuzamsa, bilirəm, heç vaxt! Heç vaxt! Köhnə kənddə yoxsul üçün bu mümkün deyildi.

Bəsdir, ay ata, partiya insancasına varlı, xoşbəxt yaşamağa çağırır: Durmayın, artelə gedin. Mən bu ağır silah altında niyə çalışıram? Bizi divarlardan hoppandırırırlar ki, görsəniz gözünüz qaralar. Silahı dişimizə tutub at çapırıq, məşq edirik. Atmaq, uçmaq, üzmək, kəşf etmək, nə desən öyrənirik. Nə üçün?

Biz böyük vətənimizin, əziz xalqımızın, şərəfli əməyimizin müdafiəsini öyrənirik. Biz sizin həyatınızı qorumağı öyrənirik. Özümdən soruşuram: hansı həyatı? O həyatımı ki, ata-babalarımızı əlli il süründükdən sonra, yenə də gözübağlı məzara aparır, o həyatımı ki, buxarı hisi, təndir tüstüsü ilə anamı boğub məhv edir, ağır iş, cad çörəyi, cərçisi, falçısı, hampası ilə sizi mum kimi əridir? Yox! Mən qələt edib belə həyatı, daha doğrusu belə ölümü qorumaram. Səndən rica edirəm ki, mənim sözümlü yerə salmayıb, Sərxoşun qulağından tutasan, bir baş kolxoza aparasan. Orada, yoxsullar üçün açılan o yeni həyat bağçasında, sizi tamamilə yeni insan görmək arzusundayam. Siz məni bu arzumda ya güldürəcək, ya məyus edəcəksiniz. Aramsız cavab istəyirəm. Anama qış üçün şal almışam. Göndərdim. Qohum-qardaşa salam. Əlinizi sıxıram. Cavab gözləyirəm, cavab!

Oğlun Abid”.

Hələ məktub bitməmişdi. Qafar dəsmala gözünün yaşını siləndə utandığından başını aşağı saldı. Camaat bu məktubdan suya döndü. Ayağa qalxanlar oldu ki, “Məni də yaz”.

Oktyabr bayramı şərəfinə, iclas kənddə kolxoz qurulmasını qət etdi. Camaat bir-bir yazıldı.

Məşədi Dilən də adını yazdırmaq istədi.

– Yaz, Məşədi Dilən Dilənovu da yaz!

Müəllim yazmaq istəyəndə Tərən mane oldu:

– Onun, – dedi, – məsələsini hələ açıq qoy.

Siyahı oxunanda Məşədi Dilən öz adını eşitmədi.

Əl işarəsi ilə Xalığovdan soruşdu. Xalığov çiyini çəkib, Tərlana işarə etdi: “bu qoymur!”

Əlli iki nəfər yazılmışdı. İclasdan sonra həmin əlli iki nəfəri çağırıb birinci kolxoz iclası açdılar.

Dayı Qafarın oğluna Tərən özü təcili teleqram vurdu ki, “Arxayın ol! Atan kolxoza yazıldı”.

5

Tərən ümumi iclasdan Məşədi Diləndən şübhələnməyə başladı. Onun yüzbaşılıq fəaliyyəti haqqındakı izahatı çoxları tərəfindən təsdiq olunsada, Tərən qane etmədi. O, məsələni öyrənməyi qət etdi.

İclasdan üç-dörd gün sonra, kolxoza yazılanların on yeddi nəfəri ərizə verib kolxozdan çıxmaq istəyirdilər. Onların içində Əmoğlu Əkbər və Zülfü oğlu kimi xalis yoxsullar da vardı. Ərizə bir vasitə oldu. Adamları danışıdıranda anlaşıldı ki, “Məşədi Dilən olmayan kolxoza girmək istəyirlər”. Əmoğlu deyirdi: “Yaxşı şeydir, ağıllı kişilər də yazılısın, niyə elə bizi yığıbsınız?”

Tərənün təkidi ilə Abbas kiçik bir məsləhət iclası çağırırdı. Özək katibi Müslüm, Dayı Qafar Məşədi Dilənin məsələsindən ətraflı məlumat verdilər. Məlum olduğuna görə, kəndin əsas varlıkarlı hissəsi biyançılardır. Məşədi Dilənin qohum-əqrəbası kənddə əlli evdən artıqdı. Onlar öz böyükləri və ağsaqqallarının işarəsi ilə yaşamışlar və yaşamaq istəyirlər. Məşədi Dilən kolxozda olmasa, onların yoxsulu da, ortababı da çətinliklə yaxın gələcək. Ərizə verənlərin hamısı biyançılardandır. Xalığov arte-

lin möhkəmlənməsi üçün Məşədi Dilənin qəbul olunmasını vacib sayırdı. “Bununla, – deyirdi, – kolxozdan çıxmaq arzusunda olanların ağzını qaytarmış olacağıq, həm də sıralarımızda əkinçiliyin ustası kimi tanınan bir kişi görəcəyik”.

Müşavirə heyətində ixtilaf oldu. Dayı Qafar ilə Tərən, Məşədinin səsinin kəsilməsini tələb edirdilər. Xalıqov və başqaları buna əyinti adını qoyur, kəndin əsas əkinçi kütləsini kolxoza çəkmək üçün Məşədi Dilənin rol oynayacağını göstərirdilər. İddia edirdilər ki, biyançıların yoxsulu, komsomolçuları, sovet üzvləri belə Məşədi Dilənə çox inanır. Onun bir sözünü iki etmirlər. Onun haqqında deyilənlər fitnədir. Bir ortabab olduğu üçün Məşədini kolxoza qəbul etmək lazımdır. Digər tərəfdən onu təmkinli, bacarıqlı, ağır və işbilən bir təsərrüfatçı kimi tərifləyirdilər...

Nəhayət, Xalıqov, Tərən dediyi kimi: gözləmək, öyrənmək, düşünmək, yoxsullar arasında geniş təbliğat aparmağa ehtiyac hiss etmədi. Məşədini artələ qəbul etdi və “öz rəhbərliyim, kontrolluğum altında olsun”, deyərək, onu katib təyin etdi. Tərən pərt olub müşavirədən çıxdı.

Məşədi Dilən öz ətrafında baş verən hadisələri, ailəsindəki dedi-qodular kimi yaxşıca bilirdi, bürüzə vermirdi. Onu hər dəqiqə işlərdən xəbərdar edirdilər. O, necə hərəkət etmək lazım olduğunu düşünür, hər gün tədbir görürdü. O, hətta Alı kişi işdən götürüləndə hesabını aparmışdı. Tərənə kimi “gözü su içmədi”.

Sonrakı işlər get-gedə onun gümanını təsdiqlədi. Tərən onu Sovet hökumətinin düşməni, yoxsulları aldadan köhnə bir kəndxuda kimi tanımışdı. Haqqında heç bir güzəştə getməyəcəkdi.

Bunu yəqin etsə də, Məşədi özünü çox rahat və “heç bir şey bilmir və gözləmir” kimi göstərməyə çalışırdı. Tərənə rast gələndə kefini soruşur, Günlərin ab-havasının ona düşüb-düşməməsini xəbər alır, arada bir ümumi məsələyə də əl atırdı:

– Yoldaş Tərən, – deyirdi, – hər qış canavar birdən nə qədər heyvan tələf eləyir. Bəllidir, bax bu üç-dörd gündə 21 mal yeyib, dağa sarı heyvan çıxarmaq olmur. Dünən Əşrəfin qoyununu bo-

ğub, hamı bilir. Paşanın inəyinin buxağını aparıb, srağagün üç quzunu kənd üstündə dağıdıb. Mən deyirəm, eləyə bilsək, gəlin sizin əmrinizlə komsomollar da gəlsin, kimin ov tufəngi varsa dörd-beş gün dağa pusquya çıxaq. Bu murdar zəhrimarı tərək eləyək. Çətin iş deyil. O dərələrdə pusan olsa iyirmisini bir gündə vurur. Həm dərisini hökumətə bəllidir, hazırlığa verək, həm də rədd eləyək, cəhənnəm olsun başımızdan, dana!

Tərən Məşədi Dilənin fikrini bəyənmişdi və komsomol özəyi katibi ilə bu barədə danışacağını vəd etmişdi. Fikrindən keçirmişdi ki, “İkiayaqlı canavar, dördayaqlı canavarın əleyhinə gedir”.

Bir dəfə Məşədi Dilən axşamüstü Tərən Zülfü oğlunun qapısında qarşıladı. O, istiqrazı paylamaq üçün katibi ilə bəzi evləri gəzirdi. Məşədi Dilən rica ədasilə dedi:

– Tərən xanım, mümkün olsa sizə bir zəhmət verəcəyəm.

– Buyur!

– Bir az xəlvətidir!

Məşədi, Tərən küçənin bir kənarına çəkdi və ahəstəliklə xəbər verdi:

– Ay sovet sədri, – dedi, – vallah, bəllidir, ehtiyat edirəm. Bizim qapıda muzdur yoxdur, Fərda?! Deyəsən axı, qaçmağa hazırlaşır...

– Necə qaçmağa? Bəlkə sizdə işləmək istəmir?

– Bir də ki, belə çox artıq-əskik danışır. Kənd sovetini-zadı söyür, bir-birinə qatır. Deyir mənə böyük qulluğa qoymurlar, nə bilim, buradakılar hamısı yaltaqdır.

– Bir dəfə bunu, – Tərən da ahəstə danışdı, – mənə Xəlqov da söyləmişdi. Biz inanmadıq. Elə şey varsa, onun atasını yandırarıq. Sağ olun! Mən bunun dalınca düşərəm. Öyrənərəm!

– Mən qoyarammı gözünü aç? Sizə xəbər verirəm. Sonra deməyəsəniz, ay filan olmuş, qapıda düşməni saxlamısan, niyə bildirməmişən?

Tərən, Məşədi Dilənin sözlərində həqiqət olduğunu güman etdi. Fərən cavanlığına yazığı gəldi. Onu bu fikirdən daşındır-

maq üçün bir vasitə axtardı. Digər tərəfdən Məşədi Dilənin özündən şübhələndi:

“Bəlkə, – dedi, – gədə Ayaza sataşdığı üçün Məşədi başından eləmək istəyir? Ləkələmək və qovdurmaq istəyir. Hər halda ona kömək etmək, onu təşkilat nüfuzu altına almaq vacibdir. Yoxsa xarab olar. Bu Məşədidən nə desən çıxar...”

6

Xalıqovun Tərlana tamahı düşmüşdü. Öz xəyalında deyirdi: “Nə var ki, kolxoz sədri olandan sonra Tərlan gecə-gündüz yanımda olacaq. Subay-salıq qızıdır: Açıq-saçıq qızıdır. Mən də ki, çoxdanın tamarzısı... Amma almaq, yox, almağa qol qoymaram.”

Xalıqovun bu şirin xəyalatı nədənsə heç yerinə yetmirdi. Gah Tərlan iş üçün rayona gedirdi, başqa kəndlərdə təhkimdə olur, qadınlar yığınağı aparırdı. Gah görürdün, idarədə olanda da camaat yığılırdı başına, ağız deyəni qulaq eşitmirdi. Tərlan şikayətçiləri dinləməklə məşğul idi. Hərdən torpaq şöbəsinə, sığortada idarəsindəki başıpozuqluğa pərt olub telefonu əlinə alırdı. Gözü heç kəsi görmürdü.

Xalıqov neçə dəfə bir işi bəhanə edərək, məhz “aranı düzəltmək üçün” kənd sovetinə getmişdi. Xəlvətə salıb firsət tapa bilməmişdi. Bir gün katibin böyründə oturub çox gözlədi, lap darıxdı. Gözlədi ki, əl-ayaq çəkilsin, Tərlanla “xüsusi” söhbət eləsin, olmadı. Kəndlinin ayağı idarədən üzülürdü. Biri çıxmamış o biri gəlirdi. Çoxu da kolxoz sədrini heç saymır, salam da vermir. Qapını açmamış Tərlana üz tutub deyirdi:

– A başına dönüm...

Axırda Xalıqov qalxıb Tərlanın stolunun yanına keçdi, əli ilə ağzını örtüdü. Tərlanın qulağına əyildi:

– Nə vaxt görüşək, xüsusilikdə...

“Xüsusilikdə” sözünü deyəndə Xalıqov həm utandı, həm qorxdu, həm sevindi, həm diksindi. Utandı, çünki xəyalına gəldi ki, “halına-xasiyyətinə bələd olmadığımı qıza birdən-birə belə

söz... Sonra acığı gələr”. Qorxmağı da ona görə idi ki, kənardan baxanlar bu xüsusi söhbətə rəng verərlər.

Tərmanın ona tərəf əyilib dinlədiyini görəndə, qızın saçları alnına toxunanda sevindi və xəyal aləmindəymiş kimi diksindi. Tərlandı umduğuna tamamilə nail olacağına inandı. Tərmanın onun xəlvəti sualına aşkara cavab verdi:

– Havaxt istəyirsən, görüşək. Mən burada, idarədəyəm. Sözüünüzü deyə bilərsiniz.

Xalıqov ətrafındakılara, katibə baxdı. Tərmana baxdı:

– Yaxşı, – dedi, – sonra danışarıq.

Xalıqov bunu deyib çıxdı və Tərlanda özünə qarşı bir “meyil” olmadığına inandığı kimi, özünün belə işlər bacarmadığına da qüssələndi, əsəbiləşdi. Ürəyində öz-özünü danladı ki, “A maymaq oğlu maymaq, belə söhbətlərin yeri idarə deyil! Axmaq-sanmı ki, kənd sovetinin kabinetində “xüsusi” iş başlamaq istəyirsən?..”

Uzun peşmançılıqdan sonra fikirləşməyə, çarə aramağa çalışdı: “Tərmana yaltaqlanıb nökr kimi dalınca düşsəm, ayağı yer alar. Qorxuzub ələ almaq heç mümkün olmaz. Tərnanı hara, qorxu hara. Onun bircə əlacı var: özünü ona bəyəndirəsən, hərləyib kefinin kök vaxtına salasan. O da cavandır, o da qadın xeyləğidir, daş-kəsək deyil ki...”

Bir gün Tərnan kəndlərin hansındansa idarəyə zəng edəndə Xalıqov dəstəyi əlinə almışdı:

– Tərnan, axşam evdə olacaqsanmı? – deyə soruşmuşdu. Şadlığından, dəstəyi səhvən mıxa ilişdirib tələsik çıxdı. Kooperativ müdirini yanına çağırdı:

– Qonağım olacaq, – dedi. – İbad, hardan olsa mənə iki şüşə şampanski tap! İbad şampanski boyun olmasa da, “taparıq, dedi, bir şey taparıq, sizi qonaq yanında xəcalətli qoymaq olmaz ki!..”

Bir tozlu axşamdı. Külək küçələr boyu axır, kəndin əyrim-üyrüm küçələrində divara dəyib, dalğa kimi göyə qalxır, damadivara süpürgə çəkirdi. Küçədə başısağa, gözünü qoruya-qoruya

gedən adamların ətəyi qaranquş kimi əsirdi. Küləyin vıyılısından səs eşidilmirdi, tozdan göz açmaq olmurdu. Elə bil Xalıqov şampanskini İbada sifariş etdiyi kimi, belə bir gecəni də pul gücünə satın almışdı. Əsl “xüsusi” danışmalı gecə idi. Xalıqov şərab şüşələrini yan ciblərinə qoydu, bir az da şirnidən, konfetdən götürüb gödəkcəsini geyindi, yola düşdü.

Tərən yorulub yatmışdı, anası da evdə yox idi. Xalıqov qarını tıqqılatdı, açan olmadı. Bir də tıqqılatdı. Pəncərə pərdəsinin qalxdığını və Tərənəni əyilib baxdığını görüb xoşhallandı. Müntəzir durub gözlədi. Tərənə qarını açdı. Xalıqov xüsusi və əvvəlcədən hazırlanmış bir yerləşlə içəri girdi və öz evi kimi soyunmağa başladı. O, gödəkcəsini çıxaranda Tərənənin onun ciblərindən sallanan şüşələri gördü, aptekdən gəldiyini zənn edib dınmadı. Xalıqov papağını asandan sonra qoltuq cibindən kağıza bükülü bir şey çıxardı. Sonra butulkaları masanın üstünə qoyub soruşdu:

– Tərənə xanımın kefi?

Onun bu hərəkəti və “xanım” deməsi Tərənəyə qərribə gəlmiş də mənə vermədi, sakitcə bir “sağ ol” dedi.

Xalıqov bir az da hündürdən cürətlə soruşdu:

– Xüsusi kefin necədir ey, xüsusilikdə?!

Tərənə bir söz demədi. Xalıqov şampanski şüşəsini əlinə alıb, gövdəsinə döydü:

– Budur ey, içində nə qədər desən kefi var, xüsusi, ümumi! Tərənə xanım, bunu sənənin adına almışam. Gəl bu kefi qarnımıza dolduraq, görək nə olur, gəl!

Bunu deyib masanın üstünü təmizləməyə, taxçadan çörək gətirməyə, stəkan aramağa başladı. Kağızı açdı. İçindəki yumru, qırmızı ətirli konfetdən bir dənəsini götürüb Tərənənin qabağına yeridi.

– Ağzını şirin elə!

Tərənə əlacsız əlini uzadanda Xalıqov qoymadı. Konfeti onun ağzına uzatdı. Tərənə qızardı, onun əlini rədd edib geri çəkildi, kürsüyə oturdu.

Xalıqov Tərmanın pozulduğunu, gözlənilməz bir təsadüf qarşısında qaldığını gördü, lakin aldırmadı. Fikirləşdi ki: “Qız xeylağı özünü naza qoymasa, olmaz!..”

Xalıqov bunları fikirləşir, masanın üstünü təmizləyirdi. Ağlına nə gəldisə, üzünü Tərlana tutub dedi:

– Tərnan xanım, bilirsən nə var, mən özüm, beləliyimə baxma, sağlıq olsa bələd olarsan, bir lotu oğlanam. Özüm də dünyada beş gün ömrümü, necə deyim, qaydalı keçirmək istərəm. Bax bugün istirahət günüdür. Yəni mən sədrlik qurşağımı açmışam, sən də kənd soveti yaylığını. Bugün bu evdə bir Abbas var, bir Tərnan xanım, yəni bir oğlan var, bir qız!..

Bunları deyəndən sonra bir az duruxdu. Tərmanın sakit oturduğunu görüb bir az da ürəkləndi:

– Məsələ aydın oldu ki?!

Onun qolundan yapışıb masaya yaxın gətirmək istədi:

– Di yaxın otur, irəli otur, Tərnan xanım!

Tərnan onun əlini rədd etdi:

– Mənim meylim yoxdur.

– Necə yəni meylim! İştaha diş altındadır, başla görək!

Qədəhlərin birini araq, o birini şirin çaxırla doldurdu. Çaxırı Tərlana təklif etdi:

– Bu bir rumkanı at, iştahan açılısın.

Tərnan onun təkidini görüb ayağa qalxdı, qapıya tərəf getdi. Xalıqov elə düşündü ki, Tərnan qorxub qapı-pəncərəni yoxlayır.

– Heç kəs yoxdur, canım. Burada oğurluq-zad eləmirik ha! Sən də nə kölgəsindən qor...

O, sözünü bitirməmişdi, bir də gördü Tərnan qapıdan səsləndi:

– Məsmə, Məsmə!

Tərnanın adam çağırmasına Xalıqov mənə verə bilmədi. Əlində qədəh, mat qaldı.

Məsmə, Dayı Qafarın məktəbdə oxuyan bacısı qızı idi. Tərnan onu dayısının dalınca göndərdi.

Xalıqov tərs-tərs Tərlana baxdı:

– Dayı Qafarı neyləyirsiniz?

– Onunla balaca işim var, sovetin işinə dair sözüm var.

Xalıqov Tərmanın bu tədbirinə bir söz deyə bilmədi, güman etdiklərinin boş bir xəyal olduğunu yəqin etdi:

– Yaxşı, – dedi, – Tərən, tərsliyini yerit görək! Mənim kimi aslanı burada qoyub Dayı Qafarı yanına çağırmaqla adama düz deməzlər, arxayın ol!

Tərən qısa cavab verdi:

– İtil buradan!

Xalıqov nə isə demək istəyirdi. Dayı Qafarı darvaza ağzında görəndə tez əkilmək istədi. Tərən, onun butulkalarını da dalınca tulladı.

VI Fəsil Yoldaşlıq

Mən sizin axmaqlığınızı isbat edəcəyəm, ancaq xahiş edirəm, növbə ilə gəlin!

D.Didro

1

Xalıqov artelə yazılanların təsərrüfat əşyasını, mal-qarasını, əkin, bağ-bağçasını siyahıya aldırdı. Ümumi tövlə tikdirmək üçün daş-torpaq tökdürdü. Yer seçməyə və ölçməyə başladı. Kövşənə çıxdılar, Tərlanın iştirakı ilə artel üçün yer ayırdılar.

Ümumi iclasdan sonra Xalıqov məktub yazmış, gördüyü işlər haqqında raykoma məlumat vermişdi. Axırda katibdən də rica etmişdi ki, “mənim burada havaxta qədər qalacağım barədə yazasınız”.

Xalıqov bunu darıxdığı, yaxud yeni bir vəzifə arzusunda olduğu üçün yazmırdı. Tərsinə, o, Günlər kəndində kök salmaq üçün artel sədrliyində sabit qalmaq arzusunda idi. Ona görə də katib hiss etməsin deyə məktubun axırında işarə verirdi ki, “sədrliyə layiqli bir adam tapmaqda çətinlik çəkirəm, özünüz seçsəniz yaxşı olar...”

O, arzusuna çatdı. Kolxozsoyuz sədri Vahabov məktub yazıb bildirmişdi ki, “raykomda Günlər arteli haqqında danışırdılar. Sədrliyə sənin namizədliyini göstərdilər. Sabah, birisigün özüm gəlib ümumi iclas da keçirəcəyəm. Arxayın işlə, möhkəm işlə, ürəklə işlə”.

Bu xəbərdən sonra Xalıqov özündən məmnun halda hər gün yeni bir tədbir görür, göstəriş verir, demək olar ki, kəndin bütün işlərində özünü hiss etdirməyə çalışırdı.

Məşədi Dilən haqqında mübahisədən və son hadisədən sonra Tərən Xalıqovdan soyumuşdu. Artel idarəsinə az gəlir, Xalıqovun işlərinə qarışmaq istəmirdi. Xalıqov isə bunu özünün müvəffəqiyyəti sayırdı. Fikir edirdi ki, Tərən onun paxıllığını çəkir:

“Əlbət ki, – deyirdi, – çəkər. Sabah, birisigün kəndi çevirib başdan-başa kolxoz eliyəndən sonra, bir kişi kənardə qoymayandan sonra, kəndlinin var-yoxunu birləşdirəndən sonra, gəl görək kənd soveti nəyə lazım olacaq? Tərən görür ki, kolxoz gücləndikcə sovet gücdən düşür... Bir də ki... – Xalıqov öz-özünə gülməsədi: – Bir də... arvad xeylağı paxıl olan şeydir. Hərif güman edirmiş ki, yaxşı oldu: o subay, mən subay, Məşədi İbad demişkən “sən dul, mən dul”. Amma gördü xeyr... axmağın qızı... dəli deyiləm ki, Ayaz kimi mələyi qoyum, dozanqurduna tamah salam. Kim bilir? İclas-miclasda əl quşu kimi neçə əllərdən keçib, abır-həyanı tökübsən. Arvad hara, sədrlik hara?.. Düz-əməlli arvadın buralarda nə işi var? – Tərən, Məşədi Dilən əleyhinə getməsinə də Xalıqov bununla izah edirdi. – Ona görə Məşədi Dilənin qohumları tökülüb onun artelə qəbul olunmasını xahiş edəndə razı oldu. Söz arasında Ayaza da eşitdirdi ki, “onun” işidir. Yoxsa tək hamı kəndlilər Məşədi kimi artelə canyandıra idi... Artelə Məşədi Diləni də götürməyib, kimi götürəcəyik...? İşini gör...”

2

Bir səhər Tərən kənd sovetində oturub telefonla hara ilə işə danışdı, Xalıqov gəldi. Tərən dəstəyi asıb ayağa qalxdı:

– Vaxtında gəlmisən, yoldaş Abbas, elə mən sizinlə görüşəcəkdəm. Gəl, – dedi, – hava yaxşıdır. Çıxaq çölə, bir balaca söhbət eləyək.

Abbasın fikrinə gəldi ki, “hərif yenə görəsən nə uzun müşərəf eləyəcək. Qoy nə deyir-desin. “Dəyirman bildiyini edər, çaxçax başın ağrıdar”.

Kənd soveti binasının qabağı geniş bir çinarlıqdı. Payız vax-

tı xəzəllər tökülmüş, yağış vurmuş, yer yumşalmış, köpürmüşdü. Çinar başında qarğalar səslənirdi. Hava bulud, durğun və sərindi.

Onlar ağacların arasında, xəzəllikdə gəzinə-gəzinə danışırdılar. Tər lan sözü açdı:

– Yoldaş Abbas, sən kommunist sən, eləmi?

Abbasın ürəyinə min cür fikir gəldi. Elə bildi ki, Tər lan onun partiya bileti olmadığını haradan isə öyrənmişdir. Başını aşağı salıb, suala sualla cavab verdi:

– Niyə soruşursan?

– Heç, elə soruşuram, kommunist sən ki?

Tər lan Abbası yaman yerə qısnamışdı. Abbas hər şeyini uduzmuş qumarbazlar kimi tutuldu:

“Deyərəm kommunist deyiləm, onda bir qız – indiyə qədər bütün ixtiyarını çəkib əlindən aldığı m sovet sədri, üstümə dil açar. “Partiya siyasətini bilmirsən” – deyə qoparağımı götürər. Deyərəm kommunistəm, bəlkə zalım qızı anketimdən xəbər tutub, öyrənib, yalanımı çıxardar, üzümə tükürər... Görəsən, necə eləyim, ya Rəbbi!..”

Xalıqov alnı qarağac gövdəsinə dəyəndə başını qaldırıb, ufuldadı, qayıtdı. Alnı bərk incidisə də, əhəmiyyət vermədi. Tər lana cavab axtardı:

– Bu sualı başa düşmürəm ey, guya sən mənə tanı mırırsan, nə bələd adam kimi başlamısan üsuliddin çəndəs eləməyə? Biz iş yoldaşı deyilikmi?

Tər lan sualı çevirdi:

– İş yoldaşı olduğumuz üçün soruşuram. Mən sənə bir söz deyəcəyəm, amma heç inciməyəsən. İncisən də özündən inci. Mən açıq adamam, borcum deməkdir, qulaq as: sən kommunist, mən kommunist! Nə sən buralısan, nə mən. Nə sənənin atanın kəlləsi – bağışla ha, məsəldir – burada basdırılıb, nə mənə. Hər ikimizi partiya göndərüb.

Fərda gəlib Abbası çağırdı:

– Yoldaş Xalıqov, sizi çağırırlar.

– Deyinən bu saat gələr.

Dönüb Tərlana baxdı və dedi:

– Söhbətini elə!

Tərlan davam etdi:

– Bizim ikimizi də partiya göndərüb. Hər ikimizin məqsədimiz birdir. Biz partiyanın göstərişi ilə, partiyanın tapşırığını yerinə yetirmək üçün, kəndin, kəndlilərin sosializm quruluşu yolunda inkişafı üçün, camaatın yeni həyata, yeni yaşayışa nail olması üçün çalışırıq və çalışmalıyıq.

– Şübhəsiz!

– Şübhəsiz. Ancaq yoldaş Abbas, sizin bir kolxoz sədri olaraq gördüyünüz bəzi işlər, daha doğrusu kommunistə, sovet işçisinə yaraşmayan şübhəli işlər, heç mənim xoşuma gəlmir. Mən bu bərədə hər kəsdən əvvəl sizin özünüzlə danışmağı lazım bildim.

– Hansı işlərdir o?

Tərlan hiss etdi ki, Xalıqov bu vəziyyətdən xoşlanmır. Xəyalında dedi “cəhənnəmə xoşlamasın, mənim borcum deməkdir. Xoşlanmaz, daha pis, nəticəsini görər”.

– Bax, lap o gün iclasdakı danışığınız! Raykom bilsə ki, kəndlilərlə belə rəftar edirsiniz, camaatı top-tüfənglə qorxudursunuz, sizi bir dəqiqə burada qoymaz.

– Kəndliləri kolxoxa cəlb etdiyim üçünmü?

Tərlan qızıışdı:

– Yox, onların başında turp əkmək istədiyiniz üçün! Kolxoz kolxozdur, qanun, qanun! Kolxoz işi sənə heç vaxt “qanundan çıx” demir. Sənin nə haqqın var camaatı tapança gücünə qorxuzub, kolxoxa yazasan? Bu harada yazılıb?

– Arvadların saçı uzun, ağı gödək olar deyərdilər, inanmazdım. Mən də deyirəm görəsən nə deyəcək? Sən bilirsən ki, qarəqorxu gəlməsən, bunlar kolxozu yaxın qoymazlar?! Sən də onu yaxşı bilirsənmi ki, məni buraya göndərəndə, şəxsən raykom katibi özü tapşırıb ki, nə təhər olsa Günlər kəndində kolxoz quraçaqsan?!

– Qara-qorxu metod deyil! Ona iş deməzlər.

– İş deməyinə nə baxırsan. Bir tərəfi zor olmasa, bir köpək oğlu yazılmaz. Yəqin bil! Bir ay məndən qabaq bu raykomdasan bir kişini kolxoz eləyə bilməmişdin... İndi əlli iki təsərrüfat kolxoza girib. Gözünüz götürmür?

Tər lan onun sözünü kəsdi:

– O kolxoz deyil.

– Bə nədi?

– Sabun köpüyü!

Xalıqovun cini başına vurdu:

– Sənin kimi sovet sədri olan yerdə kolxoz qurmaq böyük qəhrəmanlıqdır!

– Siyahı kolxozu qurmaqda qəhrəmansan, doğrudur.

– Sən get, xahiş edirəm, öz işinə! Mən bilirəm, kolxoza məsul mənəm. Qoy çağırıb mənim partiya biletimi alsınlar.

Bu sözü deyəndə Xalıqov ürəyindən keçirdi ki, “yəni alınası bir şey də yoxdur. Hələ bileti veriblər ki, geri də alsınlar...?”

Tər lan Xalıqovun ürəyindən keçəni bilmirdi. Öz fikrindəkini açıq dedi:

– Mən kommunistəm, gördüyümə göz yuma bilmərəm. Sənin yetənə tapança çəkməyin, Məşədi Dilən kimi köhnə yüzbaşıları kolxoza soxmağın, üstəlik, kəndlilərin gözü qabağında onun qızı ilə el-elaşa çıxmağın nəinki, kommunistə, heç bir namuslu sovet vətəndaşına yaraşmaz.

Xalıqov qızdı:

– Bilirəm, sənin dərdin odur. Səninlə el-elaşa çıxsaydım yaxşı adam idim... Səhv eləmişəm... Eləmi?

Tər lan bunu eşidəndə qayıdıb Xalıqovun üzünə sərt baxdı. Elə baxdı ki, deyəsən durduğu yerdə dondu, qanı qurğuşuna dönüb damarlarını bərkitdi. Onun baxışındakı qəzəb, dəhşət Xalıqovu sarsıtdı. O, dediyinə peşman oldu. Dili-dodağı qurudu, dizi əsdi, udqundu.

Tər lan üz çevirib getdi.

3

O gedən oldu. Tərən Xalıqovu dindirməzdi, artel idarəsinə gəlməzdi. Xalıqov Tərənı küsdürdüyünə sevinirdi. Çünki, indi onun işlərinə o qədər diqqət çıxaran, onunla “söz güləşdirən” yox kimi idi. Kefi istəyəndə artel üzvlərini yığıb məruzə edirdi, suallara cavab verir, protokolun üzünü müəllimə köçürdü qol çəkir, Kolxozsoyuzə göndərirdi.

Lakin o, Tərənla “acı” danışmağına pərişan olmuşdu. Çünki Tərənın “dinc duracağından” arxayın deyildi. Ona yəqindi ki, kəndin, artelin işləri üçün gecə-gündüz vuruşub-döyüşən Tərən, onunla olan ixtilafını yuxarılarda – raykomda, Kolxozsoyuzda həll eləməyə çalışacaqdır. Ona görə bir vasitə salmağa, Tərənı dilə tutub könlünü almağa imkan, şərait axtarırdı. İclasda, doq-qazda rast gəlir, Tərənə salam vermək üçün gözünü ona dikirdi. Tərən isə uzaqdan onu görən kimi üzünü yana çevirir, özünü görməzliyə vurub ötürdü.

Tərən Xalıqovla şəxsi ədavət saxlamırdı və bunun nə olduğunu təsəvvür də etmirdi. Onda Xalıqovə qarşı dərin nifrət oyaqdan şey – kəndlilərə, artel işinə olan məhəbbəti idi.

O, əkin işlərinə hazırlıq üzrə Moskvada çağırılan kolxozçular yürüyüşünə nümayəndə getmişdi. Dəmiryolu boyunca Şimali Qafqazda və Ukraynada tikilməkdə olan yeni kəndləri, məskənləri, sovxozları görmüşdü. Saatlarla vaqonun pəncərələrində dayanıb, geniş SSRİ torpağının birlik əməyi və həyatı ilə şənələnmişinə sevinir, sevinirdi. Onun ölkədə yayılan abadlıq və yaradıcılıq hərəkətində çalışmaq arzusu ilə döyünən qəlbi, qəfəsə çarpan quş qanadı kimi səslənirdi. O, iclası-zadı tərək etmək, vaqondan atılıb kəndə qaçmaq, gördüyü, eşitdiyi xariqələri kəndlilərə danışmaq və çıxmanıb işləmək istəyirdi...

Bir an üçün Tərənın xatirat və təsəvvürləri inqilabdan əvvəlki kəndlərə qayıtdı: – O zaman kənddə nə vardı? Qazma damlar, güyüm çiyində, yırtıq başmağını sürüyən yanıqsifət qızlar, qızdırmadan yaş qumlara yaslanan uşaqlar, ağır gövsəyən kotan

öküzləri, palçıqlı yollarda batıb qalan odun arabaları, lüt nökərlər, ac biçinçilər, tənha çobanlar, körpəsi dalına şələli məsum kənzilər, ağır vergilər, doqqazda gecəyarısına qədər uzanan boğazadəymələr, qan intiqamı, su davaları, ağac piri, falçı, çapqın, basqın, soyğun...

Köhnə kəndin acı həqiqətləri dəmir yolu kənarında ötüb gedir, uzaq üfüqlərin ardındakı qaranlıqlara qarışırdı.

İnqilabın qalib azadlıq bayrağı ölkənin göylərində əsəndən sonra kəndlərdə tamam yeni bir həyat başlanmışdı. Azad olan əməkçi kəndlilər hər ixtiyarı öz əllərinə alandan sonra, torpaq, su sahibi olandan, çörək, çarıq dərdindən qurtarandan sonra fəallaşmış, ildırımına dönmüşdülər.

Kolxoz quruluşu kənddən əbədi olaraq istismarı, qolçomağı, aclığı, yoxsulluğu qovurdu.

Tərən bu azad, xoşbəxt kolxoz kəndlərinin yaşıl və çiçəkli təpələrinə çıxıb qızıl bayraq kimi əsmək, yeni həyatı salamlamaq istəyirdi. O, yəqin edirdi ki, kəndlilər artel quruluşu ilə sosializmin sürət qatarına əyləşdirilmişlər. Lakin məsələ bu qatari təchiz etmək, qorumaq və aparmaqdır.

Xalıqov kimilərini bu həyata başçı qoymaq cinayətdir, cinayət! Həmin buna görə də Tərən Xalıqovu artel işinə göndərənlərə qızır, Xalıqovun özünü isə görmək belə istəmirdi.

O, öz mülahizələrini dönə-dönə yazıb, kolxozsoyuzla bildirmişdi. Ehtimal ki, orada bunu “şəxsi narazılıq” sayıb mənə vermirlər. Lakin Tərən dediyini yeritməyə öyrənmiş işçidir. Çünki o, yeridilməsi vacib olan şeyi deyir. O, yaxşı anlayırdı ki, kənddə adam azlığından, bəzən müqəvvalar canlı insanı əvəz edir. Lakin yəqin edirdi ki, Xalıqovun hərəkətlərinin ondan biri vilayət rəhbərlərinə məlum olsa, onun atasını yandırarlar.

Rayonda onun siqnalına bəslənən soyuqqanlı əlaqəyə, düşmənçilikdən başqa bir ad verə bilmirdi. Düşündükcə hirslənir, əsəbiləşir, səbri tükənirdi.

Bazar günü axşam, Tərən rayona getməli oldu. Sifariş edib

Əhmədin faytonunu qoşdurdu. Əyləşib rayona yollandı. Kənd başında Xalıqov onu haylayıb faytonu saxlatdı:

– Mən də rayona gedirəm! – deyə faytona oturdu.

Dünən kolxozsoyuzun sədri Vahabov rəsmi çağırış göndərüb “vacib iş üçün” Tərlandı çağırırdı. Bu barədə Xalıqova xəbər gətirdilər. O, bu çağırışdan şübhələnmişdi: “yəqin – demişdi, nadürüstün qızı məndən material-zad verib”.

Tərlandı faytonda oturub rayona gedən görəndə, şübhəsini yəqin elədi, qorxudan saraldı. Tərlandı odlu mübahisələri, inandırıcı nitqi və barışmaz inadı onun gözündə böyüdü. Rayonda Tərlandı qartala dönüb onun tükünü toyuq tükü kimi didəcəyinə inandı, ürəyi döyündü, narahat oldu. Rayona getməyi, heç olmasa vuruşmada üz-üzə durmağı qət etdi.

Fayton rayona yaxınlaşdıqca sanki Xalıqov həbsxanaya, yaxud köhnə sənətinə – məktəb suçluğuna yaxınlaşırdı. Lakin kim bilir, bu vuruşmada, adamlar işi və əməli ilə yoxlandığı bir gündə onun dostu, pənahlı və “sayəbanı” müdir, öz yerində qalmışdı-mı? Bəlkə onu sapanda qoyulmuş daş kimi, rayonun uzaq kəndlərindən birinə atıblar, bəlkə, o da düşdüyü çətin işlərdə suçu dostunu arzulayır, elə bir sirdaş və “ələlti”yə ehtiyac hiss edir. Xalıqov onu haradan arayıb tapacaq? Tapa bilməzsə, axırı nə olacaq?..

Xalıqovu dərd götürdü. O, vaxt itirməmək, fürsətdən faydalanmaq üçün Tərlandı barışmağı arzuladı. Yol kənarını seyr etdi.

Payızın axırları idi. Ağaclar soyunub yatır, soyuq küləklər əsir, yerlər şumlanırdı. Xalıqov teleqraf tellərinə qonan quşlara baxıb, öz-özündən soruşurdu:

– Bu qarğaya oxşayan quşlar, görəsən nə quşdur?

Tərlandı dinmirdi, faytonçu eşitmirdi. Xalıqov qayımdan soruşdu:

Əhməd dönüb geri baxdı.

– Nə buyurdunuz?

– Bu quşlar, ey! Sizlərdə buna nə quşu deyirlər?

Əhməd baxanacan, quşlar uçub getdi. Əhməd quşları tutqun fəzada yan-yana qoyulmuş üç nöqtə kimi gördü. Əhməd yeddiilik məktəb bitirmişdi. Bilirdi ki, bəzən yazıda adı olmayan, yaxud söylənməyən sözlərin əvəzinə üç nöqtə düzülür.

– Nə bilim, – dedi, – o da quşdur da!..

– Əcəb körpüdür, görəsən bunu havaxt tikiblər?

Əhməd eşidirdi:

– İki il olar. Burada bir yaxşı ispalkom vardı, sizə oxşasın, Tər lan xanım. Mehrab adlı oğlan idi. Bir-iki kərə çayda arabazad qaldı. O, söz qoydu ki, gərək körpü çəkilsin! Kişi dedi də, çəkirdi də! Od kimi şeydi. Özü Bakı fəhləsiydi. İndi deyirlər Gəncədə böyük qulluqdadır.

Əhmədin Tər lana xitab etməsi Xalıqovu sevindirdi. Tər lan da dilləndi:

– Tanıyıram, – dedi, – Mehrab yaxşı işçidir.

Xalıqov fürsət tapdı. Xəyal elədi ki, “aha, lap yeridir,” – soruşdu:

– Hansı Mehrabdır, o əvvəllər məscid qabağında kitabsatan?

Xalıqov cümləsini bitirmədi. Tər lanın üzünə baxıb cavab istədi. Lakin Tər lan kənara, yolun ətrafında sıx bitən böyürtkən kollarına, onlara daraşılıb meyvə yığan uşaqlara baxırdı.

Rayona lap az qalmışdı. MTS binasının damı görünürdü. Xalıqov lap hövsələdən çıxmışdı. İstəyirdi Tər lanın əlindən tutub üzr istəsin, ancaq faytonçunun eşidəcəyindən qorxurdu. “Camaat məndən qorxur, ispalkomdan böyük adam sayır. Niyə hörmətimi azaldım...” Birdən yadına düşdü ki, “ay axmaq, bu saat rayona çatırsan. Tər lan məsul işçilərin arasına salıb cəmdəyinə döşəyəndə hansı hörmətin qalacaq? “Qadan alım, başına dönüm” ilə aşan iş dava ilə aşmaz, fors yeri deyil!..”

Onun səbri tükənmiş, qorxu canına üşütmə salmışdı. Soyuqdan kiçilən gözlərini Tər lanın üzünə dikdi. Odun kimi quru, keyimiş əlləri ilə onun qolundan yapışdı:

– Ay Tərլan xanım, sən nə yaman inadlı imişsən, qələt eləyib bir söz dedim, daha niyə küsürsən axı?..

Xalıqov Tərłana tərəf çevrilib, boğazının dərısını çəkdi:

– Bağışla Tərłan xanım, nə olar, işçi arasında söz olmaz-mı?... Daha bayaq dedim, qələt eləmişəm, at getsin, de görüm xüsusi kefin necədir?

Tərłan ahəstə cavab verdi:

– Kefin yaxşı olsun!

Bu cavab Xalıqova ləzzət verdi. Yavaş-yavaş donu açıldı:

– Yaxşı, bəs rayona nə işə gedirsiniz, xeyir ola?

– Xeyir olmayanda nə var ki, raykoma çağırıblar, deyəsən, kolxozun nə işi üçünsə?

Xalıqovun yenə rəngi qaçdı:

– Kolxozun?

– Bəli!

– Elə bizim Voroşilov kolxozunun, hə?

– Özüdür ki, var!

– ...

Xalıqovun dinəcəyi olmadı.

4

Məşədi Dilən protokolları aparıb kolxozsoyuzaya verəndə, katib makinaçıya nə işə diqtə edirdi: “Xalıqov Abbasın” adını eşidəndə yavaşca başını aşağı salıb dinlədi. “Abbas, kolxoz quruluşunda partiya xəttini əymişdir. Kəndliləri zorla kolxoza yazdırmışdır. Ona görə, işdən götürülsün, geri çağırılsın...”

Məşədi Dilən qayışını bağlamaq bəhanəsi ilə üzünü divara çevirib xeylaq əlləşdi. Katib ona əhəmiyyət vermədən, əmri uca-dan oxuyub təshih etdi.

Məşədi Dilən sevincək kəndə qayıtdı.

Gecə ikən Əmoğlu Əkbəri, Buxaqlı Səkinəni çağırtdı:

– Muştuluğumu verin!

– Yenə nə var?

– Nə muştuluq verərsiniz?

Buxaqlı dözə bilmədi:

– Tavarışlərin halı xarabdı, yoxsa?!..

– Bir öpüş ver, deyim!

– Sənə qurbandı! Təki xeyir xəbər olsun!

Məşədi Dilən Əmoğludan soruşdu:

– Bu bir öpüş verir, bəs sən nə verirsən?

– Mən iki öpüş!

Məşədi Dilən gülümsəyib, onu qapazladı:

– Dədənə dəysin o murdar öpüşün!

– A Məşədi, xəbəri de, borc olsun...

Məşədi Dilən sifətini gülüşdən yığdı və ciddiləşdi:

– Əvvəl bir vay xəbəri deyim ki, Xalıqovu buradan götürdülər. O, bizim kisəməzdən getdi. Bununla belə, çox xoş bir xəbər gətirmişəm, kolxoz-molxoz getdi işinə!

– Sən mənim canım, necə?! Elə şey olmaz!

Məşədi Dilən əli ilə onları sakit edib təfsilatı danışdı:

– Bu saat rayondan gəlirəm. Xalıqovu qovdular. Hər yerə də yazdılar ki, kəndli nə desə odur! Zorla kolxoz quranları Xalıqov kimi edəcəklər, dama basacaqlar.

Əmoğlu Əkbər sevindiyindən əlini-əlinə vurdu:

– Ay, nə fələk! Belə, bax! Abbas, aşnam, əlinin dalını elə qoyarsan yerə ha!..

– İndi bilmək lazımdır, – Məşədi Dilən davam etdi. O yandan-bu yandan yoxsullar, Müslüm kimi anasının oğlu, Dayı Qafar kimi quyruq az deyil ki, çıxıb deyəcəklər, kolxozu biz özümüz istəmişik, olmuşuq, nə bilim filan, bəhman... Bax, fürsətdi. Fürsətdi ha!

Fürsəti fövt eyləməz aqıl, məgər nadan ola!

Kolxozu kim rədd edir, canım ona qurban ola!.. Qoymuyun! Bilmirəm nə təhər edəcəksiniz... Xülasə, səhərəcən kənd bu xəbəri bilsin. Qabağınıza gələni öyrədin. Deyin: balam, kolxoz elə Xalıqovun kələyi imiş. Biz avam camaatı aldadırmiş.

Hökumətimiz də onun cəzasını verəcək ki, daha kənddə bir də belə işlər olmasın...

Gərək camaatı elə doyuzdurasınız ki, bir də kolxoz adlı şeyi “istəyirəm” deyən olmasın! Bildiniz?!

Buxaqlı Səkinə müştük kimi qara barmaqlarını kötük kimi bərk və açıq sinəsinə döydü:

– Onu bacına tapşır. Onu mən billəm. Aralıqda bir qırdı-var-dı salım, beşikdən körpələr dik atılsın. Bir kələf sarımım, ucunu fələk də tapmasın!

Onlar dönüb çıxmaq istəyəndə Məşədi Dilən əlavə etdi:

– Heç qorxmaq-zad lazım deyil, Xalıqov öz canının hayındadır, özü də rayonda. Tərlandı ki, gəlib... Gəlsə nə deyə bilər, hökumətin əmridir. “Sovet hökumətində zor yoxdur, istəmirəm vəssalam.”

Onlar çıxdılar. Məşədi özü pilləkənlərdən enib tövləyə getdi. Fərda axurları təmizləyir, malı yemləyirdi. Onun əlindən yapışb evə gətirdi.

– Qisas, – dedi, – qiyamətə qalmaz. Xalıqovu yıxdılar, Əli Əkbəri atdan yıxan kimi yıxdılar. Sən bu saat otur bir ərizə yaz. Çünki, rayondan kağız gəlib, kəndlilərin fikrini bilmək istəyirlər. Kimin nə şikayəti varsa, deyirlər yazsın... Otur yaz. Lap açıq yaz... Yaz ki, Xalıqov Tərlandı köməkləşib altı-yeddi illik nişanlımı yoldan çıxarmaq istəyirlər. Xalıqov məni belə döydü. Tərlandı belə hədələdi. Filan... filan.

Fərda duruxdu:

– Əmi, – dedi, – o qədər sözü necə quraşdırım, nə bilirəm qaydasını.

Məşədi Dilən tez kağız-qələm gətirdi:

– Odur, – dedi, – götür, mən deyəni yaz!

5

Xalıqov getməmişdən, kolxoz üzvləri dörd kotanla yeddi-səkkiz gün əkinə çıxmışdılar. Xalıqov yaramaz inventarların tə-

miri üçün rayondan dəmirçi çağırmağa, heç olmasa on-on iki günlüyünə MTS-dən bir traktor gətirməyə söz vermişdi. Əkin briqadalarına tapşırılmışdı ki, mən ləngisəm, baxmazsınız, sabah işə çıxarsınız... Bütün işlərə, kolxoz katibi Məşədi Dilən nəzarət yetirəcəkdir.

Səhər açılmamış, kolxoz tövləsinin qabağında vur-çatlasın qopdu. Camaat elə güman edirdi ki, kolxoz üzvləri malı əkinə çıxardılar. Bir də gördülər, mehtər Qulam ağacını sinəsinə dayayıb qapıda durub. Yetən tövləyə soxulur, öz öküzünü seçib aparır. Mehtər Qulam əvvəl malı vermək istəməmişdi. Zülfü oğlu içəri dürtüləndə o, Məşədi Dilənin evinə xəbərə qaçdı:

– Yoldaş Məşədi, – dedi, – malı yiyələri dağdır!

Məşədi pəncərədən yuxulu-yuxulu baxıb:

– Sənin işin olmasın, – dedi, – özüm bu saat gəlirəm.

Qulam qayıdıb qapı ağzında dayandı. Kolxozdan çıxanlar bir-bir gəlib malını aparırdı. Malı olmayan muzdurlar tövlə qapısında durub adamları danlayırdılar. Belə cavablar eşidilirdi:

– Şərik olmadın, boğazında qaldı, hə?!

Tövlədə bir Məşədi Dilənin öz malları, bir də Dayı Qafarın “Sərxoş” adlı vurağan öküzü qalmışdı. Əmoğlu Əkbər yetişib tövlənin qapısını dabandan elədi, dalına aldı:

– Bu zəhrimarı öz əlimlə qayırmışam, Əmoğlu, niyə özgəyə qalsın.

Bunu görə kimi, adamlar yenicə tikilmiş, hələ suvağı yaxşı qurumamış tövlənin taxtağına, dirəyinə sarışdılar. Qulam qışqırdı:

– A donuz oğlu, içəridə heyvan var, qırılar.

Dayı Qafar qaçıb, Sərxoşunu tövlədən həyətə çıxardı. Qulam da Məşədi Dilənin öküzlərini çıxarıb, həyətə buraxdı. Bir saatın içində uzun tövlənin səliqəli damını tabutu məzara endirən kimi yerə çökürtdülər. Ağac, dirək, pərdi, qamış, axur taxtalarını dağıtdılar. Kimi şey daşıyır, kimi mal haylayır, kimi söyüş söyürdü.

Tövlənin yanında adam qalmadı. Yalnız Müslüm, Dayı Qafar dayanıb məyus-məyus baxır, ərək elədiklərini danlayırdılar. Dayı Qafarın ürəyindən qanlar axırdı. İki ay əvvəl kənddə kolxoz binası qoyulanda, tövləni nə həvəslə tikmişdilər. Onun palçığını özü tutmuş, kərpicini özü kəsmişdi. Budur, indi bir saatin içində dağıtdılar. Aylardan bəri həmcinslərinə alışan Sərxoş, soyuqda, həyətdə yalnız dayanmağına buyuxur, Dayı Qafarın üzünə baxıb mələyirdi. Dayı Qafar “dərbilən” heyvanın səsində bir tənhalıq duyur, ürəyinə çökən kədər ağırlaşır, könlünə dağlar kimi qara kölgələr enirdi. Qulam isə Məşədi Dilənin öküzlərinə baxıb, onu gözlətləyirdi. Məşədi Dilən bir istədi camaat kimi gedib öküzlərini gətirsin. Xeyli fikirdən sonra məsləhət görmədi:

– Kənd mənim hayıma uyub, – dedi, – mən kimin hayına uyum?! Yox! Gözləmək lazımdır. Bir Xalıqov, bir Malıqov ilə məsələ bərhəm olan məsələ deyil. Bu işin dalınca bir gələn olacaq. Gözləmək lazımdır. Öküz qaçmır ki, qoy orada dursun. Sabah bir söz olanda dördəyaqlı sübutdur:

– Əzizim, aləm bilir ki, – deyərəm, – bütün kənd qaçdı, hamı kolxozdan çıxdı. Tən bircə qalan mən oldum. Mən elə düşmən fikirlərə uymadım, şərik olmadım və olmaram!

Məşədi Dilən öz tədbirini bəyəndi. Geyinib doqqaza getdi. Gördüyü kolxoz üzvünü danlağa tutub hay saldı. Qulamin üstünə qışqırdı:

– Bu saat, – dedi, – söylə görüm, bir-bir söylə görüm, bu işi düzəldən kim olub. Malını aparənlərin siyahısını tutacağam, de! Bu tövlənin hər pərdəsinə bir çərvan cərimə aldırmasam, ikicə olsun, de görüm kim sökdü?!

VII Fəsil

Mühasirə

*İlan ulduz görməyincə can verməz.
(Atalar sözü)*

1

Səmənd at minmiş bir qaraşın oğlan Günlər kəndinə doğru yola düşmüşdü. O, burula-burula yoxuşa dikələn nazik və daşlı yolla Kəsri dağının başına çıxmalı, oradan keçəlləmiş meşədən ötüb, təkrar aşağı enməli idi. Yol uzun, lakin səfalı idi. At iri və səsli addımları ilə yolu kəmər kimi belinə dolayıb ötdükcə, kainat yerə çökür, alçalır, atlı, zümrüd qübbənin altında özünü tənha göürdü. O, yavaş sürür, dağın ətəyində sağ tərəfə doğru uzanan geniş düzə baxırdı.

Düz nə düz!

Yüngül dumanla – mavi və zərif dumanla örtünərək, ta uzaqlara, neçə kilometr iraqda güclə seçilən göy, alçaq silsilə dağlara qədər uzanan düz, naxışlarında şəhərlər şəkli çəkilən xalçaya bənzəyirdi. Geniş bir sahəni çulğayan şəffaf, nazik və titrək duman içində və arxasında şəhərləri, kəndləri, zavodların tüstülü bacalarını, minarə günbəzlərini, sıx bağları, düzbiçimli tarlaları, taxtalanmış bostanları, bir ilan kimi qıvrılıb gedən Kür çayını, siçovul atımı kimi kiçik, yaraşlıq və dəyərlı görünən təpələri, zümrüd çəmənliklərdə yığılan ot topalarını, çayların yuyub və oyub apardığı yarıqları, şosse yollarını, bələkbağı kimi nazik cığırları, çəyirtkələr kimi boz arabaları, yamyaşıl yamacları, işıldayan güneyləri, ətkli quzeyləri apaydın seçmək olurdu. Duman pərdəsindən üstdəki hava dumduru idi, gülab kimi! Baxdıqca ba-

xırsan. Sanki səliqəli bir əl, göydən tamaşa üçün zəngin bir həyat sərgisi düzəlmiş, milçək qonmasın deyə mavi cuna ilə örtmüşdür. Təyyarəçilər bu sərgiyə enmirdilər. Göyün bir qatında şikayətlənib pərdənin qaldırılmasını istəyirdilər. Çox çəkmir. Göylər çırağının ağ abajuru götürülür. Sərgi açılır. Şeylər üzərindən mavi pərdə çəkilir. Payız günəşi lay-lay işıq tökür. Gözlər həyatın modelini, eskizini, rəsmini yox, özünü görür. Hər baxan görür ki, səhraların hər səhifəsindən bir kəlam oxunur. Hər şəh damlasında bir kainat cilovlanır. Quşlar sövdə çağırır, yarpızlı sular “mən getdim, sən də gəl” deyir, torpaqlar yumşaq və çiçəkli qucağını açıb məhəbbətə səsləyir. Hər bənövşə yerində bir çiylək qızarıb, hər koldan bir kəklik qalxır.

Lap aşağıda, sıralanmış at arabalarında nəhəng çəlləklər dolusu üzüm aparırlar. Biçənəkdə yaba ilə quru ot çəngəsini məşəl kimi qaldırır, arabaya yığırlar. Kərəntiçi biləkləri ilə gözünü örtüb, yatır. Bağçada ərik ağaclarını çırpıb xəzəl tökülür. Harada isə bənd bərkidirlər, bel səsi gəlir. Sığırçın kimi uçub gələn maşınlar, istirahətdən qayıdan pionerləri gətirir. Maşını dolduran qızıl qalstuklu uşaqlar, uzaqdan gül dəstəsinə bənzəyirlər. Yaxınlaşdıqca onların bulaq suyu kimi təmiz, dolu səsləri eşidilir. Onlar səs-səsə verib, vətən şərqisi oxuyurlar.

Yolun ortasında bir maşın dayanmış, şofer kürəyini yerə verib ayaqlarını maşına söykəmiş, gücənərək nəyi isə düzəldir. QAZ maşınlarında sovxozdan taxıl daşıyan və arxalarında gümüşü toz buraxan şofərlər, papaqlarını qaldıraraq salam verirlər... Lal axan çayın üstündə, yola ən yaxın tərədə platinaya bənzəyən kiçik bir şələlə vardır.

Şumal və böyük bir daş üzərində yayılıb lavaş kimi sallanan su, dərin bir oyuğun dibinə tökülür, daşlar altında mirvari fontanı kimi qaynayıb, üzə çıxır. Bir az axdıqdan sonra dincəlir, özünə gəlir, rəngi durulur. Sulaşan kənd uşaqları nə külək, nə soyuğa baxırlar. Birisi geyinib, çörəyini dişinə çəkir.

Təmiz havada böyüyən bu “çobança”lar nə qədər möhkəm,

sağlam, bərk olurlar. Azar onlara yaxın düşə bilmir. Həyat sevinci ilə qaynayan uşaqları, vətənimizin bu kiçik günəşlərini gördükdə çırmannaq, əmək gülüstanına xidmət etmək istəyirsən...

Səfəri – bu yeni həyatın eşqi ilə qanadlanan atlı, həmin vəzifəyə göndərmişlər. Rayon partiya komitəsi Günlər kəndinin işlərini ona tapşırırmışdı. O, bu kəndi çayır, çalılar və qanqallardan təmizləmək üçün gedir. O, günəş və torpaq oğruları, can və qan oğruları ilə döyüşə gedir.

– “Kənd!”

Səfər bu adı, bu sözü ürəyində təkrar etdi. Zehnində geniş xatirə lövhəsi açıldı:

– Kənd, həmin kənd ki, dərdi ilə böyük adamları həmişə düşündürmüşdür...

Qara bir qüvvənin amansız əli, kəndin başına bələləri dolu kimi tökdü. İstismarın ağır təpikləri kəndi ayaqladı, tapdaladı. Başını qamçılıyıb tikəsini əlindən aldı. O, məyus, mükəddər başını aşağı salıb inləyirdi. Bu inilti dağlara, daşlara səs salıb şəhərlərə çatdı.

Cəsur oğullar silahlandı. Aləmə yayıldılar. Deyirlər, onların biri də iş başına tələsən Səfər Vələsovdur!

Səfər həm özünə edilən etimaddan, həm də yolu uzunlu keçdiyi seyrəngahdan ruhlandı. Atını döydü.

Dağın başından aşağı endikcə ağaclıqlar başlanırdı. Yolun kənarından sallanan budaqlar tağ kimi çataqlanmışdı. Səfər yəhərin qaşına sindi, yeyin sürüb meşəliyi ötdü. Kövşənlərə çatdı. Biçilmiş taxıl yerlərində küləş vardı. Şumlanmış tarlalar buluda bənzəyirdi. Kəndə yaxınlaşdıqca Səfər bir qayğı, gələcək günləri – böyük vəzifələri, yaxud ayrıldığı dost-aşnadan qərubsəmək qayğısını duydu. Ürəyində danışdı:

– Həyatı dəyişməyə getdiyi yerdə, məni istirahət, kef məclisləri, yaxud mehtab gəzintiləri gözləmir. Mən burada bütün varlığım, qüvvəmlə qaynayıb kəndin olmalıyam. Kəndi, uşaqılıqda buraxıb getdiyim pirlər kəndini yox, yeni mübarizə ilə çalxanan

kəndi tanımalıyam. Dostu, yadı, pisi, yaxşını seçməliyəm. Kimə arxalanmaq, kimə inanmaq, kimi ayağa qaldırmaq lazım olduğunu aydın etməliyəm. Mənə verilən tapşırıq, gecə-gündüz işləməyi və əlindən iş gələnəri çalışdırmağı tələb edir. Hər şeydən vacib muzdurun, yoxsulun, əməkçi kəndlinin hörmətini qazanmaqdır. Hər şeydən çətin də budur.

Kəndə gələn bəzi təhkimçilər “iş” adına həftələrlə kəndin südlü, qaymaqlı evlərində yatıb gününü keçirmişlər. İndi vəziyyət bambaşqadır. On illik inqilabi həyatın yekunu vurulur. Kəndlini traktora əyləşdirmək məsələsi qoyulur. Əmək düşmənlərinin məhvi tələb olunur. Kim bilir, mən – böyük umudla gedən təhkimçi, bu yollardan qalib qayıdacağammı? Mən mübarizə meydanına, çarpışmanın ən şiddətli yerinə gedirəm. Bəlkə də qanımla torpaqlar boyanacaq, kəndin qara qüvvələri mənim müqəddəs iqdamlarımı yarımçıq qoyacaq. Bəlkə muradımı gözümdə qoyacaqlar?! Yox!

Ölsəm, böyük işlərin qurbanı olsam belə, xoşbəxtəm! Bizim arzularımız, xalqı köhnə həyat qalıqlarından xilas etmək arzularımız ölməzdir. Bəşəriyyətin yaxşı oğulları bu uğurda döyüşmüş və döyüşür. Ölsəm də məğlub olmayacağam!

Qoyunlarını dərəyə, suya tökən bir çobanın fiti, Səfəri qayğılarından ayırdı. O, başını qaldıranda kəndə lap yaxınlaşdığını gördü, soruşdu:

– Qardaş oğlu, Günlər kəndi bu qabaqdadırmı?

Çoban:

– Yox, – dedi. Çomağını uzadıb ağaclıqların arxasını göstərdi. – Yox, lələ, bu Zumarlıdır. Balaca kənddir. Ortasında körpü var. Körpünü öt, azca gedəndən sonra, Günlərə çatacaqsan. Oduq bax, uzaqda bir dəyirman pəri seçilir. Kəndin lap aşağısı oradır. Haralısan?

– Tanımazsan, uzaqdanam!

– Heybən əyilib, gözlə düşər!

Səfər heybəsini düzəldib “sağ ol” dedi, yoluna davam etdi.

2

Tərən, Xalıqovu Günlər kəndindən rədd elədiyinə sevinmişdi. Raykomda kolxoz sədrliyinə Dayı Qafarı namizəd göstərmişdi. Qəti bir cavab verməmişdilər:

– Get, demişdilər, kənddə ol, fikirləşib həll edərik.

Tərən axşam bivaxt gəldi. Yenicə evə çatmışdı, Dayı Qafarla Məşədi Diləni həyətdə onu gözləyən gördü. Onlar kolxozun dağıldığını, Yetim Əkbərin, Zülfi oğlunun hərəkətlərini danışdılar.

Tövlənin söküldüyünü eşidəndə, Tərən acıqdan qızardı. Siyahını alıb baxdı. Dişi dodağını kəsə-kəsə mızıldandı. Acığından kimsəni danışdırmadı, milis dalınca adam göndərdi.

Tərən, bu işin əsl-kökünü hələ müəyyən etməmiş, tövləni dağıdanları, bir cinayətkar kimi həbsə almağı qərarlaşdırmışdısa da, qətiləşdirməmişdi: – bütən gecəni uzun-uzadı fikirləşdi, tədbir tökdü.

Səhər qalxan kimi atı minib rayona gedəcəkdi. Tövlədən çıxaranda at ona yabançı göründü. Diqqətlə baxdı. Öz atı idi. Lakin nəşə ona qeyri-adi görünən bir şey vardı. Atın qabağına keçdi, qollarını, yəhərini yoxladı. Dalına keçdi. Gözü atın quyruğuna sataşanda donub qaldı. Gecə, atın quyruğunu qırılmışdılar.

Tərən yaxşı bilirdi ki, bu nə deməkdir. Bu, kənddə namus-suzluq əlaməti idi. Bir-biri ilə düşmən tayfalar, bunu ən böyük intiqam yolu sayırdı. Lakin Tərənün düşmənləri tayfa düşmənləri deyildi. O, anlayırdı ki, bununla onu kəndlilərin gözündən salıb, qaçırtmaq istəyirlər.

Tərən atı tövləyə saldırdı. Faytonu qoşdurub, getdi. İki gün çəkmədi ki, kolxoz sədrliyinə Səfər Vələsov gəldi. Səfər qabaqca iclas çağırmadı. Kolxoza yazılmaq istəyən və rəğbət bəsləyənləri bir-bir gördü, danışdı. Kolxozdan qaçanları yoxladı, anladı ki, Xalıqovun “kolxozu” yaşayası kolxoz deyilmiş. Xalıqov qol zoruna qurduğu “kolxoza” yetəni doldurmuşdu. Oraya düşmən ünsürlərdən başqa, “ver yeyim, ört yatım” deyən tənbellər, kolxozdan an-

caq müftə pay aparmaq arzusunda olan adamlar, haya-küyə düşüb özünü itirənlər də dolmuşdu. Səfər kolxoz quruluşunda buraxılan səhv düşmənlər meyillərini rədd etdikdən sonra, hər bir əməkçini, kolxoza gələn kəndlini ətraflı öyrənmək istəyirdi.

O, Dayı Qafarın, Məşədi Dilənin kolxoz uğrunda mətanətini eşitmişdi. Sovet üzvlərinin köməyi ilə kolxoza meyli olan umudlu adamları müəyyən etdi. 21 təsərrüfat kolxoza girməyə ərizə vermişdi. Artel təsərrüfatı yolunda möhkəm dayanan bu adamlara Səfər çox-çox ümid bəsləyirdi. Səfər, onları təşkilatlandırmağa, ortaqlı təsərrüfat qaydalarına münasibət, həqiqi bir kolxoz qurmağa can atırdı. Kolxoza girənlərin ümumi iclası çağırıldı. Voroşilov adına heyətin kolxozu seçildi. Məşədi Dilən katib, Dayı Qafar təsərrüfat müdiri oldu. Heyət idarənin qərarına görə yerləri təyin etmək, günü sabahdan payız əkinini başlamaq lazımdı.

Yağışlı bir axşamdı. Araba təkərləri ağır-ağır dönürdü. Adamlar divardan tuta-tuta yeriyirdilər. Batdaq dizə çıxır, saqqız kimi yapışırdı. Bəziləri güc verib addımını götürəndə qıçının yüngülləşdiyini, ayağının qopub düşdüyünü hiss edirdi. Dönüb qaranlıqda çəkməsini axtarırdı. Batdaqlıq, şiddətli yağış olsa da, şam vaxtı kolxoz üzvləri yığılmağa başladı. Künclərdən, qaranlıq ağaclardan görünən və zəif işıqlı fənərləri ilə yığılıb gələn adamlar qıraət komasına yığıldılar. İclasdan qabaq komada dedi-qodu vardı. İş bölgüsü, əkin, toxum fondu və avanslar barəsində hər kəs ağzına gələni danışdı. Vələsov ilk dəfə idi ki, kolxozçuların təsərrüfat məsələsi üzrə yığıncağını çağırırdı. İclası açdı, briqadaların tərkibi, işi haqqında katibə söz verdi. Abbas Xalıqov işdən götürülmüşdüsə də, işi təhvil vermək üçün gəlmişdi. Vələsov, yerinə gəldiyi adama hörmət edirdi. Onu da iclasa çağırmışdı, söz verir, məsləhətini dinləyir, kənddən razı yola salmaq istəyirdi. Katib, Xalıqovla düzəltdiyi iş naryadlarının səhvindən da-

nışdı. Yeni naryadları oxudu. Müzakirə başlandı. Kimi kolqıran briqada ilə arx təmizləyənlərin birləşdirilməsini istəyirdi. Kimi qadınların iştirakına razı deyildi.

Eləsi də vardı ki, etirazını deməyə cəsarət etmir, küncdə büzülüb papiros çəkirdi. Katib, rezinlə naryaddan nə isə silirdi. Kağızı çırağın lap böyrünə qoyub nə isə əlavə edirdi. Səliqə ilə yazırdı və tələsmirdi. Katib yazıya məşğul olanda, sədr – Vələsov onun başını qaldırmasını gözləyirdi. Camaat da bundan istifadə ilə ara söhbətinə məşğul olurdu. Otağı tüstü doldurmuşdu. Sədr əli ilə çırağın işığından qorunub aşağı tərəfə baxanda, adamları çətin görürdü. Tüstü otağı elə bürümüşdü ki, adamlar suyun dərinlərində seçilən balığa oxşayırdılar. Adamlar xısnlaşdılar. Eşikdə at ayağı səsi eşidilirdi. Camaatın diqqəti qapıya çevrildi. Qaranlıqdı, heç nə seçilmirdi. Kim idisə üfürüb çırağı söndürdü. Aşağıbaşdan alçaq, lakin dəhşət bildirən bir səs gəldi:

– Kiri! Sus...

Hamı susdu. Xışıltı da gəlmədi. Hamı qulağını şəkləyib qapı tərəfə baxdı.

– A sizin... tərpənmə, bu saat qıraram hamınızı!

Bu səs, quduz bir fəlakət kimi camaatın qəlbinə çökdü. Xalıqov, Səfərin böyrünə sıxılıb onu qucaqladı, yazıq bir səslə pıçıldadı: “qıracaqlar?”

– Bu saat qıraram hamınızı!..

Bu səs camaatın çoxuna tanış idi. Bu, neçə həftədir kəndi, kolxoz işçilərini hədələyib, ailəsini sürgündən geri tələb eləyən Hacı Əlnağının səsi idi. Nə pəncərədən, nə də qapıdan kimsəni görmək olmurdu..

Hacı Əlnağidan sonra, xırıltılı səslə İstot bəy qışqırdı:

– Kolxozunuzu qara gətirməsəm, mənim başıma arvad ləçəyi, çıxın, çıxın çölə!

At ayaqları palçıqda səsləndi. Bu səslərdən bəlli idi ki, üç ya dörd atlıdan artıq adam yoxdur. Hacı isə qəsdən küyə basır-

dı. Atlılar qapı-pəncərənin qabağını kəsdilər. Hacı Əlnağı qapı tərəfdə idi:

– Camaat, sizinlə işim yoxdur. Dayı Qafarı verin, canınız qurtarsın.

– Məşədi Diləni verin, canınız qurtarsın.

İçəridən kim isə dilləndi:

– Sən deyənlər burada yoxdur.

Hacı quduz kimi cavab verdi:

– Kəs, axmaq! Gör kimi aldadır.

– Adınızı deyin, bir-bir çıxın!

Çıxan olmadı. Banditlər komanı atəşə tutdular.

Səfər cəld qalxıb damın küncündən bir pərdi çəkdi. Torpaq töküldü. Pərdinin üstündən ot, çırpı töküldü. Köhnəlmiş divardan ehmallica bir kərpic çıxardı. Açılan dəlikdən eşiyə baxdı. Qaranlıqdı. Bir şey seçilmirdi. Bir kərpic də götürəndə at üstündə qaya kimi dayanan adamı aydın gördü. Nişan aldı. Atlılardan biri pəncərəyə dırmaşib od salmaq istəyirdi ki, Səfərin gülləsi açıldı. Atlı bəyirib yerə yıxıldı. At ürkdü. Ara qarışdı. Eşikdə də gurultu, qaça-qaç qopdu... Kimdənsə bir vay səsi çıxdı.

Bandit dəstəsi məğlub olub qaçdıqdan sonra, Səfər Hacı Əlnağının, bu zəhərli ilanının öldürülməsinə çox sevindi. Səfər bir şeyə də təəccüb edirdi “banditlər Dayı Qafarla yanaşı Məşədi Dilənin adını çəkir, ondan yanıqlı-yanıqlı danışırıldı. Bu, Məşədi Dilənin bizə sədaqətini göstərmirmi? Bəs nə üçün onun haqqında bəzi dedi-qodulara yol verilir...”

Səfər bunları fikirləşərək güman etdi ki, “Kənddir, yəqin kişini ağıza salıblar, məsələnin həqiqi cəhətini isə yoxlayıb tapan olmamışdır...” Gör qaçaqlar ondan necə yanıqlıdır ki, “Məşədi Diləni verin canınız qurtarsın!” deyirlər.

Səfər səhər tezdən idarədə oturub nə isə yazırdı. İçəri girmək üçün icazə istəyən məktəb müdirinə başı ilə razılıq işarəsi verib, qələmi yerə qoydu. Əl verib görüşdü:

– Necəsiniz?

– Sağ olasınız. Bir balaca işimiz var: Dedim kolxoz quruluşunda bizim iştirakımız barəsində...

Səfər onun sözünü kəsdi:

– Çox gözəl məsələdir. Mən bunu çoxdan gözləyirdim. Məktəb bizim yaxın köməyimiz olmalıdır.

Müdür Səfərin sözündən bir az tutulmuş kimi, daha da tez-tez danışdı:

– Yoldaş Səfər, mən özüm çoxdan bu məsələnin üstündə durmuşam. Hələ dərs başlanmamış plan tökmüşəm. İzin verin, planımı, təkliflərimi sizə deyim.

Müdür cib dəftərini çıxartdı. Ora baxa-baxa təkliflərini saydı.

O, məktəbi bir təsərrüfat vahidi kimi artelə üzv yazmağı, təcrübə tarlasını artelə verməyi, məktəbliləri tarla işində işlətməyi təklif edirdi. Deməyinə görə həmin məsələ üzrə başqa kənd məktəblərini yarışa çağırmaq fikrində idi.

Səfər artelin Nizamnaməsi ilə müdiri tanış etdi. Anlatdı ki, belə şey mümkün deyil. Məktəbi silib-süpürmək olmaz. Lakin məktəb artelə kömək etdiyi kimi artelin də məktəbə böyük köməyi dəyəcək.

– Daha, – dedi, – bundan sonra qoymarıq sənin təcrübə tarlanı kotan sürsün. Traktorun əlində iki saatlıq işdir. Həm də uşaqları traktorla yeni aqronom üsulları ilə tanış etmək üçün vasitəmiz olacaq. Aqronom həftələrlə arteldə oturub təlimat verəcək. Siz ondan mühazirələr də eşidə bilərsiniz.

Bütün bunlar müdiri sevindirdi. O, razılıq etdi. Səfər qapı ağzında qarovul kimi dayanan səhəngdən bir stəkan su töküüb, başına çəkdi. Dəsmalla dodaqlarını silərək, işin o biri tərəfini danışdı:

– Sizin də, – dedi, – köməyiniz o olsun ki, kolxozun maarif işçilərini əlinizə alın. Kənddə sizdən başqa mədəni qüvvəmiz yoxdur! (Səfər qolunu oynadaraq bu son sözü o qədər inandırıcı dedi ki, müdir fərəhləndi). Özün məndən də qabaq burada olmusan, bilirsən ki, nə savadsızlar var! Üzvlərin tən yarısından çoxu adını yazmağı bilmir. Sabah biz yeni həyat qurmağa başlayırıq.

Heç gör, mən ölüm, savadsızlıqla yeni həyat uyan şeydir? İndi bu motalpapaq kəndlilərin şüurunu, başını dəyişmək lazımdır.

Müdir əlavə etdi:

– Motalpapağın özünü də dəyişmək lazımdır. Xalq maarif komissarı...

Səfər onun sözünü kəsdi:

– Canım, o sonrakı məsələdir. Düşmüsünüz kəndlilərin canına ki, gərək şapka geyəsən. Kim çıxarıb bilmirəm bu söhbəti? Əvvəl çalışın camaatın tamam gözü açılsın, fikri açılsın. Kəndli, mədəni həyatı anlayandan sonra, öldürsən də motalpapaq geyməz. Papaq məsələsində də, tar məsələsində olduğu kimi, siz yanılırsınız.

Səfərin dedikləri müdirə çox qərribə gəldi. Fikrinə gətirdi ki: “Bu nə danışır?... Maarif komissarlığının göygöz inspektoru yoldaş Mədətov, müəllimlərin iclasında bir saat papaq əleyhinə danışdı. Tapşırırdı ki, papaqlı uşaqları məktəbə qoymayın. İndi artel sədrinin dediklərinə nə ad qoymalı?” Müdir, Səfərin danışdıqlarından “xəta gəldiyini” güman etdi. Tez uzaqlaşmaq, getmək istədi.

Səfər öz dediklərinin müdirə necə təsir etdiyini kəsdirə bilmədi. Ürəyində təəssüf elədi.

– Ax, – dedi, – müəllim olaydım. Müəllimlik peşə deyil, sənətdir, sənət.

Qapıda bir yaşmaqlı qarı göründü. O, başını içəri salıb ilməyə oxşayan gözləri ilə dik-dik baxırdı.

– Buyur, ay xala, buyur içəri! – deyə Səfər dilləndi.

Qarı belini əyə-əyə, ehmallı addımlarla yaxına yeridi. Səfər onu tanıdı. İclasda gördüyünü xatırladısa da ha fikirləşdi ki, adı ilə çağırırsın, yadına gətirə bilmədi. Buxaqlı Səkinə lap masanın yanına gələrək Səfərin üzünə baxdı və bir də soruşdu:

– Kolxozun böyüyü burdamı olur?

– Bəli, ay xala, – deyə Səfər cavab verdi, – nə işin var, xeyir ola?!

Buxaqlı, ovcunun içində sıxıb əzdiyi bir kağızı Səfərin qa-

bağına qoydu. Səfər kirlənmiş kağızı açıb oxudu. Pis xətt ilə yazılmışdı, lakin kəlmələr doğru yazılmışdı:

“ƏRİZƏ

1. Bununla yazıb siz yoldaşların hüzuruna məlum edirəm ki, necə ki, mən özüm adamsız füqərayi-kasıbə dul arvadam. Güzaranım yoxdur. Özgələrin paltar-püşəyini yuyub keçinirəm və bir də ata-babadan qalma yerim vardı, hansı ki, evimin qabağında. Artelin köhnə böyüyü yerimi əlimdən alıb məni çöllərə saldı. Sizdən xahiş edirəm, mənim yerimi özümə verib, kömək edəsiniz dolanmağıma. Yuxarıda Tanrını, aşağıda sizi deyib ətəyinizdən tutub yalvarıram. Acızanə rica edirəm ki, mən yazığın dərdinə qalasınız və yerimi özümə verəsiniz.

Qol bilmədiyinə görə əvəzinə qol yazdım.

(Dolaşlıq bir imza)”

– Ərizəni özünmü yazmısan, xala? – deyə Səfər başını qaldırmadan soruşdu:

– Yox!

– Kim yazıb?

Buxaqlı bir az duruxdu. Qəfildən yadına düşmüş kimi birdən cavab verdi:

– Qonşu kənddə yazıblar, nəvəliyim!

– Yerini nə vaxt alıblar?

– Elə kolxoz gələndə, ağrın alım. Nə idi o, keçəl Abbas elədi! İgid ölmüş, mənnən düşünüşmüşdü!..

Səfərin gözü kağızın kənarında göy qələmlə yazılmış dərkənara düşdü. Ərizənin kolxozsoyuza verildiyini, oradan kəndin sərəncamına göndərildiyini anladı:

– Əvəzinə sənə harada yer verdilər?

Buxaqlı arvad cırcırına kimi cırıldı:

– Necə buyurdun, ay oğul, ağır eşidirəm, bağışla, ay ölüm qabağında?

Səfər qayımdan dedi:

– Yerini ki, aldılar...

– Hə, bə nədi, aldılar, çəpərimi də sökdülər.

– Yerini aldılar, əvəzinə sənə harada yer verdilər?

– Heç yerdə! Heç yerdə!

– Bəs sənə yer göstərmədilər?

– Əstəğfürullah.

– Elə şey olmaz, ay xala, qanun-qayda var!

Buxaqlı, Səfəri inandırmaq üçün çiyinlərini çəkib heyrətlə cavab verdi:

– Əstəğfürullah, yer nədir?

Lakin onun qocalmış və yumşalmış çiyin sümükləri qalxmadı, bütün bədəni tərpəndi. Bu tərpənişdə Səfər heyrət əlaməti duymadı. Qarının üşüdüyunü zənn etdi:

– Xala, – dedi, – yer məsələsinə ispalkom baxır. Tərlanın yanına get. Mən də öyrənərəm. İş sən deyən kimidirsə, sənə kömək edərəm.

Buxaqlı razılıq elədi və soruşdu:

– Bəs onda nə vaxt gəlim, a qadan alım?

– Hələ sən Tərlanı gör. İş ondadır...

Buxaqlı qayıdıb getdi.

Əslinə baxsan, Buxaqlı bu haqda Tərlanı görmüş, ondan rədd cavab da almışdı. Lakin bunu Səfərdən gizlətmək, işi təzələmək, yeri bəhanə edərək vaxtı ilə Xalıqovla başladığı qaraçılığı təkrarlamaq istəyirdi. Onun yeri, özünün dediyi kimi “evinin qabağında” deyil, kövşəndə, sulu yerlərdə idi. Yarım çanağın yeri idi. Artelə torpaq verildəndə artel zəmilərinin arasında qaldı. Kənd soveti, əvəzində Buxaqlıya başqa yerdə torpaq verdi.

Buxaqlı bir müddət dinmədi. Çünki o yer lazım deyildi. Nə əkir, nə biçirdi. Ot-ələf basmış bir biçənək olmuşdu. Naxırçılar

oranı otarırdılar. Lakin Məşədi Dilənin və Hacı Əlnağının məsləhəti Buxaqlını “ayıltmışdı”, onlar arvadı tovlamışdılar:

– Sənin yerin kimi qüvvətli torpaq bu mahalda yoxdur, bəllidir, beş il içində mal-qara yeyib yatır. Torpaq peyinin gücündən qızıb qudurub. İndi nə əksən biyüz gələr. Bəllidir, artel səfeh deyil ki, elə yeri əldən qoysun. Amma zakona görə yer sənindir. Zor yoxdur. Verməsən, verməzsən. Bərkə dursan artel sənə bir ovuc qızıl verər. Düş dalınca...

Buxaqlı qızdı, nə qızdı. Gecə ilə gedib yerini çəpərləməyə başladı. Artel üzvlərini söyüb, biabır elədi. Piyada rayona getdi, ərizə yazdı, danışdı, yalandan ağıladı. Əlinə gələn o oldu ki, Tərlan ona lap evinin qabağında yer verdi. İçində iydə, badam ağacı da vardı. Buxaqlı razı oldu. Məşədi Dilən onu yanına çağırıb söydü.

– Ay axmağın qızı, səni başdan çıxarırlar. Sabah yazda məktəb, yerini dirrik əkəndə, səni heç it baxandan da baxmağa qoymayacaq. Sən yerindən əl çəkmə. Qorxma. Camaat arasında haray sal, dünyanı başına yığ!

– A Məşədi, tutub damlamazlar ki...?

Məşədi güldü:

– Qocaldıqca aqlını itirirsən, ay arvad! Bəllidir, Sovet hökumətində qadın azadlığıdır. Arvadı da damlamaq olarmı? Bəllidir. Qorxma, bərkə qalsa çinatdelə ərizə yazarsan...

Buxaqlı vaxtı ilə qaraçılıq salıb Xalıqovu biabır eləmişdi. Xalıqovun gülünc olmasında Buxaqlının rolu olmuşdu. Artel yenidən bərpa olunanda, Səfər gələndə Məşədi, Buxaqlını yenə çırmayıb işə salmışdı. Məşədi Dilən yaxşı anlayırdı ki, iş başındakını avam kəndlinin gözündən salmaq üçün belə hadisələrin böyük təsiri ola bilər.

Buxaqlı Səfərin yanından qayıdandan sonra, Məşədi onu evinə çağırıb qandırdı:

– Kolxozun böyüyü bicin biridir, səni aldatmağı bacarmayacaq?! – Sual şəklində başladığı sözü izah etmək istədi: – Aldadıb səni, ay arvad, aldadıb! Nə ispalkom, nə kömək! Sənin yerin

onun əlindədir. O, bir kəlmə desə ki, “bu yeri istəmirəm”, ispal-kom o saat yeri sənə verər. Neçəyə desən, bəllidir, mən xəlvət sa-taram. Sən onun ətəyini buraxma. Sənə o yan-bu yan deyəndə, denən “götür bir qələm kağız yaz ki, Buxaqlının yeri artelə lazım deyil”. Bu kağızı alsan, ispal-kom yeri sənə verəcək, bildinmi?

Buxaqlı axşam Səfəri küçə ağzında yaxaladı:

– Mən yerimi səndən istəyirəm!

Səfər tələsik və vacib iş dalınca gedirmiş kimi ötəri cavab verib yoluna davam etdi.

– Məktəbin bağçasından sənə yer verilib, get tut!

Buxaqlı Səkinə, Səfərin qolundan tutub geriyə tərəf elə bərk dartdı ki, məxmər pencəyin tikişi atdı:

– Məktəb-zad tanımıram, öz yerimi istəyirəm səndən. Hara baş alıb gedirsən? O göy haqqı, səni bez kimi cıraram, qancıq oğlu...

Səfər qıp-qırmızı qızardı. Küçədən gəlib-gedən vardı. Buxaqlının yanlarını basa-basa yerışı kənd uşaqlarının xoşuna gəlirdi. Dəstə ilə dalına düşüb onu yamsılardılar. Buxaqlı hiss edəndə qayıdıb onları söyər, daşlardı, lakin onlar daha da şirnikərdilər. Uzaqdan baxanda deyərdin qaqqıldaya-qaqqıldaya cücəli toyuq gedir. Xüsusən Buxaqlının bir adamı yaxaladığını, saqqız kimi yapışib üzülmədiyini görəndə uşaqlar, arvadlar daha da maraqlanar, küçəyə tökülüşərdilər. Səfəri onun əlində görəndə küçə hay-küylə doldu. Səfər utandığından yumşaq danışdı:

– Ay xala, sənin yerini mən almamışam, ispal-kom alıb kol-xoza verib, məndən nə istəyirsən?

Buxaqlı onun qabağına keçib yolunu kəsdi. Yumruğunu ov-cuna vurub dedi:

– Götür bir kağız ver ki, o yeri mən istəmirəm.

– İstəyirəm axı, a Səkinə xala, necə istəmirəm. Yerdə kolxoz məhsul əkir.

Buxaqlı qızıışdı:

– Sən başını daşa döyüb istəyirsən! Anasının oğlu, Bakıdan

dalına şələləyib yer gətirmisən? – O lap qışqırdı. – Mən dul arvadın nə istəyirsən?!..

Bunu deyib Buxaqlı daşları Səfərin belinə gupsamağa başladı. Məşədi Dilən haradansa hoppanıb onu tutdu:

– Bu nə həyasızlıqdır, ağbirçək arvadsan, qonağı niyə bihörmət...

– Onun qonaq qılçası sınaıydı gəlincə...

Buxaqlını kənara çəkдилər. Məşədi, Səfərin qoluna girib apardı. Buxaqlının hərəkətinə görə ondan üzr istədi:

– Əri, – dedi, – çoxdan sürgündədir. Deyəsən, əlaqəsi var. Çox yolunu azıb. Arvad xeylağı olmasa, çoxdan ərinin yanına basmışdılar. Ancaq nə edəsən ki... Abırsızı görürsənmi?..

VIII Fəsil

Növrəstə balam

*Könül, yetdi əcəl, zövqi-ruxi-dildar yetməzmi?
Ağardı muyi sər, sevdəyi-zülfi-yar yetməzmi?
Füzuli*

1

Kar İman, Hacı Ağakişinin dəyirmanında durardı. Kəndin xaşxaşlı kökələri, bürüştə lavaşları, zeyrəkli nazikləri, badamlı fətirlərindən tutmuş cadına, arpa çörəyinə, kütünə qədər bütün ruzusu Kar İmanın bərəkətli əlindən gəlib-gedərdi.

Dəyirman işinə o ki, var, bələddi. Gənclər atının dərđini yerişindən bilən kimi, Kar İman da dəyirmanın dərđini boğazlığından, dəntökən çömçəsindən anlardı. Ağır eşitdiyinə və bunu özü dərk etdiyinə görə, qulağına inanmazdı, gözünü boğazlıqdan salanan çömçəyə dikərdi. Dəyirmanın dolu dənliyindən axıb gələn buğda dənələri, yem axtaran cücə kimi bir-birini basar, tələsər, çömçədən üzülüb daşın gözünə tökülərdi.

Kar İman mızıldanardı: “Dən azalıb”. Növbəyə düzölmüş kisələrdən, dağarcıqlardan birini qaldırıb dənliyə tökərdi. Dənlik ağzına qədər dolanda, yamaqlı gödəkəsini çiyinə atıb dəyirman başına çıxardı. Suyu gəlin saçı kimi darayıb, aşağı tökən çəpərin “dişlərini” arıdardı. Sonra arxayınca kəpəklə dolu kisələrin üstündə uzanar, yorğanını üstünə çəkər, yuxuya gedərdi. İti və ucuşiş çax-çax başını daşa döyər, Nuh kəndinin mahnılarını çağırır, qoca dəyirmanın sayıq gözətçisinə layla çalardı. Bu yeknəsəq musiqinin təsiri ilə Kar yatardı.

Bir də görərdin gecə vaxtı ələm şirin yuxuda ikən dəyirman

başında Kar İmanın, divar uçması kimi səslənən öskürəyi eşidildi. O saat bilərdin ki, su kəsilib, laylasız qalan Kar, narahat olub oyanmışdır.

Buxaqlı Səkinəni də o, buradaca sevmişdi. Səkinənin əvvəlki əri dağda tara düşüb öldü. O, ili başa vermədi. Bir axşam qaş qaralana qədər dəyirməndə oturub növbə gözlədi. Çox da darıxdı.

– İman qardaş, mənimkini əldən çıxart, aparım. Xamır yoğuracağam.

– Darıxma bacı, bu saat qurtaracaq, heç darıxma!

Qaranlıqladı, axşam yuxu quşu kimi damlarda qanad çaldı. Kar İman qapıya çıxıb, bir nəfəs aldı.

Yazbaşı idi. İyde çiçəkləmişdi. Elə bil havaya ətir hopmuşdu. Süd kimi aydınlıq, səhər kimi sakitlik idi. İman, əlini qoyununa qoyub üfəqə baxdı. Üfəq açıqdısa da, onun gözünə qara göründü. Buxaqlı arvad çadrasına bürünüb ayın qabağında fırlanır, hərdən yaşmağını yayındıraraq kirpik çalır, “məne bax!” – demək istəyirdi. Kar İman, nədənsə pərişan-pərişan yerə baxdı. Qumları yalayıb ötən, aylı gecələrin sirrlərini pıçıldaşan sular, öz əli ilə bitirdiyi, yetirdiyi gülsabahlar, gülxətmilər, qərənfillər ona yabancılıq göründü.

Hər şey, gecənin gözəlliyi adına xəyala gələn hər şey onda bir ikrah oyadır, könül boşluğu açır. İçəri qayıtdı.

Buxaqlı yerindən qımıldandı və soruşdu:

– Tezmi qurtarar, İman qardaş?

– Bəs nədir, bu saatca!

Kar İman dənliyə baxmaq bəhanəsilə Buxaqlının böyründən yuxarı boylandı. Sənəsi arvadın çiyinə toxundu. İman kişi qızardı. Onun əli titrədi. Özünə toxtaq verib dayandı.

Dənlikdən buğda qurtarırdı. Kar İman, Buxaqlının tez getməməsi üçün çarə düşünüb vurnuxur, o tərəf-bu tərəfə keçirdi. Birdən o, qəsdən toxunub lampanı söndürdü. Əlini taxçaya-boğçaya sürtdü. Guya kibrit axtarırdı. Əli kimin çuvalına isə dəydi. Buxaqlıdan xəlvət, dənliyə iki böyük çömçə tökdü. Onun bir saat

„Növrəstə balam“

(ROMANDAN PARÇA)

**Genyf ta var əlində çami me, təsbihə əl vurma!
Namaz əhlinə uşma, onlar ilə oturma, durma.
Fyzull.**

Kar İman, Haçb Açaqisinin dəjirmənində durardı. Kəndin xaşaxşılı kəkələri, bəriştə lavaşlar, rəjərkli nəzikləri, badamlı fətirlərdən tutmuş çadına, agra cərəjəinə kutyənə qədər bytyn ruzusu Kar İmanın «bərkətli əlindən» gəlib-gedərdi.

Dəjirmən işinə o ki var bələd idi. Dəjirmənli dərdini, boqazlı-qışdan, dəntəkən, cəmcəsindən anlardı. Açaq eşitdiyinə və bunu öz dərk etdiyinə görə qulaqına inanmazdı; gəzünü, boqazlıxdan salanlan cəmcəyə dikərdi. Dəjirmənli dolu dənlijdən axıb gələn buqda dənələri, jəm axtaran çuyə kimi bir-birini basar, tələsər, cəmcədən yuzlyub daşın gəzünə təkyərdi.

Kar İman müzədanardı: «Dən azalıb». Nəvbəyə dyzylmış kisalərdən, daqarçylxardan birini qaldırsın dənliyə təkərdi. Jamaxlı gedəkçəsinə cijninə atıb dəjirmən başına sıxardı. Suju gəlin sacı kimi daraşlıb, açaq təkən cərəjən «dislərin» arıdardı. Sonra arxajıncə jorqanına girib kəpəklə dolu kisalələr ystündə uzanar, juxuğa gedərdi. Sax-cax başın dəsa dəjər, Nuh kəndinin məhnyələri saqırar, qoça dəjirmənli səjəx gəzətəcisinə ləjla calardı. Kar jatarıdı.

Bir də gərəjdin gəçə vaqıt ələm şirin juxuda ikən dəjirmən başında Kar İmanın, divar ucması kimi səslənən əksiyəli eşidildi. O saat bilərdin ki, suju kəsiblər.

Buxaxlı Səkiməni də buradaçə sevmişdi: O, ətli-çanlı arvad idi. Əvvəlki əri daqda tara dısyb əldy. Buxaxlı illi başa vermədi. Bir axşam qaş qaralana qədər dəjirməndə oturub nəvbə gəzlədi. Cox da darıxdı.

—İman qardaş, mənim dənimi əldən sıxart, aparəm. Xamır joquracaqam!

—Darıxma baş, bu saat qurtaracaq, hec darıxma!

Qaranlıqlaşdı, axşam azanı, juxu quşu kimi damlarda qanat caldı. Kar İman qarjə sıxıbb, bir nəfəs aldı.

Jaz başı idi. İlə cıcəkləmişdi. Həvaja ətir hopmuşdu. Syd kimi əldənlix və sakitlik idi. O, əlini qoynuna qoşub yfıqə baxdı.

Ufıq acıxdısa da onun gəzünə qara gərgünürdy. Buxaxlı arvad cədrasına byrgunub ajsn qabaqında fırlanıb, hərdəm jəşməqənl jəyləndəraqaq, kipiik calır, «Mənə bax» demək istəjirdi.

Kar İman nədənsə pərişan-pərişan jərə baxdı. Qumlar jəlaləb etən, ajs jəçələrin sirlərini pıçıldayan sular, öz əli ilə bitirdi, jətirdi jylsabahlar, gylxətimlər, qəronfillər ona jəbançə gərgünürdy.

Hər şey, gəçənin gəzəlliy adına xəjəla gələn hər şey onda bir ikrah oljadır. kənyl boşluqu acırdı. İcəri qajıtdı.

Buxaxlı jərindən qəmsləndə və soruşdu:

—Təzmi qurtarar, İman qardaş?

—Bəs nədir, bu saatca!

Kar İman dənliyə baxmaq bəhanəsilə Buxaxlının bəjryundan juxar jəbolandı. Sinesi qadın cijninə toxundu. İman kişi qızardı. Əli titrədi. Əzünə toxtax verib dəjandı.

Sola kecdi. Saqa qajıtdı. Fikrində nə isə jəz səməsənl bulutu kimi bərk vururdu. «Kimsə jəoxdur, bir qadın, bir kişi, təklik».

O, bytyn bədani ilə gəz kəsildi. Kobud, lakin iti nəzərlərini qara cadra altından quju suju kimi işlədajən gəzlərə zillədi. Kar İman gəncliyinin əldən gətmək yzrə olduqunu, dəjirməndə kyllənməkdən başqa bir cox ləzzətli şeylər əl qatmaly olduqunu jənləz indi, jənləz bu dəqiqədəçə anladı. Buxaxlı ajaqa qajıtdı:

—Bəs İman qardaş dəjirdin, indi bu saatca? Qaranlıx qovuşdu ki, mən nəçə gedəcəyəm, tək?

—Qorxma baş, əzüm ötyrərəm!

—Jox, saq ol, ələ umun həzər ol-sajdı.

—Bir bax, lap az qalıb!

Buxaxlı jənlərləni bəsa-bəsa dənliyə jəlləndə, İman da onun dələndən jəlləndi:

—Gərdyn azca qalıb?!

Buxaxlı gəzünü dənliyə tikib dəjirdi:

—Bjll... nə cox qalıb!

—Baş çanı az qalıb!

—Qardaşca cox var!

—Az var!

—Coxdur!

—Cox nə gəzir.

—Bə nədi?

—Azqadıb!

—Nəçə azca?

—Birçə qərdən!

REDAQSUNJANIN ADRESİ: BAKI 9 JANV

«III International -mətbəəsi, Bakı, Saratovets-Jefimov kvc.29 Baş Mə

11 MAJ 1938 İL № 22 (167)

Bunu deñib İman cənesini Buxaxlınlıñ cijninə toxundurdu.

Buxaxlı deði:

— Aldatmaqına bax!

— Kim?

— Sən!

— Mən neimirəm?

— Aldadırsan!

Kar İmanın səbri tykənmışdi. Güç ilə deñe bildi:

— Mən aldadıram, sən?

O, janan dodaxlarınlı Buxaxlınlıñın sərin və sirin janaxları ilə səndürmək istədi. Lakin, bytyn badanı alıbdı.

Kar İmanın kobud zalirına baxma, sular kimi sərin, saf səsi var idi. Boş jərə ona «növristə balam» ləqəbi verilmişdi. Təkrar-təkrar oxuduğu və sevdiyi bir qəzəli belə başlandı:

— Getdi növrəstə balam iər olub əqjarlərə.

O, yrajından gəldiyi ucyunmy, jaxşy əzbərlədiyi ucyunmy, nə isə, dəriha bu qəzəli başlandı.

Kişi yrajını, cijnini əridib səş dalqalarında sovurardı.

Jajda gəjdən od təklydyjy, zamanlarda bincincilər cətin nəfəs alala bicin biddiji zaman bir də gərərdin sərin xəfif bir kylək gəldi. Tərli sinəsinə jelpikləjən kylək Növristə balama ləzzət verərdi. Yrajı açılardı. O, əlini qaşına qojub, jollara baxardı, dağa dərihaşan zəngrolu fajtonları, əlvan libaslı xanymıları sejr edərdi. Bir də deñy b əşaq: aranı byrkydə boqulan boz dyzləri syzərdi, gərərdin orağy tulladı, əlini qulağına qojub birdən - birə kəklik kimi qaçqıldadı.

İstini, əzəbi, jorquqluğu, qajab-nə umtdurmağy ucyın Növristə balama bir bəndi bəş id. Fajtonlar!

dajant, xanymlar bojlant synbyl-lərin arasına baxardı, bincincilər dinlərdi. Hər sei kirijər, dinləmək arzuları. Lakin Növristə balamın səsi daha gəlməzdi. O, baş-nə əşaq salıb taxılınlı bicardı. Fajtoncular tənğə gəlib dizlərinə cərgərdilər: «A zalım oğlu sənin insafın hardadıb, adamı da belə darda qojarlarmı. Paha... bu məlahətə, bu xilqətdə də insan olarmı?»

Mollakərim dəfələrlə onu danlamışdı ki, «Kasıblıqına get, oxumağ haramıdır». Axır bir gyn mollala mənərdə musiqini, oxumağy pisləjəndə, musiqiciləri sejbə lə-nətləjəndə Kar İman qalxdı, qəzarmış, portmıy halda cavab verdi:

— Axund - dedi, baş ki syur nə darəd *) aqaçda qarğıza bax!

Dodax ki, xəndə nə darəd **) di-yarda catdağy bax! İman bunu de-jib, məsciddən cəxdı. Cəmaat hej-rət elədi. Axund əzyny itirib tez-tez tərini sildi, qarğıs elədi:

— Lənət, lənət sənə, kafir!

Kar İman bir jaz Haçy Aqakışi-ni bostancısı olub, itin əzabını cəkdi, məhsul jetirdi. Məhsul jəq-lıha-jəqıl zamanı Haçy iki nəfər səhərlı, təmiz gejmili syzqulax adam ilə bostana gəldi. Kar İman tələsik ləklərin arasına jyjyryb 3 dənə aq jemiş yzdy. Qonaxlarınlı qabağına gətirdi. Dəvəgəz səhərlı symyk səpib qələm bıcağy ilə dilimlədi. Onlar jemiş jəməj məş-qıl oldular. Kar İman cəkilib bir tərəfdə durdu.

Axsam Haçy, Karı jəməjə cə-qərdı:

— Bilirsən nə var, dedi, mən bostanın jemişini satdım. Dəjər-dəjməzinə verdim.

Qalır samamalarınlı, qabaxlarınlı məsələsi. Onları da sən əridərsən.

Axsam Haçy Aqakışi Kar İma-nın jəməjə gəldi:

— Sən o bostana gələn kişiyə nə demmişdin?

— Bir seş deməmişdim!

— Gənə bir fikirləs!

Kar İman fikirləşdi, dedijini xət-riyəli bilmədi:

— Neçə bəjəm Haçy?

— O kişiyə sən «balqabax» de-mişən. İspolqom bunu eşidib, cimi tutmuşdu. «Bu saat - dejidir, mənim səhərlimə belə seş dejenə sud qo-ram gərək. «Sud» adı eşidəndə Karın bağırsı jərlədi. Gözlərinı qarğıs diqqətli dinlədi. Əlini yrajı-nın başına qojub işin dalınlınlı bilmək istədi.

— Sud?

— Bəli, sud nədir çənəm, sənin ystyndə az qalmışdı məni də do-laşdırınlar. Səhərlı kişi dejidirdi «Haçy qjrdib». Dava - mə'rəkə ilə jəxamı bir təhər qurtarmışam.

Kar İman mat qaldı. Haçy ona təsəlli verdi.

— Fikir, zad eləmə. Hələ mən əlməmişəm ki, sənə sud eləjalar. Bir ikijy manat pul basdım, dy-zəllşdik. Kar İman dysyndy ki: «bir - ikijy manat» onun zəhmət haqqından cəxyləcağqıdır.

Haçy təsəlli verdi:

— Hec eji b eləməz. Elə bilirik bu il hec bostan əkməmişəm!

MİRÇƏLAL.

Redaqışla hej'ət: Ə. Məmmədov, Ə. Əljev, Cəlor Xəndan.

AR KYCƏSİ-EV № 25, TELEFON № 3-84-91.

buat Mydrilij Myvəkkilij № 2867 St. 364 A-2. Sif. № 2012.

gözləməsi üçün imkan hasil etdiyinə sevindi, çırağı yandırdı. Sola keçdi. Sağa qayıtdı. Fikrində nə isə yaz səmasının buludu kimi bərq vururdu: “Kimsə yoxdur, bir qadın, bir kişi! Bir o, bir mən!..”

O, bütün bədəni ilə göz kəsildi. Kobud, lakin iti nəzərlərini qara çadra altından quyu suyu kimi işıldayan gözlərə zillədi. Kar İman gəncliyinin əldən getmək üzrə olduğunu, dəyirməndə küllənməkdən başqa da, bir çox ləzzətli şeylərə əl qatmalı olduğunu yalnız indi, yalnız bu dəqiqədəcə anladı.

Buxaqlı ayağa qalxdı:

– Bəs, İman qardaş, deyirdin, indi bu saatca? Qaranlıq qovuşdu ki, vaxsey mən necə gedəcəyəm, tək?

– Qorxma özüm ötürərəm.

– Yox, sağ ol, elə unum hazır olsaydı...

– Bir bax, lap az qalıb!

Buxaqlı yanlarını basa-basa dənliyə boylananda, İman da onun dalından boyladı:

– Gördün, azca qalıb?!

Buxaqlı gözünü dənliyə dikib deyirdi:

– Buyyy. Nə çox qalır!

– Bacı canı az qalır!

– Qardaş canı, çox var!

– Az var!

– Çoxdur!

– Çox nə gəzir!

– Bə nədi?

– Azcadır!

– Necə azca?

– Bircə qırtıdan!

Bunu deyib, İman çənəsini Buxaqlının çiyinə toxdurdu. Çimdiyini onun gözü qabağına tutdu. Demək istədi ki, “dırnaq boyda”.

Buxaqlı dedi:

– Aldatmağına bax!

- Kim?
- Sən!
- Mən neynirəm?
- Aldadırsan!

Kar İmanın səbri tükənmişdi. Buxaqlının kürəyindən qucaqlayıb, başını geri qanırdı:

- Mən aldadıram səni?..

O, yanan dodaqlarını Buxaqlının sərin və şirin yanaqları ilə söndürmək istədi, lakin bütün bədəni alışdı.

2

Kar İmanın kobud zahirinə baxma. Sular kimi sərin və saf səsi vardı. Boş yerə ona “Növrəstə balam” ləqəbi verilməmişdi. Təkrar-təkrar oxuduğu və seçdiyi bir qəzəli belə başlardı:

“Getdi növrəstə balam, yar olub əğyarlərə”

Yayda göydən od töküldüyü, zəmilərdə insanlar çətin nəfəs ala-ala biçin biçdiyi zaman bir də görərdin, sinəsini yelpikləyən külək Növrəstə balama ləzzət verərdi. Ürəyi açılardı. O, əlini qaşına qoyub, yollara baxardı. Dağa dırmaşan zınqırovlu faytonları, əlvan libaslı xanımları seyr edərdi. Bir də dönüb aşağı, aranı, bürküdə boğulan boz düzləri süzərdi. Görərdin orağı tulladı, əlini qulağına qoyub birdən-birə kəklik kimi qaqqıldadı:

*Səba məndən söylə o gülüzərə,
Bülbül gülüstanə gəlsin, gəlməsin?
Bu hicran düşkününü, illər xəstəsi,
Qapına dərmana gəlsin, gəlməsin?
Yarım gəlməsin...*

İstini, əzabı, yorğunluğu, qayğını unudurmaq üçün Növrəstə balamın bir bəndi bəsdı. Faytonlar dayanar, xanımlar boylanıb, sünbüllərin arasına baxar, biçinçilər dinlərdi. Cırcıramalar susardı. Hər şey kiriyər, dinləmək arzulardı. Lakin Növrəstə balamın

səsi daha gəlməzdi. O, başını aşağı salıb taxılını biçərdi. Faytonçular təngə gəlib dizlərinə çırpardılar: “A zalım oğlu, sənin insanfın haradadır, adamı da belə dar qoyarlarmı?... Pah!... Yarəbbi, bu məlahətdə, bu xilqətdə insan olarmı?”

Molla Kərim dəfələrlə onu danlamışdı ki, “Kasıblığına get. Mahnı çağırmaq haramdır”. O, axundun hörmətini saxlayıb cavab qaytarmamışdı. Axır, bir gün molla minbərdə musiqini, oxumağı pisləyəndə, musiqiçiləri söyüb lənətləyəndə, Kar İman qalxdı, qızarmış, pörtmüş halda cavab verdi:

– Axund ağa, – dedi:

“O baş ki, şur nə darəd³ – ağacda qarpıza bax!

Dodaq ki, xəndə nə darəd⁴ – divarda çatdağa bax!”

İman bunu deyib, məclisdən çıxdı. Camaat heyrət elədi. Axund özünü itirib tez-tez tərini sildi, qarğış elədi:

– Lənət, lənət sənə kafir!

3

Kar İman bir az Hacı Ağakışının bostançısı olub, itin əzabını çəkdi, məhsul yetirdi. Məhsul yığılhayığıl zamanı, Hacı iki nəfər şəhərli, təmiz geyimli, şişqulaq adamla bostana gəldi. Kar İman tələsik ləklərin arasına yüyürüb üç dənə ağ yemiş üzdü, qonaqların qabağına gətirdi. Dəvərəgöz şəhərli sümük saplı qələm bıçağı ilə yemişləri dilimlədi. Onlar yeməyə məşğul oldular. Kar İman çəkilib bir tərəfdə durdu.

Axşam, Hacı, Karı yanına çağırırdı:

– Bilirsən nə var, – dedi, – mən bostanın yemişini satdım. Dəyər-dəyməzinə verdim. Çox çətinlik, güc-bəla ilə satdım. “Mal ucuzdur, deyirdilər, yemişləriniz balacadır, dadsızdır”. Tanış adam idilər, üzümdən keçib əli boş qayıtmadılar. Sövdələşdim. Qalib qabaqların, şamamaların məsələsi. Onları əritmək də sənin boynuna!

³ Həvəsi yoxdur

⁴ Gülüşü yoxdur, gülmək bilmir

Kar İman uzun tağları xırıltı ilə yerindən oynatdı. O, tağları çevirir, məhsulunu dərir, ana qoynundan övladı çəkib alan kimi, bəzən qabaqları tağdan çətinliklə qoparırdı.

Qabaqları arabaya yığıb şəhərə sürdü. Camaatın gur yerində, bir meydanda boşaldıb kənarında oturdu.

– Ay yaxşı balqabağı ha!

Uzaqdan qoltuğu dəftərli bir kişi gəldi. Nə dediyini Kar İman eşitmədi. Qabağın bir yaxşısını seçib, ona tərəf uzatdı:

– Bal kimi çıxmasa, deyinən evin yıxılsın, mal satan!

– Nə ixtiyarla burada yemiş satırsan?

– Yemiş yox, sənə balqabağı deyirəm!

– Balqabaq əbavü-əcdadındır, sənə kim ixtiyar verdi, burada satasan?

– Hacı özü!

– Hacı-macı bilmirəm, bu saat cərimə verəcəksən, familin?

4

Axşam, Hacı, Kar İmanın yanına gəldi.

– Sən o kişiyyə nə demişdin?

– Bir söz deməmişdim!

– Yenə bir fikirləş!

Kar İman fikirləşdi, dediyini xatırlaya bilmədi:

– Necə bəyəm, Hacı?

– O kişiyyə sən “balqabaq” demisən. İspalkom bunu eşidib, cini tutmuşdu. “Bu saat, deyirdi, mənim qulluqçuma belə sözü deyənə sud quram gərək”.

“Sud” məsələsini eşidəndə Karın bağı yarıldı. Gözlərini qır-pıb diqqətlə dinlədi. Əlini ürəyinin başına qoyub işin dalısını bil-mək istədi:

– Sud?

– Bəli, sud nədir canım, sənün üstündə az qalmışdı məni də dolaşdırırsınlar. Dəftərli kişi deyirdi: “Hacı öyrədib”, dava-mərəkə ilə yaxamı bir təhər qurtarmışam.

Kar İman xəcalətindən başını aşağı saldı. Hacıнын üzünə baxmağa utandı. Bir müddət dinməz durdu. Hacı ona təsəlli verdi:

– Fikir-zad eləmə. Hələ mən ölməmişəm ki, sənə sud eləyərlər. Bir-iki yüz manat pul basdım, düzəlişdik.

Kar İman düşündü ki, “bir-iki yüz manat” onun zəhmət haqından çıxılmasıdır. Hacı təsəlli verdi:

– Heç ayıb eləməz. Elə bilərik bu il bostan əkməmişik!

Bu əhvalatdan sonra Kar İmanın Hacıya etimadı artdı. Onun qarşısında daha ixtlasla işləməyə, sözünü hörmətlə yad eləməyə başladı. Hətta bir dəfə əli dinc durmayanlardan birisi Hacıнын şəklini divar qəzetində bədheybət çəkmişdi. Deməklərinə görə adına nalayiq sözlər də yazmışdılar. Hacı Kar İmana işarə elədi. O, gecəyarısı sovetliyin qabağına çıxıb qəzeti qopardı. Hacıнын xəcalətindən çıxmaq üçün belə bir xidmət göstərdiyinə görə, ürəyini rahat hiss etdi.

Bir gün Hacı Ağakişi gecəyarısı Kar İmanı çağırıb xəlvət məclisə apardı. Yedilər, içdilər, Kar bayatı çağırmaq istəyəndə qoymadılar. Sonra adları yazdılar. Hacıнын yaxınlarından birisi əyilib Kardan soruşdu:

– Bizi təngə gətirdi bu Alı kişi, dalından dəyəkmimi?

– Kimin?!

– Kənd sovetinin dana!

– Niyə?

– Necə niyə, belə məsləhətdir.

– Alı kişini, deyin dana!

– Deyin niyə, “dəyək!”

– Nə təfavütü?

– Yox, sən mən dəyəne bax “dəyək!”

– Dəyək!

– Ay sağ ol!

Hacıнын adamı ona bir “qəzəl” gətirdi. Sözlərini bir-bir Kara öyrətdi. Öyrətdikcə Kar alçaqdan zümzümə eləyib, havaya saldı. Sözləri Hacı Ağakişi yazdı. Bir neçəsini Kar İman əzbərlədi.

Hacının adamı tapşırıdı ki:

– Toy demə, məclis, yolüstü, doqqaz demə, aran demə, yaylaq demə, vaxt-bivaxt aralığa sal bunları de, camaat sənə yaxşı qulaq asır. Bunları döşə ki, camaat “ayılsın”. İspalkomun qoparağını götürək. Hacıdan da dəyirmanı alıb külli-ixtiyarı sənə verəcəyəm. Qoçağım, görüm neylərsən!

Kar İman dəyirmanının həvəsi ilə işə düşdü. Yığıdığı “mahınları” yaymağa başladı.

Axır bir gün Kar İman da Hacı Ağakışinin dəstəsi əksinqilabçı ünsürlərlə birlikdə qırmızı kürsü qarşısında durmalı oldu. Məhkəmə onun avam, yoxsul və düşmən hiyləsi ilə aldadılmış olduğunu nəzərə alıb az iş verdi. Onu Özbəkistan tərəfə göndərdilər.

Buxaqlı tamamilə ərindən əl üzüb oturmuşdu. “Kim bilsin, deyirdi, qaragün harada batdı?!”

Məşədi Dilən ona ürək verirdi:

– Yox, canım! O, sağdır. Bir fəndlə millətimiz üçün çalışır. Millətə lazım adamdır. Onun abidar sözləri indi də qəlbimi yandırır. Biz Kar İmanı axtarıb tapmalıyıq, və tapacağıq!..

IX Fəsil Qaranlıq yollar

Fərdanın xatirat dəftərindən III vərəq

1

Cümə günü, xəlvəti, qaçaq yolu ilə o taya, atamın yanına getməli idim. Məşədi Dilən hər şeyi hazırlamışdı. Görüşmək üçün iki günlüyünə anamın yanına getmək istədim. Məşədi məsləhət görmədi. “Ana ürəyi, – dedi, – nazik olar, bəllidir. Səni buraxmaz. Buradanca yollan, anana sovqat olsun deyə un, yağ, pendir göndərirəm. Zərrə qədər korluq çəkməyə qoymaram, arxayın ol! Qaldı, deyəcəm: “kağız gəlmişdi, atası çağırdığı üçün tələsik getdi. Ondan cavab çıxan kimi səni də yola salacağam...”

Məşədi məni kənara çəkib tapşırıqlar verirdi:

– Görürsən, Tərən sənin üstünə yaman düşüb. Qəzet, iclas qalmır ki, səni biabır eləməsinlər, bəllidir. Sənin fikrincə niyə belə edirlər?

Mən utandım. Ayaza sataşdığımı necə etiraf edim; uşaqlıq üzündən irəli gələn bu xətanı kişinin qabağında necə dilimə gətirim? Dinmədim. O xəcalət çəkdiyimi duydu və başa saldı:

– Utanma, sən elə bilirsən ki, Ayazın məsələsi üçündür?

– Bəli, ona görə!

– Yox, uşaq olma, onlar hamısı bəhanədir. Əvvələn budur Ayazın ixtiyarı özünə və valideyninə çatar. Bəllidir, yüzü-yüz söz desin, qızı sənə vermək istəyirəmsə, verəcəyəm.

Məşədi, bu son sözü ilə sanki dünyanı mənə bağışladı. Mən ömrümdə özümü bu qədər xoşbəxt hiss etməmişdim. O, davam etdi:

– Hamı bilir, mən onun-bunun sözü ilə oturub-durmamışam və durmaram da... Amma burada Ayazın məsələsi bir bəhanədir. Kim çatdırıbsa sənin atanın köhnə orduda işləməsini, qaçıb İranda çalışmasını, Tərən eşidib. Məsələnin bərk üstünə düşüblər. Bəlkə də səni tutmaq istəyirlər. Tərən məni çağırırdı: soruşdu ki, belə bir adamı nə üçün mizdurluqda saxlayırsan? Mən də, birlirsən, boz adamam, hamıya bəllidir. Bir üzuaçıq qadından qorxas deyiləm ki, ağzıma gələn dedim, çıxdım.

Məni daxili bir kədər çulğadı. Dərdin hansını çəkim? Sevgilimin xiffətini, səfəri, ayrılığımı, mənim ucumdan illərdən bəri zəhmətimi çəkən kişinin məsuliyyətə çəkilməsini?

– Bilmirəm. Məşədi, doğrusu bilmirəm nə edim? Hər şeyə nifrət edirəm. Özümü öldürmək istəyirəm.

Məşədi təsəlli verdi:

– Bu sözlər artıqdır. Darıxmaq da lazım deyil. Sabah səni yola salaram! Xoşbəxtsən ki, buranın qalmaqalından qurtulursan. Bəllidir, sən dalınca özüm gəlirəm. Bu artel-filan məsələsi də ki, çıxıb, sinnimin bu vaxtında Dayı Qafarla bir qabda çörək yeməyə mənim təhərim yoxdur. Hamı bilir, arxayın ol ki, yaz açılmağını gözləyirəm. Bayramdan yarım ay sonra, yanındayam... Ayaz da bərk darıxır. Sən gedəndən sonra bilirəm, xiffət çəkəcək. Heç eyb etməz. Allah qoysa o tayda iş görərək, aydınlığa çıxarıq.

Mən sevindim. Ayaz mənim olacaq. Sanki Məşədi ürəyimdən xəbər verdi:

– Qızın inadına heç fikir vermə. Mən əvvəldən sənə oğul demişəm, sözüm sözdür. Qız da məndən çəkinir. Onun səndən başqasına meyli yoxdur. Arxayın ol. Bunu atana da yazmışam.

Məşədi ifadəsini dəyişdi. Tələsik yadına bir şey düşmüş kimi:

– Kağızın varmı? – dedi. – Fərda, çıxar bir şey var, yaz.

Mən qələm-kağız çıxardım. O dedi, mən yazdım: “Nişanlım əlimdən alanların, anasını ağlar qoyaram...” Mən dalısını yazmaq üçün gözlədim, o fikirləşdi. Soruşdum:

– Kimin sözüdür?

– Var, – dedi, – biri artel heyətinə ərizə verib zaqsdan şikayətlənir.

Mən qələm əlimdə, yazmağa müntəzir idim. Məşədi nə fikirləşdisə ayağa qalxdı:

– Fikrim dağıldı. Qalsın, özüm yazaram, – kağızı aldı.

Mən vidalaşmaq üçün evə getdim. Məşədi, o tayda müəyyən adamlara çatdırmaq üçün mənə qapalı məktub vermişdi. Bilirdim ki, bu məktublar köhnə əlifba ilə, çırpı kimi uzun, dolaşiq hərf-lərlə yazılmışdır. Ona görə maraqlansam da, açmırdım. Məşədi bərk tapşırmışdı ki, “Bunları bir Allah bilsin, bir sən, bir mən. İnşallah o tayda bunu çatdırdığın adam böyük tacirdir, sənə istədiyin xələti verəcəkdir. Kağızları qəlbin kimi qoru. Zənn et ki, sevgilin Ayaz bu paketin içindədir. Onun, eləcə də sənin, mənim həyatım bu məktublardan asılıdır. Can sənin, can məktublar əmanəti ! Gözlə ha, ayıq ol, gözlə!”

Mən əl verdim, öpüşdüm, ayrıldım.

X Fəsil Sinə dağı

*Əzizim aran yerə,
Quş gedər aran yerə.
Anama deyın gəlsin
Qanım göl duran yerə.*

1

Tərnan, Bakıda – Şamaxı yolunda çilingərlik edən kərbəlayı Laləzərin qızı idi. Atası 24-cü ildə öldü. Qız fabrika-zavod məktəbinə girdi. Məktəbdə açılışdı, aktivləşdi. Komsomola keçdi. Məktəbi bitirdikdən sonra toxucu fabrikasında özək katibi oldu. İki il işləmişdi ki, səfərbərliyə aldılar. Kəndə göndərdilər.

Sovet seçkiləri vaxtında qəza partiya komitəsinin qadın nümayəndəsi, heç olmasa on kənd sovet sədrliyinə qızlardan seçilməsini irəli sürdü. Namizəd aradılar. Rəylər birləşdi. Kəndə seçicilərin ümumi iclasında müzakirəyə qoydular, ümumi iclasda Tərnanı Günlər kəndinə sovet sədri seçdilər.

Tərnan çevik, işgüzar və hazırlıqlı bir qızdı. Yeni həyata, mübarizəyə olan sevgisi qədər düşmənlərə dərin nifrəti vardı. Ona elə gəlirdi ki, partiya və hökumətin plan və tədbirlərini yerinə yetirmək üçün bir şey vacibdir: düşmənin müqavimətini qırmaq!

O, quş kimi birdən pərvazlanmışdı. Günlərin vurhavur günlərində o, üzərindəki işin ağır və böyüklüyünü duyurdu. Artel işləri, kənddə sinif mübarizəsini daha da alovlatmışdı. Vəzifələr olduqca ağır və çətindi. Kənd soveti artel işinin təşkilatçısı olmalı idi. Artel isə yalnız siyahı düzəltmək deyildi. İndiyə qədər müxtəlif arzu, meyil, istək və zövqlə yaşamış tək təsərrüfat-

çıları bir yerə yığmaq, arı kimi bir qovana alışıdırmaq, onların qadir əllərini ümumi və xeyirli işə bağlamaq, fərdi vərdişləri unutdurmaq, yerində yeni, sosialist münasibəti yaratmaq lazımdı. Malını, təsərrüfat alətini gizlədənləri, “yalandan amin deyib” yeni təsərrüfat formasından faydalanmağa çalışanları, kolxozu nüfuzdan salmaq üçün cürbəcür böhtan uydurmaları tapmaq, hiylələri açmaq lazımdır. Kəndlini inandırmaq lazımdır ki, artel xoşbəxt həyat yoludur. İnandırmaq lazımdır ki, Xalqovlar nə partiyanın, nə də hökumətin adamıdır. Onlar küləklə bu cəbhəyə düşən ünsürlərdir. Onları cəbhədən qovmaq lazımdır. Necə ki, qovduq...

Bunları fikirləşərək, axşam qaranlığında evə gedən Tərən, iki adamın ona yanaşdığını gördü. Məşədi Dilən və qardaşı Arıq idi.

– Yoldaş Tərən, sözüm var! – deyə Məşədi Dilən Tərənə kənara çəkib pıçıldadı: – Mən sizə deyəndə inanmırdınız. Buyurun baxın. Bəllidir ki, bu saat Fərda, dolu xurcun çiyində bağlamanın arası ilə tərənə aşdı. İstəyirsən, buyurun dalınca gedək. İki gündür gizlənməmişdi, demə zalım oğlunun kələyi varmış...

Tərən təəccüb etdi, həm də hirsələndi. Bir muzdurun daban alıb qaçmasını görəndə özündən çıxdı. Onu yaxalayıb bütün kənd arasında biabır eləməyə tələsdi.

– Dayan, – dedi, – atı yəhərləyim.

– Yox, yoldaş Tərən, atın səsini eşidib, gizlənəcək. Budur, kəsmə yolla çıxsaq onun qabağını kəsmiş olacağıq.

Tərənün ürəyinə bir şübhə çökdü. Fikrinə gəldi ki, “bu bədiyyət kişiyyə etibar yoxdur, kim bilsin nə hiylə qura bilərlər. Yoldaşlardan birini özümlə götürsəydim”. Səfəri, öz katibini və rayona işə göndərdiyi milis Muxtarı xatırladı, hamısı uzaqda idi.

Bir də Tərənün ürəyindən cəsəətli bir səs gəldi. “Nədən qorxursan, özün hər iclasda qadınların kişilərlə bərabər olduğunu deyib dad təpirsən. Bu qorxaqlığı səndə görəndə həmin Məşədi Dilən sabah kəndə car çəkəcək ki, “ispalkomu arvad olan yerdən qaçaq da çıxar, quldur da törəyər”. Başqa bir fikir də Tərənə təs-

kinlik verdi. O, xəyalına gətirdi ki, əvvəl axşamdır. Camaat hələ doqqazlardan çəkilməyib, qorxulu bir şey ola bilməz.

O, əlini belindəki naqana toxundurub tərpətdi. Onlar kəndin aşağısındakı təpənin kənarı ilə səssiz-səmirsiz yeriyirdilər. Bir neçə dəqiqədə, şəfəqdən görünməmək üçün sinə-sinə təpəni aşdılar. Bağlara, çəpərlərin içinə girdilər. Məşədi Dilən Tərmanın qulağına pıçıldadı: “Hərif bu kolların arasından keçəcək. Yeyin gedək, ötmüş olsa baxarıq...”

Axşam soyuğundan qopan külək dərələr dolusu, başaşağı axır, davamlı zəlzələ kimi müdhiş səslənirdi. Külək get-gedə güclənir, sanki qəsdən hay-küy salıb aranı qatmaq, xəzəlliklərdən ötən Fərdanın qədəmlərindən qopan səsi boğub gizləmək istəyirdi. Əsəbi külək qaranlıqdan qüvvət alaraq ağacları, daşları yerindən qoparıb atmaq istəyirdi. Bulud çəkildi. Göyün bənövşə rəngi açıldı. Ulduzlar oyandı.

– Aralı getmək lazımdır. Hərəniz bir bəndəri kəsin görək!

Məşədi Dilən Tərmanın bu təklifindən qorxdı. Qorxdı ki, iş pozulsun, qardaşına göz də eyləyə bilmədi. Daldan Arığın əlini tutub bərk sıxdı: “Vaxtdır, hə!!”

O, Tərmanın lap qabağına keçdi. Yaxın durdu. Tərman elə bildi ki, hərifi görmüşdür, göstərmək istəyir. Məşədi Dilən, burnu Tərmana toxunacaq qədər yaxın durub dedi:

– Bilirsən nə var?

– Nə var?

Tərman sualını bitirməmişdi. Məşədi Dilən qüvvətli, qalın, erkək əlləri ilə onu boğazladı, yerə yıxdı.

– Nə vaaar? Hmm.

Tərman əlini tapançaya atana qədər Arıq xəncərini onun ürəyinə sapladı. Qızdan yarımçıq bir “vay” səsi qopdu. O, biləyinin son qüvvəti ilə tapançanı sıxdı, hara sıxdığını özü də anlaya bilməyib yıxıldı. Güllənin, boğuş səsi çıxdı.

Məşədi Dilən, daha da arxayın olmaq üçün, qızın sinəsinə daha bir yara vurdu. Özünü kolun arasındakı çuxura atdı. Tərli, halsız, əsəbi idi. Yaxasını cırdı. Nəfəsindən od töküldüyünü hiss etdi. Tərmanın son qüvvəti ilə atdığı güllə Arığın qarnından dəymişdi. O, yarasını tutub ufuldayırdı, qorxudan dillənə bilmirdi.

Tərmanın meyitindən qan, qaynar metal kimi axırdı. Məşədi Dilən yerin qaranlığını görür, alovlu bir gəncin qanındakı istini hiss edirdi.

Külək səslənir, buludlar çapıb ötür, gecə dərinləşir, çay susur, qatil əllərin qurbanı olan Tərmanın cənazəsi torpaqlara səcdə edirdi. Onun sol üzü kollu-koslu torpağa dayanmış, dağınıq saçları tikanlara dolaşmışdı.

Məşədi Dilən bir müddət inanmadı. Tərmanı pusquda yatmış bir aslana bənzətdi, qorxdı, Tərmanın cənazəsinə yaxın düşmədi. Öldüyünü yəqin etdikdə cəsarətə gəlib barmağını silkələdi. Ürəyində dedi: “Di get!”

Onun tapançasını götürüb, kənara qaçdı. Torpağa basdırdı. Bir istədi meyiti sürüyüb arxa salsın, yadına düşdü ki, “suyun dili var”. Qardaşını səsləməyə dili gəlmədi. Üst-başı qana bulanmasın deyərək meyiti ehməllə çuxasına sarıdı. Qoltuğuna vurdu. Meyit ağır və dəhşətli idi. Sallanan qılçaları yerə, kol-kosa toxunduqca Məşədi Diləni vahimə götürürdü. O, meyiti sürüyə-sürüyə yuxarıya, bağçaların altındakı su oyuqlarına yönəldi. Bir quru oyuq tapdı. Tərmanı oraya saldı. Qoltuq cibindən xışıldayan bir kağız çıxartdı. Tərmanın yaxasını açdı və hələ soyumamış sinəsinə qoydu. Meyitin üstünə çırpı, ot tökdü.

Bütün bu işləri görəndə qatilin əli titrəyir, qılçası əsirdi. Elədiyinə inanmırdı. Sanki Tərman hələ səbr edir. Birdən sıçrayıb, qalxacaq, həmişə silkələdiyi şəhadət barmağını qatilin gözünə soxacaqdı. Lakin Məşədi Dilən, bunun vahimədən doğan bir təsəvvür olduğunu anlayıb, özünə toxtaq verirdi.

O, işini bitirdikdən sonra bir ah çəkdi. İsti və zəhərli nəfəsi ilə içindəki yangını söndürmək istədi. Lakin ağızından alov çıxır-

dı. Alov püskürsə də bu ah rahatlıq ifadəsi idi. Çünki indi, artıq Tərmanın görün gözləri, eşidən qulaqları, kəsərli sözləri, hökmləri yoxdu. Məşədi özünü evindəki kimi rahat hiss etdi. Hər şey ona xoş və şirin gəldi. Sərbəstliyinə sevindi. Dönüb fəzaya baxdı. Sayrışan ulduzları görcək pozuldu. Onlar, hələ ölməmiş və parla-dıqca parlayan minlərlə Tərmanları xatırlatmırdımı?

Məşədi Dilən tələsik cinayət yerinə, qardaşının yanına qayıtdı.

– Rahatladım!

Arıq qarnını yerə verib yavaşdan “yaram” deyib ufuldayırdı. Məşədi onun səsini eşitdi. Ani iztirab onu çulğadı:

– Arıq nə olacaq? Bu yaralını hara götürə bilərəm, aləmə ya-yılar... Nə etməli ki, iz itsin?

Evə aparan kimi kəndə hay düşəcəkdə. Məşədi fikirləşdi, fi-kirləşdi. O qədər tələsirdi ki, fikrini sabitləşdirə bilmirdi. Xəyalı-na nə gəlirdisə o saat başlamaq, iqdam etmək istəyirdi. Lakin azacıq sonra, bu iqdamin yanlışlığını anlayır, fikrindən daşınırdı. Canavar heyvan aparan kimi o, dönə-dönə Arıqı qoltuqlayıb qal-dırdı, yenə buraxdı. Yaralı hər dəfə sızıldayıb, “apar” deyir, ağla-yırdı. Lakin, vəziyyətin dəhşəti, onu susmağa məcbur edirdi. Hər dəfə qardaşının qoltuğuna sığındıqca müalicəyə aparıldığını güman edirdi, kiriyirdi. Təkrar yerə qoyulduqda sönük gözlərini açır, altdan yuxarı yalvarıcı halda baxırdı.

– Evəmi aparım? Arvadının qaraçılığı dünyanı götürəcək. Bizi güdaza verəcək. Qonşu kəndə aparım?..

Məşədi Dilən uzun fikir-xəyaldən sonra cəllad kimi xəncəri-ni ətəyi ilə sildi. Üzünü arxa tərəfə çevirdi. Xəncəri Arıqın ürəyi-nə sapladı.

Məşədi Dilən dəli olmamışdı. Qardaşının qatili olmaq istə-mirdi. Biləks, ömründə bugünkü qədər qardaş məhəbbəti hiss et-məmişdi. İndiki qədər acımamış, kədərlənib ağlamamışdı. Lakin bu, bir zərurətdi. Bunu etməli idi. O, bunu ani bir hiss ilə də et-mədi. Doğrudur, Arıq haqqında az düşündü, lakin dərin düşündü. “Arıq yaralanmasaydı cinayətin izi məndən, şeytandan bismillah

uzaq olan kimi, uzaq olacaqdı. Meydanda bir yaralı dururkən, sabah Sovet hökumətinin silisçiləri qurdalayıb tapacaq. Mənim də atamı yandıraçaqlar. Arıq isə aldığı yaradan kim bilir, sağala biləcəkmimi?”

– Ondansa... Ondansa, – dedi, – tək güllə tutarlı yerindən dəyə idi.

Fikirlər bir-birinə qarışırdı. Məşədi qaşını düyüb, dodağını dişlədi. Yuxarı qaçdı, aşağı düşdü, sinib gizləndi. Bir çarə tapa bilmədi. Nəhayət, bu müdhiş qərara gəldi.

Yaralı, böyrü üstə yığılıb əzab içində qıvrılır, inlərkən “su, su” deyər yalvarırkən, amansız bir zərbə onun həyat damarlarını dəstələyib çıxardı, ürəyini çəkib apardı. O, axan gözləri ilə arxaya baxdı. Cəllad kimi başı üstündə duran qardaşını gördü. Lakin, inanmadı. “Qardaş!” dedi, bir nəfəslə köksünü boşaltdı, yıxıldı.

Arığın son nəfəsdə suallarla dolu olan “qardaş!” xitabı Məşədinin ürəyini tərpətdi. Uşaqlıq günləri, ailə həyatı, Arığın sifəti gəlib gözü önündə durdu, az qaldı ürəyi kövrəlsin. O, köksünə bir yumruq vurdu, mənalı bir xitab etmək istədi, söz tapmadı.

“Eh” deyib daxili düşüncələrdən ayrıldı. Məşədi, qardaşının meyitini aparmadı. Sürüyüb, arxın dalındakı oyuq yerə saldı.

Kolluqlardan açıqlığa, düzəngaha çıxmağa qorxurdu. Soyuğa, küləyə baxmadı. Papağını əlinə aldı. Sinə-sinə, dovşan kimi koldan-kola, bu daşdan o daş dibinə hoppanır, özünü kənd arasına salmaq istəyirdi.

2

Məşədi Dilən evə qayıtdı, pis qayıtdı. Hamını yatmış görüb yatağa girdisə də rahat olmadı. Yatağına od tökülmüşdü. Nə isə, hansı bir qüvvə, hansı bir alov isə onu qovurub, yandırırdı. Ayağa qalxdı. Özünə şübhəli və yabancı görünən ailəyə, həyata nifrət elədi. Gələcək günlərin məchul, lakin güclü hökmü onu tir-tir titrətdi. Arvadının kürəyindən bir yumruq vurdu. Yuxulu arvadı bağıraraq qalxdı. Məşədi Dilən əli ilə onun ağzını tutub yastığa yıxdı:

– Sssss! – deyib söydü.

Su içdi, köynəyinin yaxasını nə vaxt cırdığını kəsdirə bilmədi. Evin aşağı tərəfində kərpic döşəmədə uzandı. Qapıya çıxdı. Əlinə aftafa almaq bəhanəsilə üfuku seyr etdi. Səhərin açılmasını istədi. Zehni qaralır, ürəyi darıxırdı. Dağlar qədər ağır yük altında qalmış kimi çabalayıb, çırpınırdı. Həyətdə vargəl elədi. Alnı tut ağacına dəydi. Səndələyib arxası üstə sərildi. Torpaq kürəyini buz kimi üşütdü. Üzüüstə çevrilib əllərini uzatdı. Sırrını torpaqlara pıçıldayanda yer heyrət etdi. Ovuclarını geniş açıb yerə sürtdü, əl yeri aradı. Yer qulpundan yapışıb alt-üst eləmək, gecənin bu vaxtında onun quyu kimi dərin xəyallarına dolan qaranlıq aləmləri fəzanın boşluqlarına tökmək, hər şeydən silkinib sərçə kimi yüngül olmaq istədi. Bu da mümkün deyildi. Çünki əlinə yerin qulpu yox, həyətin bir ovuc sərin torpağı gəldi. Torpağı sıxdı. İçində başlanan boranlı bir qış kədərinin təsiri ilə ixtiyarsız bir “iiixx” səsi çıxardı. Dünyanı qəhr etməyə hazır olan qəzəbi ilə bu səsi boğub boğazında saxladı. Səsi hülqumunda qaynadı, qaynadı:

– Axxxıyy!

Qalxdı. Qanı yenicə qurumuş xəncər onun gözlərində böyüdü, qaraldı. Xəncər öz-özünə qınından çıxıb göylərdə parladı. Qayıdıb onun köksünə dayandı. Daxil olmağa izin istədi:

– Açımmı?

– Açımmı? – deyirdi, – tale göyərçinlərini çırpıntıdan, köksün dar məhbəsindən xilas edimmi? Parçalayım, səni qorxudan, ehtiyatdan, kindən, qəzəbdən, dəhşətdən, təəssüfdən, həsrətdən qurtarım mı?

Sanki üzünə güləb səpib onu ayıltılar.

– Yox, – dedi, – mən daha rahat yaşaya bilərəm və yaşayaçağam, bəllidir.

Sabah Arığın arvadına nə cavab verəcəyini fikirləşdi, tapdı: “Qapıdan ötəndə məndən ayrıldı, Binəyə, çobanların yanına getdi. Nigaran olmayın, gələr...”

Səhər tezdən İcraiyyə Komitəsinə şikayətə gələn kəndlilər atlarını sütuna bağlayıb çöməlmişdilər. Kimisi yer, kimisi vergi, bəzisi yeni məktəb tikmək davası çəkirdi. Bir qızla utancaq bir oğlanı zaqsa gətirmişdilər. Onlar hər ikisi şikayətçilərdən uzaqda dinməz durmuşdular. Ziyanlıq mal tutub gətirən də vardı. Gün bir cında boyu qalxdı. İdarə vaxtı keçdi, bütün qulluqçular gəldi. Rayondan da telefon edib, Tərlandı istəyirdilər. Deyəsən istəyən Vələsov özü idi.

Tərlandı yox idi. Evlərinə adam göndərdilər. Anası cavab verdi ki, heç axşamdan gəlməyib və evdə belə güman ediblər ki, rayondadır. Şikayətçilər katibin başına yığıldılar:

– Yoldaş katib, şikayətimizi sənsə də eşit!

– Sədr gələr, yoldaşlar, bir az gözləyin. Onsuz mən bir şey edə bilməyəcəyəm.

Divar saati kiçik əqrəbi ilə az qala bir dövr vururdu. Günəş qarlı dağlar başından dönüb, yuvasına endi. Adamlar – səhər tezdən göz açıb evini tərk edən adamlar, axşam işdən qayıtdılar. Gün batdı. Hava qaranlıqlaşdı. Tərlandı bir xəbər çıxmıdı. Fərmanın getdiyi aşkar olandan sonra adamlarda marağ daha da artıdı. Tərlandı anası Ballı arvad katibin yanına getdi. Müslümü çağırıb yalvardı:

– Dərdini alım, a oğul, bircə Tərlandı mənə xəbər!

Müslüm atını minib rayona getdi. Rayonda Tərlandı ondan soruşdular. RİK sədri bərk tapşırıdı ki, onun adını Bakıya vermişik, tel vurub müşavirəyə çağırıblar. Nə cür olursa sabah günüorta burada olsun.

İkinci gecə də Tərlandı bir xəbər olmadı. Yalnız Günlər kəndində yox, bütün qonşu kəndlərdə ağızların söhbəti oldu ki, “Ballının qızını götürüb qaçıblar”. Arvadlar bu sözü deyib dizlərinə çırıpır, “Ərkansız görürsənmi, deyirdilər, gədələrin arasında kişnədi, kişnədi, axırda qaçdı!..”

– Axı, ay canım, arvad nədir ki, onun ispalkomluğu da nə

ola. Kəndi rüsvay eləyib qoydular araya. Bir başıpapaqlı tapılmadı ki, bu xarabanın işinə baxsın? İndi mahal boyu deyəcəklər: Günlər kəndinin ispalkomu ərə gedib.

Bəziləri də bu fikirdə idi ki, Fərda onu bişirib öldürməyə aparıb. Neçə il hərlədi. Qız ona əl vermədi. Xalıqovu tutdu. O zalım oğlu da hayfını belə aldı. Bu fikri Məşədi Dilən deyirdi: “Allah eləməmiş bir belə iş olsun, hər halda nə hiylə varsa, o dağlı gədəsində olacaq. Mən görürdüm. Tərlandı çox yanlamışdı...”

Bir fikir də bu idi ki, demək olmaz, axşam vaxtı qaçaqların əlinə keçiblər. O qansız kafirlər aparıb hər ikisini öldürüblər. Axtarmaq, arayıb tapmaq lazımdır.

Ballı arvada az-çox təsəlli verən bir fikir də bu idi ki, vacib iş üçün birbaşa Bakıya gedib. Səfəri yaxın olduğundan kağız yazmağı, tel vurmağı artıq bilib. Bugün-sabah bir də görəcəksən uzunboğaz çəkmələrini yerə döyə-döyə içəri girdi ki:

– Salam camaata!

Ballı arvad bütün etiqadını buna bağlayıb təsəlli arayırdı. Bu fikir sərin bir su kimi onun iztirabdan alovlanan ürəyinə təskinlik verirdi. Lakin o, çox fikirləşəndə içində ildırımlar çaxır, dəhşətlər qopurdu. Nədənsə qızının həyatını təhlükədə göstərən güman və ehtimallar canlı bir həqiqət olub gözü önündə bitir, onu incidirdi.

Üçüncü gecə o, əli qoynunda qapıda durub, gələn-gedənə baxır, böyük-kiçik, tanış-yad, hər kəsdən bir xəbər umurdu. Uzaqdan bir qaraltı sezən kimi ürəyi döyünür, Tərlandı iyini almaq üçün havanı iyləyirdi. Qaraltı yaxınlaşanda Tərlandı olmadığını duyursa da, umudunu kəsmir, xəbər gətirəni elçi güman edirdi. Bu umudu da puça çıxanda başını aşağı salır, yerə, Tərlandı izi qalmamış palçıqlara baxırdı.

Bu axşam onun üçün daha ağır keçdi. Gündüz rayondan gələnlər təsəlli verdilər. Baharlığının məktubunu gətirdilər ki, arxayın olsun, Tərlandı başından bir tük əskik ola bilməz.

Qaranlıq qatılaşır, gecə dərinləşir, get-gedə seyrəkləşir, sükut başlanır, kəndin çəpərli küçələrində həyat sönürdü.

XI Fəsil Dəhşət

Bütün fəlakətlərin ilk və son səbəbi xəyanətdir.

Gecə vaxtı bir çobanı Səfərin evinə gətirdilər. Məhər oğlu İlyasdı. Qorxudan dili tutulmuşdu. Kəsmə-kəsmə danışığından belə çıxdı ki, “Xumna yurdunda ölü var!” Çoban odun eləyəndə torpaq altından uzanmış iki ayaq görmüş, qorxusundan ipi də, baltanı da qoyub qaçmışdı.

İlyas gördüyünü əvvəlcə anasına söylədi. Anası bərk tapşırırdı: “Heç kimə demə, məbada ağzına alasan! Nə işin bala, başımızı qalmaqala salma”. İlyas nə qədər anasını sevir, onun sözündən çıxmırdısa da dözə bilmədi. Söz güllə kimi ürəyini dəlirdi. Əmisi məşədi Mahmudun ətəyindən tutub pıçıldadı: “Əmi, Xumna yurdunda meyit var”.

- Necə?
- Xumna yurdunda!
- Nə?!
- Xumna yurdunda meyit gördüm!
- Dəli olma!
- Başın haqqı, meyit var!
- Necə yəni meyit, ədə?
- Lap meyit!
- Sən nə danışırısan?!

İlyas çəkiləcəyini düşünərək, dediyinə peşman oldu. İstədi “zarafat eləyirəm” deyib üstünü basdırma, bacara bilmədi. O, canını dişinə tutub, gördüyünü Məşədi Mahmuda söylədi.

Gecə vaxtı kəndə hay düşdü. Rayondan atlılar gəldi. Böyük-

kiçik ispalkomun qapısına yığıldı. Bir dəstə atlı yaraqlı Xumna yurduna çapdı. Əldə fənər, kolları arayıb meyiti çıxartdılar. Xəncər zərbəsi Tərmanın sinəsini parçalamış, ciyərini doğramışdı. O qədər qan getmişdi ki, torpaq islanmış, quruyub kəsəyə dönmüşdü. Bədən yüngülləşmişdi.

Səfər, mübarizə yoldaşı, məsləkdaşı Tərmanın solmuş və sönmüş üzünü görəndə ixtiyarsız ağladı. O, belə bir qəhrəman qızın – dönmək bilməyən, həyatla dolu, şən bir gəncin ölümünə yandı. Odlu bir təəssüb onun ürəyini doğrayırdı. Yolda ikən, hələ kəndə çatmamış başına gələn fikirləri xatırladı. Bu balaca və zahirdə sakit görünən kəndin hər daxmasından, hər daş və kəsəyindən şübhələnməyə başladı. Ayaq üstə hərəkətsiz qaldı. Birdən dağları, daşları inlədən bir fəryad eşitdi.

Gecəni əli qoltuğunda, gözü yolda, ürəyi intizar içində çırpınan Ballı arvad kənddə hay-küy olduğunu duymuşdu. Bir saat əvvəl gəmi kimi sakit yatan, hətta xoruzları, köpəkləri belə kiryən kənd, indi dalğa kimi guruldayırdı. Bir xəbər var deyə Ballı qalxdı, qapıya çıxıb dinlədi. Qapılar açılır-örtülür, atlılar ötür, tez-tez qaraltı görünürdü. Səs eşidilir, lakin anlaşılmırdı. Adamlar əldə fənər qaranlığa, batdağa, suya, soyuğa baxmır, alçaqdan danışaraq ötürdülər. Ballı arvad irəli çıxdı, ötənlərdən soruşdu:

– Nə xəbər var, ay Lütfü?

– Heç, Ballı xala!

– Hara belə Mehri, gecə vaxtı xeyir ola?

– Bir şey yoxdur Ballı xala, sən get yat! Özünü soyuğa verərsən!

– Əkbər, o yanda səs-küy var deyəsən.

– Bir elə səs yoxdur Ballı xala! Fikir vermə. Artelin hacatlarını oğurlayıblar.

Heç kəsin cavabı onu qane etmədi. Şübhəsi daha da artdı. Yola çıxdı. Yolun döngəsindən qalxıb çıraq yanan yerlərə baxdı. Danışdırlar, lakin küləkdən bir şey eşidilmirdi. Yalnız Dayı Qafarın arvadının iki kərə təkrar etdiyi söz açıq eşidildi:

– Hayıf, hayıf...

Ballı xala dözə bilmədi. Sürütmələrini geyinib tez Dayıgilə qaçdı. Arvada and verib soruşdu:

– “Hayıf” nəyə deyirsən?! Nə olub?!

– Heç, ay arvad, niyə əl-ayağa düşürsən? Qonşu kənddə bir adam öldürüblər, sən niyə əl-ayağa düşürsən axı?

– Öldürüblər?

Ölüm sözünü eşidəndə Ballı xalanın ürəyi qopdu:

– A Gülcəhan, sən bir balanın canı, gizlətmə, yoxsa qızımın başında bir iş var?

– Yox, ay arvad, haradan bilirəm, məndən niyə soruşursan, elə şey-zad yoxdur, get otur yerində!

Ballı xala tumanının ətəyini çırmayıb çölə gedənlərin dalınca düşdü. Məşədi Mahmud atdan enib onu saxladı. And-aman elədi. Arvad dönmədi. Məşədi Mahmud onu tərkinə mindirdi. Ata dəydi. Çəpərləri dolandırıb: “görürsən, heç nə yoxdur” dedi, geri döndü. Ballı qışqırıq qopardı ki: “məni aldadırsınız!”

Köç yolundan səs gəldi. Səs yaxınlaşdı. Deyəsən camaat qayıdırdı. Məşədi Mahmud Ballı arvadı saxlaya bilmədi. O, özünü camaatın içinə saldı. Səfər güman etdi ki, xəbər vermişlər. Mane olmadı. Ballı özünü otlə örtülü arabanın üstünə atdı. Otu araladı. Gözü Tərmanın dağınq və pərişan saçlarına düşdü. Dünya gözündə alt-üst oldu. Özünü itirdi. Dəhşətdən gözləri böyüdü, ana fəryadı dağlara düşdü. Bütün kainat şirin yuxudan oyandı. Hamı Tərmanın qüruba bənzəyən sifətinə baxıb yanırıdı.

Məşədi Dilən də yola çıxmışdı. İkiəlli dizlərinə çırpıb qışqırdı:

– Vay, Günlərin gündüzü vay, kəndimizin günəşi vay, Tər-
lan, nə bivəfa çıxdın? Səni oxutduq, səni böyütdük, sənə ümid
bəslədik, bəllidir. Bu çətin günlərdə bizi qoyub getdin, qoyub
getdin!..

Meyiti kəndə gətirdilər.

O gecə kənd yatmadı, dost da ayıldı, düşmən də. Dost da

düşündü, düşmən də. Kimisi evdə Ballı arvadın daşdan keçən ağılarını dinləyərək düşünürdü. Kimisi ispalkomun boynundakı ağır vəzifələri bir-bir yadına gətirib düşünürdü. Bəzisi də sabahın, bu matəmli sabahın necə açılacağını, qatilin kim olduğunu düşünürdü.

Məşədi Dilən isə ölüyə hamıdan yaxın durub düşünürdü. Üç gecə əvvəlki saatların dəhşəti ilə titrəyirdi. O, çox belə dəhşətlər yaşamışdı. Çox adamları yollar üstə, çəpərlər arasında sərçə kimi çabalatmışdı. Lakin, bunun qədər ağır iş görməmişdi.

O gecə Tərən bərk müqavimət göstərirdi. Ciyərinə işləyən xəncərin ağrısına baxmayaraq, o, yaralı bir aslan kimi Məşədi Dilənin biləklərini qırırdı... İllah da Arığın ölümü. Hələ istisi cana keçməyən, xəbəri çıxmayan bu ölüm, qardaş ölümü...

2

Tərənın meyitini soyunduranda bir kağız tapdılar. Əl xətti ilə tələsik yazılmışdı: “Sevgilimi əlimdən alanın, anasını ağladaram”.

– Gördünüz, gördünüz ki, mən deyən oldu. Mən dostu-düşməni gözündən tanıyıram. Fərda, dərənın bir ayrımı bildiyini elədi, getdi!

Məşədi Dilənin rəyinə görə, bu iş Fərdaın işi, yazı da onun yazısı imiş. Xətti müayinə eləmək üçün münsiflər komissiyası düzəldi. Müəllimi çağırıb Fərdaın kurs dəftərlərini istədilər. Heç yerdə Fərdaın yazısı tapılmadı. Yoldaşlarında məktub da qalmamışdı. Məşədi Dilən əlini-əlinə vurub deyirdi: “Pah atonnan, julik yiyəsi, gör nələr fikirləşib. Yazılarını hər yerdən tərək eləyib, gör, gör!” Muzdurlar komitəsində anketini aradılar. Oradan xəbər çıxdı ki, “anket doldurmamış, bizdə muzdurluqdan qovulmaq məsələsi dururdu”.

Münsiflər komissiyası donub qalmışdı. Məktubun hər kəlməsini oxuyur, təhlil edirdilər. Əsasən, Fərdadan şübhələndirdilər. Fərdaın kurs yoldaşlarını axtardılar. Onun xəttini ən yaxşı bilən Nağı idi. O da artel məsələsindən sonra qaçıb dağa-daşa çıxmışdı.

Məktəbin keçən ilki arxivini tökdürüb tələbələrin yazı dəftərlərini aradı. Nəhayət, Fərdanın bir dəftəri tapıldı. Təzə savad öyrənən zaman kitabdan surət yazmışdı. Hərflərin quruluşu, əl hərəkəti, yazının surətilə xətlər uyğun gəlirdi. Kağızla dəftərdəki yazı bir adamın xətti idi. “A”, “d”, “s” hərfləri tamamilə bir-birinə oxşayırdı. Hərflər naşlı, arxayın yazılmışdı. Münsiflər yəqin etdi:

– Fərdanın xəttidir!

– Tfu!

Tərlanın dəfn mərasimi rayonun ümumi matəminə çevrildi. Rayondan, qonşu kəndlərdən axışmış gələnlər, Günlər kəndinin komsomolçuları, yoxsulları həyəcədən boğulurdular. Dayı Qafar gözünün yaşını töküb deyirdi:

– Təki mən öləydim, Tərlana bir şey olmaya idi. Bu nədəndir, torpaq yaxşılığını özünə çəkir? Neçə-neçə ispartkomlar gəldi. Bəs bu iş niyə Tərlana qalmışdı?

“Neçə-neçə ispartkomlar” deyəndə Alı kişi öz hesabını apardı. Dayı Qafarın deməyindən bu çıxırdı ki, niyə 5 il ispartkom olan Alı kişini ölüm tapmadı, Tərlanın yaxasından yapışdı? Dayı Qafarın bu söyüşü Alı kişiye çox acıq gəldi. İstədi matəmi-zadı unudub qışqırsın:

– A filan-filan olmuş, öz sözünü danış!

Belə bihörmətliyə cəsarət etmədi. İçindən qaynaymış gələnlərlə alovlu sözləri boğazında güclə saxladı. Saxladı ki, təziyə qurtarsın, sovet iclaslarının birində onun bu təhqirli sözlərini müzakirəyə qoyub, sovet üzvlüyündən qovlatsın... Acığı soyuyandan sonra Alı kişi özü də düşündü ki, “doğrudan da mən beş il bir qələmə ispartkom oldum, niyə məni bir yanıyan olmadı?” Dayı Qafarın sualına Alı kişi ürəyində belə cavab verirdi ki, “O zaman artel yox idi”. Lakin öz cavabı özünə gülünc gəldi: “Artelin, dedi, ay kahl, qıza nə dəxli var...” O, bununla öyünmək istədi. Lakin Tərlanın, o ildirəm baxışlı qızın gecə-gündüz işləməsini, kəndin bütün işlərində çalışmasını, hörmətini, sözünün kəsərini, cəsarətini xatırlayıb öz-özünə dedi:

– İnsaf yaxşı şeydir. O, əlli mənim kimisinin işini görürdü. Düşmənlər mənə yox, ondan qorxurdu.

Kim nə deyirsə desin, Müslüm Məşədi Diləndən şübhələnirdi. Hətta ölünün üstündə danışıqda bir xal vurdu:

– Yoldaşlar, doğrudur, bu iş Fərdanın qaçması ilə əlaqədardır. Amma bu bir adamın işi deyil. Mənim yəqinimdir ki, burada kənddən əl var. Özü də yamanca əl! Mən xahiş edirəm prokuror, sovet təşkilatı, komsomol təşkilatı, ciddi girişib bi işin üstünü açsın. Mən var qüvvəmlə çalışacağam. Nə qədər canımda can var, ölsəm də qoymayacağam Tərmanın qanı yerdə qalsın... Yat, rahat yat, yoldaş Tərman!..

Müslümün nitqi Məşədi Dilənin bədəninə üşütmə saldı. O, durduğu yerdə əsməyə başladı. Özünü pozmammaq üçün “üşüyürmüş kimi” qılçasının birini qoyub o birisini götürdü. Burnunu çəkir, rəngini gizlətmək üçün dəsmalla üzünü örtürdü.

3

Xüsusən münisflərin qərarından sonra Səfər də inandı ki, bu, Fərdanın işidir. Fikirləşdi: “Fərda burada muzdur deyil, bir canı imiş. Kəndimizin işçiləri həqiqətən sayıqlığı itirmiş, küt olmuş. Adamların dilinə, gülüşünə, cibindəki biletinə inanıb, qəlbini unutmuşlar... Hamıdan çox müqəssir mənəm. Mən bu adamla iki gün əvvəl maraqlansaydım, bəlkə də bu bəlalər doğmazdı.

Səfər onu da yəqin etmişdi ki, bu, yalnız Fərdanın işi deyil. Bu barədə Müslüm çox haqlı idi. Kənddə möhkəm bir söykənəcə, özünə güvənən bir qüvvənin iştirakı olmadan Tərmanı öldürmək mümkün deyildir.

Səfər Məşədi Diləni, Ayazı, Məşədi Mahmudu, Çoban İlyası, bir də muzdurlar komitəsi müvəkkili Elatovu həbs etdirdi. İlk xəbəri gətirən İlyasdı. İşdən ya onun, ya ağasının xəbəri olmalı idi. Elatov özü “Fərdanı muzdurluqdan çıxarmaq qərarına gəldiyini” söyləyirdi. Demək, Fərdanın şəxsiyyəti haqqında onun müəyyən fikri və məlumatı var imiş. Özü muzdurların başçısı

ola-ola kənd təşkilatlarını bu barədə xəbərdar etmədiyi, neçə illər “muzdurluq” eləyən Fərdanın kim olmasını açmadığı üçün müqəssirdi. Onu həbsə aparanda ucadan qışqırdı:

– Ay canım, mənim günahım nədir? Görürəm muzdurdur, işləyir. Mən nə bilim nə yuvanın quşudur? Tərən özü onu müdafiə edirdi.

Səfər şübhələndiyi adamları ətraflı öyrənməyə başladı. O, Məşədi Diləndən daha çox şübhələnirdi: “Fərda Məşədinin qapısında böyüyüb. Onun sirrləri Məşədidən gizli qala bilməz. Məşədinin qızını sevirmiş, nə təhər olsa qız bir şey bilər. Hərçənd, Fərdanın qaçacağı haqqında hökumətə, hətta Səfərin özünə hamıdan əvvəl xəbər verən Məşədi Dilən olmuşdu. Lakin bu “sədaqət”in özündə, qara bir sual işarəsi oxunurdu. Səfər buna “kömək, xidmət” deyə bilmirdi. Məşədi Dilənin bu “xəbəri” deyəndə nə vəziyyət aldığı, sözlərini, bət-bənzini xatırlamağa çalışırdı.

4

Ballı arvad sakit olmurdu. Təntənəli dəfn mərasimi, təəssüflər, təsəllilər, mərhumun başı üstündə söylənən nitqlər onu təskin etmir, tərsinə, daha da qəhərləndirirdi. O, anlayırdı ki, ömrünün axır çağında, balasını itirməklə sağalmaz bir dərddə tutulmuşdur. Onun dağlardan ağır kədərini heç nə yuyub aparmayacaqdır. O, Bakıdan çıxdığı günə lənət oxuyurdu.

Analar övladlarının məzarında ağlarlar. Ballı arvad isə, hər səhər soyuqda, boranda çırmayıb, təpə dalına, Tərənənin öldürüldüyü yerə qaçırdı. “Balamın qanı göl duran yer”, deyə mələyə-mələyə gedirdi. O, yerin palçıqlı torpaqlarını öpür, gözünə sürtür, oradan məzarlığa gedirdi.

Ballı Tərənənin məzarı üstündə qədərsiz ağladı-ağladı, taqətdən düşüb yıxıldı. Gözünü açanda gün çıxdığını gördü. Payız kədəri ilə susmuş ağacların seyrək kölgəliklərinə baxdı. Yənə ağladı, qalxıb evə gəlmək əvəzinə yanılib yuxarı, dağa sarı getdi.

Addımladıqca burnuna pis iy gəldi. Yolunda nabələd yerlər gördüyündən şübhələninib dayandı. Yerdən qaraquşlar qalxdı, qarğalar səsləndi. Pis iy onu yerə çimçışdirdi. Boylananda gözü insan cəsədinə sataşdı. Onu vahimə götürdü. Qorxusundan təkrar baxa bilməyib, yoluna düzəldi. Gedirdisə də, həyəcanından boğulurdu. Uzaqdan dayanıb bir də baxdı. Özünə cəsarət verib yaxına gəldi. Yanılmırdı. Meyit vardı. Qaraquşlar, qarğalar meyitin üstünə yığılmışdılar.

Ballı arvad meyit gördüyünü Zülfü oğluna dedi: Zülfü oğlu sovetə xəbər apardı.

Arığın meyitinin tapılması, Tərlanla bir gecədə öldürüldüyünün müəyyən edilməsi, Səfəri utandırdı. Səfər yəqin etdi ki, Məşədi Dilən Fərda haqqında sədaqətlə danışmış. “Bu kişidən şübhələnmək nahaqdır. Bu həmin adamdır ki, banditlər yanıqlı-yanıqlı axtarırlar...”

Səfər Hacı Əlnağının iclasa olan hücumunu xatırladı. Məşədiyə olan etimadı artdı. Şübhədən çıxdı ki, Fərda, nişanlısının ucundan yalnız Tərlanı deyil, hətta Məşədi Dilənin özünü də öldürəcəkmiş. Lakin fürsət tapa bilməyib.

Məşədi Diləni həbsdən buraxdılar. O, başına döyür, “qardaş vay” deyər ağlayırdı. Belə izah edirdi: “Arıq o gün binəyə getmişdi. Yəqin hərif (Fərda) onu aldadıb, yaxud cinayətinin açılmasından qorxub, mənəim əvəzimdə Arığı öldürmüşdür. Mən onu harada olsa tapıb, tikə-tikə doğramasam, bu papaq mənə haram olsun...”

Məşədi Dilən Səfərin mənzilinə gəlib yalvarırdı:

– Yoldaş Vələsov, məni dörd gün damda saxladınız, divandərə görməyən adam idim. Bəllidir, həbs elədiniz, eybi yoxdur, incimirəm. Hökümətdir, şübhələnin, qoy axtarsın, işin həqiqətini tapsın. İndi ki, mənəim burada taqsırım olmadığını gördünüz! Hamı bilir, yoldaş Vələsov, neçə kərə mən rəhmətlik Tərlana, sizə, bax Alı kişinin özünə, yeri düşəndə komsomol Müslümə demişəm: “Bu gədə əngəl çıxaracaq”. Qulaq asan olmadı. Mən bura-

da, sizin hüsurunuzda söz verirəm ki, işin dalınca düşəm, nə təhər olsa Tərmanın qatilini tapam. Onun qanını içsəm, ürəyim soyumaz. Hamıya bəllidir. Tərman kimi adama da qıyarlarını? Ay namərd oğlu, ay quduz it!..

Səfər, Məşədinin sözlərini dinləyir, cinayət onun gözündə daha da qaranlıqlara, dumana bürünürdü.

XII Fəsil

İztirab

*Daş hayandan gəlsə daşdır,
haradan dəysə zərbədir.*

1

Səfər ha fikirləşirdi, Tərmanın qatili kim ola biləcəyi haqqında müəyyən bir qərara gələ bilmirdi. Tutulanların boynuna bir şey sübut olunmadı. Fərdanın, qaçıb aradan çıxmış düşmənin ələ keçirilməsi də imkansızdı. Səfər düşündükcə, Tərmanın şəxsiyyətini xatırladıqca qəzəblənir, qartal olub uçmaq, qatilin ürəyini çıxarıb, gətirmək istəyirdi.

Hər gecə Ballı arvadın naləsini eşitdikcə əzab çəkirdi.

– Yox! Mən pis kommunistəm, – deyirdi, – mən cinayətkaram. Bəlkə burada, kəndi yaxşı bilən “çarıqlı yuristlərin” qəlbinə mükəmməl bələd olan bir başqası çalışsaydı, qatili tapardı, cinayəti açardı.

O, düşündükcə özünü taqsırlandırır, bu ölümə böyük və əvəzsiz bir itki kimi baxırdı. Tərmanın anasını görəndə xəcalətdən başını aşağı dikirdi. Fikirləşirdi ki, yalnız Ballıdan xəcalət çəkmək lazım deyil. Tərman üçün bütün kənd, partiya və hökumət qarşısında xəcalət olmalıyam. O, xalqımızın, yeni həyatımızın qəhrəmanı idi. O, yalnız Ballının yox, yeni cəmiyyətimizin qızı idi.

Səfərə elə gəlirdi ki, kiçik kənddə, zahirən sakit və sadə görünən kəndlilər arasında nə isə bir qara qüvvə gəzir. Xüsusiyyətçilik meylimi? Yox! Bu kəndlərin çoxunda var, buna təəccüb etmək nə üçün? Rahat və arxayın başlayıb, bu azarı müalicə etmək lazımdır. Kolxoz elə ona görə qurulur ki, yüz illərlə kəndli-

lərin qanını soranlar və işləməyib dişləyənlər məhv edilsin, istismar olmasın, kollektiv fərdin qayğısını çəkdiyi kimi, fərd də kollektivin ümumi işinə məsul olsun.

Tayfa düşmənliliyimi? Bu da deyil. Bu bir tayfanın irəli çəkilib o birisinin geri itələndiyi zaman olar. Tərnan üçün bütün tayfalar birdir, o, gəlmə idi.

Bu, sinif mübarizəsidir. Burada, Günlər kəndində qüvvəsini yoxlayan bir düşmən əli var. Bu əl bəzən Səfərin gözünə qara və sümükləri çıxmış bir əl kimi görünürdü. Bu əl Səfərin xəyalında uzanır, hələ qanı qurumamış Tərnanın cənazəsini boğazlayıb gətirir, kolxoza üz çevirən yoxsulların qarşısında silkələyirdi. Onları hədələyirdi. Gah da bir qaraquş olub, damlara qonur, pəncərələri dimdikləyir, adamların işıqlı gözlərini qaranlıq göylərin dibinə çevirirdi. Səfər fikirləşdikcə özünə toxtaq verirdi.

O, kəndə gələndə ağır iş şəraitini nəzərdə tutmuşdu, bildirdi ki, kənddə mədəni adam azdır, cəhalət var, mövhumat var. Düşmən qüvvəsi var... Lakin, o, yəqin edirdi ki, bunlarla ciddi və kəskin mübarizə edildikdə hər şey düzəlir. Güman edirdi ki, yoxsulları təşkil edib, qolçomağa qarşı qoyar. Kolxozun gücü ilə kəndi istismarçılardan təmizlər, düzgün əmək şəraiti yaradar...

Elə də elədi. Muzdur və yoxsulların qərarı ilə ilk günlərdə Hacı Əlnağını, Mirzəkərim kimiləri kənddən çıxardı. İndi isə xəlvəti çalışan düşmənin izini tapmaq istəyirdi. Qəddar və amansız bir düşmən yoxsul yaxud ortabab cildində, əli kürəkli, ayağıçarıqlı bir kəndli cildində bizə dost görünərək əlaltından öz sakit və gizli işini görür. Saman altından su yeridir. Burada bu mahir düşməni tapmağı bacarmaq lazımdır.

Səfər bütün kəndə, xəyalən bir göz gəzdirdi. Gəldiyi gündən şahidi olduğu bütün hadisələri yada saldı, Tərnanın ölüm xəbəri çıxan gecə adamların çöhrəsindəki dəyişikliyi, onların təəssüflərini, hər kəsin nə dediyi, necə dediyini xatırladı. O gün Səfər özü nə halda idi? Nitqi tutulmuş, zehni qaralmış, içində dərin bir boşluq və ağlayan bir boran hiss etmişdi. Hamı boğulmuş kimi sakit

və düşkündü. Cənazənin qabağında Ballı arvaddan başqa yalnız bir nəfər küy qoparmışdı: “Vay, Günlərin gündüzü vay. Kəndimizin günəşi vay, Tərlan, niyə bivəfa çıxdın?! Səni oxutduq, səni böyütdük, sənə ümid bəslədik. Bəllidir, bu çətin günlərdə bizi qoyub getdin. Getdin! Bəllidir...”

Məşədi Dilənin bu sözləri, o zaman hamıya xoş və təsirli gələn bu xoş sözləri Səfərin qulağında təkrar cingilti ilə səsləndi. Bu səsi Səfər diqqətlə dinlədi: “Səni oxutduq, səni böyütdük”, Məşədi Dilən bunları bir məsul işçi kimi deyirdi. Tərlanın oxumasından, böyüməsindən onun nə xəbəri vardı? O, mərhumu bu qədər əzizləyirdisə nə üçün başqa yerdə demirdi? Nə üçün “oxudub yetişdirdiyi” adamın adı gələndə heç belə danışmırdı! Nə üçün ümumi iclasda komsomolçular Tərlanı tərif edəndə ağzında su almışdı. Halbuki, bu vəzifəsindən iki saat danışdı. “Bu çətin günlərdə bizi tək qoyub getdin”. Hansı çətin günlərdə? Artelə girmək ərizəsi dəfələrlə təxirə salınan bir adam, doğrudanmı kənddə bizim işimizə belə can yandırırdı? Bu günlərin “çətinliyinə” yanan adam, nə üçün qohum-əqrabasından 17 nəfərin artelədən çıxmaq ərizəsinə mane olmamışdı?..

Bu şübhələr arasında Səfər həqiqəti çaxmaq daşından çıxan qılgıncım kimi görürdü. Çətin bir sirr kəşf etmiş kimi sevinir, təkrar düşünürdü. Qaçaqqların Məşədi Dilən haqqında çox amansız danışmaları da Səfəri az məşğul etmirdi. Bu məsələni, Arığın ölümünü, Məşədi Dilənin doğma qardaşının Tərlanla birlikdə öldürülməsini xatırlayanda Səfər yenə dayanıb qalırdı. Şübhəsi dağılırdı, bu cinayətin Məşədi Dilənlə əlaqədar olmadığını düşünürdü. Hər halda, Məşədi Dilənin zərrə qədər əlaqəsi olsaydı, Arıq ölməzdi. Arığı öldürənin özünü Məşədi Dilən bilsəydi, nə təhər olsa açar, qardaş qanını yerdə qoymazdı. Məşədi Dilən bizə pis münasibət bəsləse idi, Hacı Əlnağı onu şümür kimi yanımazdı...

Səfər Məşədi Diləndən ötən şübhəsini, bir libas kimi xəyalında gümanı gedən adamlara geydirməyə çalışırdı. Lakin bu pal-tar kimsəyə yaraşmırdı. Hətta adamlar bunu görüb dəhşətə gəlir,

ürkü b qaçır dılar. Səfər Buxaqlı Səkinəni, əri sürgünə getmiş arvadı xatırladı. “Bəlkə onun işidir?! Qarılardan bütün tarix dad təpir. Lakin Buxaqlı, Tərlanı aldada bilərdimi?

– Yox!

Səfər bu ehtimalı əsassız sayırdı. Çünki Tərlan yüngültəbiət qız deyildi. O, iradəsi qədər möhkəm və məsləki qədər təmiz bir əxlaq sahibi idi. Digər tərəfdən, Buxaqlı Səkinə qorxağın biridir. O, belə böyük işə əl qatmaz.

Əmoğlu Əkbər?

Bu adamdan – gödək arxalıq, qırğıburun, çaş kişidən də şübhələnməmək olmazdı. Hərçənd, o, kolxoz işinə ürəkdən yapışmışdı. Lakin, bəlkə bu özü bir manevr oyundur, gözə kül atmaqdır?.. Əkbər bütün ədası, hərəkəti, tələsik danışığı, hər məsələdə tərzinin ağır gözünə meyil etməsi, təpinən kimi qızarıb özünü itirməsi..., hamıya “bəli” deməsi, həmişə ondan-bundan eşitdiyini artırıb danışması, xülasə, bütün xasiyyətləri ilə Səfərin xəyalında canlandı. Səfər xəyalən üzünü ona tutub qəti səsle dedi: “Tərlanın ölümündə sənin əlin var!” Əkbər bunu eşidən kimi əsdi, özünü itirdi, yıxılıb özündən getdi... Nədənsə, Səfər Əkbərdə də belə bir cəsarət güman etmirdi. O aldana bilər, lakin o, qatıl olmaz. Buna onun nə qabiliyyəti, nə də cürəti var. Bir də ona nə düşüb durduğu yerdə özünü bəlaya sala! Tərlan ona heç nə etməmiş, kolxoz onun mülkünü, malını almamışdır. Tərlan Məşədi Dilənin, Xalıqovun məsələsini qoymuşdu. Onu öldürənlər, hər halda ondan qorxanlar və beləliklə “təhlükə”dən qurtulmaq istəyənlərdir...

Arığın cənəzəsi tapılan gün Səfərin yadına düşdü. Onda Səfər dərhal səhvini anlayıb Məşədi Diləni buraxdırmış, onun artelə girməsinə razılıq vermişdi. Məşədi Dilən Arığın ölüm xəbərində o qədər də həyəcanlanmadı. Bir qardaş kimi qiyamət qoparmadı. Kimsədən şübhələnmədi. Heç kəs soruşmadığı halda cinayəti izah etdi: “Arıq o gün binəyə getmişdi. Yəqin Fərda onu aldadıb, ya da işin açılmasından qorxub onu öldürmüşdür...”

Məşədi Dilən əslində məntiqsiz danışdı. Fərda, cavan bir uşaq, o yekəlikdə kişini aldadamı bilərdi? Buna nə ehtiyac vardı? “İşin açılmasından” Fərda nə üçün qorxa idi. Qaçıb aradan çıxmış bir adam üçün bunun heç mənası yox idi. Səfər bu məntiqsizliyi nə üçün vaxtında seçə bilmədiyinə təəssüf etdi. Gümanını dərinləşdirməyə çalışdı. Cib dəftərini çıxarıb, tələsik bir şey yazdı. Tərlanın yerinə müvəqqəti seçdikləri Alı kişini çağırdı.

– Tez rayon müstətiqinin yanına bir adam göndər. Tərlanın və Arığın cənazəsi haqqında həkim dediklərini, müayinə nəticələrini aldır!

Kiçik bir məktub yazdı:

– Bunu ver, – dedi, – əslə olmasa da surətini göndərsin, deyənən vacib bir iş üçün istəyirik.

Səfər Arığın hansı silahla və necə vurulması ilə maraqlanırdı. O, ümumi iclasda Buxaqlı arvadın çıxışını xatırladı, onun sürgünə getmiş əri haqqında ətraflı məlumat almağı qət etdi.

Ayyarımliq bir vaxt ərzində kənddə gedən bütün hadisələr Səfərin nəzərində bir macərə kimi yenidən canlandı. Bu ağır və məsuliyyətli günlərdə işin sükənini ələ ala bilmədiyinə, işi təsəvvür etdiyi kimi nöqsansız apara bilmədiyinə təəssüf etdi. Özü özünə əsəbiləşdi. Partiya məsuliyyətini, kəndi dəyişmək kimi ağır vəzifə, mərkəzi komitədə onun əlini sıxıb “uğurlar” deyə yola salan vüqarlı adamın qarşısındakı təəhhüdü bir daha xatırladı.

2

Bu səhər gün göründü. Həyalı gəlin kimi tez gizləndi. Büludlar yığıldı, sıxlaşdı, qaraldı. Gəlin dumandan örtü büründü. Üfüqlər itdi. Səma görünməz oldu. Duman kəndin dar və torpaqlı küçələrinə dolanda adamların intizarlı gözlərini kiçildir, kirpikləri ağırlaşdırırdı. Bəziləri güman edir ki, duman deyil, xalis buğdur, kəndin qaynar qazanından qalxır.

Doğrudan da Günlər kəndində qaynar bir həyat, daşqın bir intizar çırpınırdı.

İki dəfə bu kənddə ümumi çırpınış, uzun intizar qopmuşdu: Biri 20-ci ildə, qırmızılının ilk dəstəsi doqqaz başına çıxanda idi. Balacayev adlı bir yığcam, təzə geyimli adam gəlmişdi. Camaat onun başına yığıldı. O, tələsdiyindən kürsü istəmədi. Qəssab Həpirin uçuq divarına çıxdı. Kəndlilərə azadlıq xəbərini, sovet hökuməti xəbərini verdi. Torpaq bölgüsünü elan elədi. Bəylərə, mülkədarlara lənət oxudu. Bir yetim uşağı bağrına basıb öpdü. Camaat doqqazdan dağılanda yoxsullarda böyük şadlıq, həvəs vardı. Torpaq məsələsini eşidəndə nə bəydən qorxdular, nə hacıdan utandılar, nə “şəriət sahibini” saydılar, nə də Qaçaq Qənbər yada düşdü. Qışqırdılar: “Ay oğlan, kəndir gətir, vaxt keçir! Yazlıq toxumu ver, görüm payıma nə düşür, nə düşmür, əkinə başlayım!”

Dayı Qafar arvadı təpikləmişdi: “Bir təhər düzəlt. Bölgüyə-tən bir qarın qoy yerə! Başarsan əkiz elə, başa desət yarım qızıl kimi torpaq düşür, nə durmusan? Aləmin xərcini çəkib səni saxlamışam, bu günümdə sən də bir qolumdan tut da!”

Bağırın nəvəsi payını təhvil almaqdan boyun qaçırıb gizlənməmişdi. Elə bildilər kəsüb. Yoxlayanda gördülər, arvadı ay-gün içindədir. Kişinin gözü yolda imiş. Hacı Əlnağı itə dönmüşdü. Əlindən alınan hər qarış torpağı sanki ətindən kəsirdilər. Getdi hardansa pul gücünə bir taxıldöyən maşın gətirdi. Başladı onunla pul yığmağa. “Gedin, – dedi, – lütkomlar, torpaqla deyil, bacarıqla ilədir. Kəndin bütün məhsulundan artıq pul vuracağan!..”

İndi, on il sonra, artel əhvalatında da belə ümumi çırpıntı ilə intizar doğulmuşdu. Artelə girənlərin bəzisi hələ gələcəyə möhkəm inanmırdı. Girməyənlər “Neynim, necə eləyim” deyirdilər. Fikirləşir, girənlərin aqibətini gözləyirdilər. Ərizəsi rədd olunanlar isə özlərini itirmişdilər.

Səfər yerindən qalxan kimi geyinib ispalkom həyətinə gəldi. Yenə adamlar bir-bir gəlib yığılırdı. Təsərrüfat alətləri, iş heyvanları siyahıya alınırı. Dayı Qafar gəlmişdi. Lakin öküzünü gətirməmişdi. Səfər ona sarı gələndə öküzü soruşacağını güman etdi. Qabaqdüşənlik elədi:

– Yoldaş Səfər, öküzləri hara yığacağıq?

– Hələlik Hacı Əlnağının tövləsinə, ümumi tövlə sabah-biri gün hazır olar.

Dayı Qafarın sözü kəsildi. Başını aşağı saldı. Səfərdən söz eşitmək qorxusundan tez əlavə etdi:

– Elə isə mən də gedim öküzü gətirim də...

– Hələ gətirməmişən? Tez ol, qoy siyahıdan keçsin. Dayı tez qayıtdı.

Həmişə ancaq döyüşmək üçün bir yerə yığılan öküzlər günün günorta çağı, bu dar həyətdə toplanan kimi döyüşməyə hazırlaşır, başlarını əyir, buynuzları ilə torpağı eşələyirdilər. Lakin sahiblərinin nə üçün soyuq-soyuq qıraqda durduğunu, nə üçün onları havalandırır, bir-birinə saldırmadığını anlaya bilmirdilər.

Bir az sonra, Məşədi Dilənin 4 öküzü, 2 atını gətirdilər. O, malların arxasınca gəlib Səfərə yanaşdı: “Yoldaş Səfər, toyuq-cücənin hesabını kim yazacaq?”

Səfər onun üzünə istehza ilə baxdı:

– Nə danışırısan, yuxu görməmişən ki?! Toyuq-cücə nədir? İstehsal alətlərini, iş heyvanlarını birləşdirmək lazımdır.

Hərçənd, Qafar artel haqqında Səfərin dediklərinə “bəli”, “olar”, “düzü elədir”, “bə nədi!” deyə cavab verirdi, lakin o əsl artel həyatının indicə başlanan ilk dəqiqələrində bir qəriblik, düşkünlük keçirirdi. “Sərxoş”unu gətirib artelə təhvil verməli idi. Özü artel uğrunda can yandıranlardan biri olsa da öküzünü tövlədən açmağa əli gəlmirdi. Hiss edirdi ki, onsuz tək qalacaqdı. O, soyuq payız gecələrində və yuxulu yaz gecələrində obaşdana yaxın köynəkcək qaçıb axura yem tökəndə “Sərxoş” mehriban nəfəsi ilə sahibini salamlardı. “Sərxoş”u rahatlamamış Dayının gözünə yuxu getməzdi. Onu qardaş qədər sevərdi...

İki kərə öküzü axurdan açıb suladı, duz yalattı, üzündən-gözündən öpüb qapıya çıxarmaq istədi, lakin ürəyi gəlmədi. Nəçə il idi “Sərxoş”, Dayı Qafarla bir qardaş kimi dolanmışdı. Dilsiz heyvan sahibinin ağır günlərində yoncasız, samansız, bəzən

küləş yeyərək, ağac qabığı çeynəyərək cütə getmiş, daşlı zəmilərdə dırnaq tökmüş, yer qaralmayınca geri dönməmişdi.

Sərxoş, adam kimi dil bilirdi. Yorulanda qayıdıb boyunduruğun altından Dayı Qafara baxar, ufuldardı. Kotan daşa ilişəndə, dərinə batanda, çayıra girəndə Dayı hirslənər və öküzü döyəclərdi. Heyvan bütün qüvvəsini yığar, qollarını torpağa dirəyib elə gücənərdi ki, kotan dovşan kimi irəli hoppanardı. Dayı, Sərxoşun boynunu qucaqlayıb öpərdi. O da sahibinin alakeş kimi bərk və qara əllərini mehriban-mehriban yalardı.

Sərxoş evdəkilərə də məhəbbət salmışdı. Dayının dördyaşlı balaca oğlu, Sərxoş üçün yemiş qabığı yığardı. Anasına doğratdırar və işdən yorğun gələn heyvana verərdi. Uşaq dil açanda anası, “Sərxoş sənindir” demişdi. Heyvanı suya aparanda uşaqdan izin almaq vacibdi. Yoxsa çır-çır çığırardı. Kotan vaxtı uşaq yuxuda ikən Sərxoşu aparırdılar, onun xəbəri olmazdı. Xalıqovun vaxtında o tif yatırdı, heç şeydən xəbəri olmadığı kimi Sərxoşun da artelə verildiyini bilməmişdi. Soruşanda anası demişdi: “Sərxoş dayısıgilə qonaq gedib, gələcək...”

Bu səhər Dayı Qafar Sərxoşu tövlədən çıxaranda uşaq əlində çörək, oynayırdı. Atasının qabağına qaçıb çığırdı: “Mən aparacağam, mən!” Çubuğu atasının əlindən alıb Sərxoşun dalınca getdi. Uşaq Sərxoşu eşiyə tərəf sürdü və dalınca yüyürdü. Sərxoş gedir, uşaq sürür, Dayı da kənar ilə yeriyirdi. Onlar ispalkom həyətində çatanda bütün kolxoz üzvlərini yığılmış gördülər. Həyət malla dolu idi. Səfər uşağın öküzü gətirdiyini görüb əl çaldı, camaat da əl çaldı. Səfər yüyürüb uşağı qucağına götürdü, öpdü:

– Birinci kolxoz üzvü bu kişidir, – dedi.

Dayı Qafarın qanı coşdu. Ata məhəbbəti ilə oğlunu öpdü, Səfər qayıdıb idarəyə getmək istəyəndə Məşədi Dilən ona bir kağız uzatdı:

– Nədir, Məşədi?

– Ərizədir, yoldaş Vələsov. Mərhumun, Arığın yetimləri aqlıq çəkir. Alı kişiyə də dedim. Xahiş edirəm ona təqaüd kəsmək

üçün tədbir görəsiniz. Uşaqlar korluq çəkir. Bəllidir. Baxıram, ürəyim yanır. Məndə də qüvvə yoxdur. Bilirsiniz, artelə göz dikmişəm. Hökumət yolunda ölüb, Tərmanın anasına kəsilən kimi Arığın da uşaqlarına bir kəsəmət kəssinlər. Dörd yetimi acından qırmaq olmaz ki?..

Səfər dinmədi. Evə girənə qədər Məşədi Diləni dinlədi və bircə kəlmə:

– Baxarıq! – deyib qapını örtüdü.

3

Ayaz, Fərdanın xiffətini eləyirdi. Özünə çox yaxın və sirdaş bir gəncin getməsi onu kədərləndirməyə bilməzdi. Hətta bir gecə Fərdanı qarmaqarışıq yuxuda görüb qorxmış, bunu anasına da söyləmişdi. Lakin Tərmanın ölüm xəbəri gələndən sonra, Ayaz heyrət elədi: “Deməli, mən onu tanımamışam. O, quzu baxışlı bir canavar imiş. Aman, nə yaxşı o gecə, təklifini rədd edən gecə mənə doğramadı. Yarəbbi, insanları tanımaq olmazmış!..” O, heyrətini atasına deyəndə, atası şərək oldu. “Hə, dedi, qızım, görürsən, adam gərək ehtiyatlı olsun”.

Ayaz Məşədi Dilənin bir qızı, həm də əziz qızı olsa da, Məşədi özünün sirrlərini ona verməzdi. “Məktəblidir, – deyirdi, saq-qızını oğurlayrlar, hamımızı güdaza verər”. Çox vaxt axşam xörəyini yeyən kimi, Ayazın ucundan arvadını da evdən çıxarar, “Gedin yatın” – deyə o biri evə qovardı. Özü isə yanına gələn adamlarla pıç-pıç söhbətə başlardı.

Məşədinin yanına ən çox gələnlər – Buxaqlı Səkinə, sürgünə getməmişdən Hacı Əlnağı, Əmoğlu Əkbər, bəzən də tanınmaz adamlardı. Ayaz şübhələnib bu adamların nə üçün gəldiyini anasından soruşar, ancaq bir cavab ala bilməzdi. Anası: “Atanın onlarla köhnə haqq-hesabı var” – deyə cavab verərdi.

Məşədi Dilənin evi çox möhkəm evdi. O qədimdən burada olurdu. Kürd qızını, Ayazın anasını da buraya gəlin gətirmişdi. Evi neçə dəfə təmir elətmişdi.

Məşədi Dilənin cavan və qiyamət vaxtı idi. O, göl başında, kəndin ortasında durub hampalara meydan oxumuşdu:

– Hacı, var-yoxuna nə verim? Nə verim ətəyini çırpıb, əl qolunu ata-ata kənddən çıxasan?

Məşədi Dilənin bu sözü böyüdü. Hacı Əlnağının qan-qan deyən qardaşı uşaqlarına çatdı. Gecə Əlnağının maral kimi bir cüt öküzünü apardılar. Bir həftə keçmədi, kişinin 12 qoyununu çırpdılar. Məşədi qorxudan qoyunu ağıla salmadı. Həyəət çəpər çəkirdi. Qoyunu həyətdə saxlatdı. Çobana arxayın olmadı. Cənciyərlərindən iki igidə silah verib, pusquda qoydu və dedi: “Kim gəldi alışdır. Mən cavabdehəm!”

Yaxın gələn olmadı. Görünür bir şey qanmışdılar. Amma haradansa, kəndin ha tərəfindənsə sürünü daşa basmışdılar. Gecə vaxtı, qoyun yatan həyəət şum yeri kimi qaralırdı. Sürünün içinə elə qaya parçaları, elə kəltənlər düşürdü ki, biri bir qoyunu əzir-di. Bu kəltənlər kənddə tapılan şey deyildi. Dağdan, deyəsən, araba ilə gətirilmişdi. Çobanlar qorxudan divara sığındı. Silahlılar damdan-dama atlayıb daş atanı axtardılar. Olmadı ki, olmadı! Daşın sağdan atıldığını güman edib axtaranda, birdə görürdün soldan bir kəltən gəldi, qoyunu ürkütdü. Bu əcaib düşməni ələ keçirə bilməyən Məşədi Dilən dama çıxır, əli xəncərin qəbzəsində, qulaq verir, heç bir tərəfə güman gətirmirdi. Daşın göydən töküldüyünü gözü ilə görür, yanıb yaxılırdı. Xəncəri çəkib qoyunları çobana, çobanı qarovula qatmaq, hamısını qırıb tərək etmək istəyirdi.

Düşməncilik açıldı, nə açıldı. Böyüdü, nə böyüdü. Günün günorta çağı Dəndiş Qocanın oğlunu öldürdülər. Gədənin qardaşı Məşədi Diləni yaraladı. Arıq onu da çəpərlərdə itirdi. Qocanın kiçik oğlu qardaşının hayfını Məşədinin oğlundan aldı.

Ədavət alovlanır, bayquş kimi qanad çalıb damlar üstündə uçurdu. Kəndin iki nəslə bir-birinə daraşdı. Hacı Əlnağı da, Məşədi Dilən də yerini möhkəmlətməmişdi. Arada kasıb-kusub qırılır-

dı. Çobana, nökrə muzd verən yox idi. Qorxudan kimsə cıncırını çəkə bilmirdi. 10-cu ilin yazında, gün o gün oldu ki, bir başı-papaqlı küçəyə çıxa bilmədi. Kənddə yalnız arvadlar görünürdülər. Onların bəzisi kəhriz başında, çayda, zəmidə, ağacların altında söyüşür, cırmaqlaşır, bir-birinin saçını cəngə-cəngə yoluşdururdular. Pəncərə dalında, əlisilahlı, pusquda yatan kişilərini qızışdırır, namus damarlarını oynadırdılar...

Həmin ağır günlərdə Məşədi Diləni saxlayan, ev oldu. Möhkəm, qala kimi evdə səngərlənir, küçədən ötən düşmənlərini bir-bir tum kimi dənləyirdi.

İndi də gecələr Məşədi Dilənin sakit və qaranlıq görünən bu möhkəm evində çox işlər olur. Lakin, kənddə heç kəs bilmir ki, səhər tezdən, kimsə yuxudan qalxmamış göydən düşmə kimi yayılan müxtəlif xəbərlər bu evdə yoğrulur, yapılır.

XIII Fəsil Peşmançılıq

*Vəz eylədiyim hədyəvü ehsandan ancaq,
Ümdə qərəzim kisəvü həmyanın üçündür.*

*Ağzım dolusu neməti firdovs dedikdə,
Boşqabda qaragözlü fisincanın üçündür.*
Mirzə Ələkbər Sabiri

1

Səfər, Alı kişinin evində qalırdı. Səhər hamıdan tez qalxıb yuyunar, idman edər, qaloşu ayağına taxıb həyətdə gəzinər, hava alardı. Onun təbiətə xüsusu bir eşqi vardı. Günün çıxmasını seyr etməyi sevərdi. Səhər əlaqaranlıqda su daşının üstünə çıxar, oyanan kəndin qarışıq səslərini dinlərdi. Dağların arxasından boylanan, mis məcməyi kimi qızaran günəşə baxardı, baxdıqca ürəyi açılırdı.

Bugün, əlaqaranlıqda üç nəfər qara çadralı, qoltuğu boğçalı qadının kənddən çıxıb qarğa kimi yanlarını basa-basa getdiklərini gördü. “Görəsən bu soyuqda nə vacib iş üçün gedirlər” deyər fikirləşdi. Alı kişi də bir şey demədi. Arvadı çay gətirəndə yaşmağını qaldırıb, Səfərdən soruşdu:

- Səfər qardaş, deyirlər Şəmkirdə imam zühur eləyib.
- Necə yəni imam?
- Odur, arvadlar ziyarətə gedirlər. Məxluq tökülüb çöllərə...

Səfər fikirləşdi ki, düşmən bu ağır vaxtda hər şeydən istifadə etməyə çalışır. Öyrənmək lazımdır. Alı kişi arx üstünə gedəndə artel üzvlərindən Mahmud oğlunun işə çıxmadığını gördülər.

Komsomolçulardan birisi onların ziyarətə getdiyini xəbər verdi. Səfər kəndə qayıdanda salavat səsi eşitdi. Dərhal anlaşıdı ki, zəvvar var. “İş çox böyümüşdür. Biz yatmışıq” – deyə düşündü.

Üstündə iki adam oturmuş nəzir şeyləri ilə dolu iki araba gəlirdi. Qabağında buxara papaqlı bir kişi şinin üstünə qalxıb “Ya Məhəmməd” çağırıdınca, o birilər səs verir, salavat çəkirdilər. Səfər atını arabanın qabağına sürüb diqqətlə baxdı. Adamlardan bir neçəsi Günlər kəndindən idi. Çoxunu tanımadı.

– Hara belə?

– Ziyarətə!

Səfər, üzünü Mahmud oğluna tutdu:

– Sən qanacaqılı bir kişisən axı?!

Mahmud oğlu Səfərin xatirini istərdi. Qızarıb qaldı:

– Yoldaş Səfər, bir mən deyiləm ha! Odur, lap kolxoza yazılanlar gedir. Əkbərimi deyim, Səkinərimi deyim, çoxu!

Səfər onu qaytarmaq istədi:

– Bunlar boş sözdür. Qayıt iş-gücünə, kasıblığına qayıt!

Mahmud oğlu dinmədi. O birilərsə qarışdı:

– Canım, bu boyda yalan olmaz. Topallar sağalıb gəlir.

– Yalan olsa camaat Bitdiliyə tökülməz. Nə qədər korun gözü açılıb!

– Mahmud oğlu, getmirsən düş aşağı, bizi yoldan eləmə!

Səfər onları inandırmağa çalışdı:

– Söz eşidin kəndli qardaşlar! Bu bir fırıldaqdır. Mollalar, qolçomaqlar, mücavirlər sizi aldadıb işdən qoymaq, cibinizi soymaq üçün kələk qurmuşlar. Əmoğlu Əkbər də gözü üçün gedib. Qayıdın, bircə gün gözləyin. O, çəp gözünü sağaldıb gəlsə, mən də bir söz demərəm, ziyarətə gedərsiniz, əgər kor-peşman qayıtsa, onda oturarsınız yerinizdə, işdən avara olmazsınız, nəzir pulları da cibinizdə qalar. Di qayıdın, şərt kəsirəm...

Mahmud oğlu arabadan düşdü:

– Qayıtdım, yoldaş Səfər! Sənin sözün yerə düşüncə düşmənin gözü tökülsün.

Romandan bir parca

M. CƏLAL PAŞAJEV

I

Səfər, Alı kişinin evində qalırdı. Səfər hamıdan tez qalxıb, jujunar, idman edər, qalosu ajaqəna alıb həjətdə gəzinər, hava alardı. Onun təbiətə xüsusi bir eşiği var idi. Gününi səxmasənyə və batmasənyə sejr etməli sevərdi. Səfər alaqağanlıxdə su daşənyə üstünə səxar, ojanan kəndin qarışəx səslərini dinlərdi. Daqlarənyə arxasənyədən boılanat, mis mezməis kimi qızaran gynəşə baxardı, baxdıqca uryəli acılardı.

Biğyn, alaqağanlıxdə 3 nəfər qara cadralı, qoltuqcu buxasəb qadınə kəndədən səxəb qarqa kimi janlarənyə basa-basa gətdijini gərdy. «gərəsən bu sojuxda nə vacib iş ucyn gədirirə» deyə fikirləşdi.

Alı kişi də bir şey demədi. Arvadı çaj gətirəndə jasmaqənyə qaldırəb, Səfərdən soruşdu:

—Səfər... deşirlər Şəmkirdə imam zühur eləyib.

—Nəcə işni imam?

—Odur arvadlar ziyarətə gədirlər. Məxləq təkilyb cəllərə...

Səfər fikirləşdi ki, dısmən bu aqır vaqtdə hər şeydən fəjdalanmaqca calışır. Əjzənmək lazımdır!

Alı kişi ilə arx üstünə gedəndə artel üzvlərindən Mahmudəqlunun iş səxmadıqənyə gərdylər. Qomsomolculardan birisi onlarənyə ziyarətə gətdijini xəbər verdi. Səfər kəndə qayıdəb evlərindən joxlamaq istədi. Jolun jargənyəndə salavat səsi eşitdi. Darına! anladı ki, zəvvar var. «İş cox bəjymışdyr. Biz jatmışıq».

Nəzir səjləri ilə dolu və üstündə adam oturmış iki araba gəlirdi. Qabaxkındə buxara paraxlı bir kişi şinin üstünə qalxıb «Ja Məhəmməd» çağırdıqca obirisilər səş verir, salavat cəkirdilər. Səfər atnyə arabanı qabaqına sryub diqqətə baxdı. Bir necoləri Gynlər kəndindən idi. Cavuşlax eləjəni tanımadı.

—Hara bələ?

—Ziyarətə!

Hamı ilə danışmadı. Uzynı Mahmudəqluna tutdu:

20

—Sən qanaçaxlı bir kişisən axı? Mahmudəqlu, Səfərin xətlənyə istədi. Qızarıb qaldı:

—Joldaş Səfər, bir mən deşiləm ha! Odur lap qolxoza jazylanlar gədir. Əkbərimini deşim, Səkinənim deşim, coxu!

Səfər onu qajtarmaq istədi:

—Bunlar boş səzdyr. Qajət iş-gycunə, kasıblıqəna qajət!

.....
Mahmudəqlu dinmədi. Obirisilər qarşıdaşdılar:

—Çənyəm bu bojda jalan olmaz. Topallar saqaləb gədir.

—Jalan olsa çamaat Bitdilijə təkylməz. Nə qədar kor «acılıb»!

—Mahmudəqlu gətmirsən dış əsaqə bizi joldan eləmə!

Səfər onlarənyə inandırmaqca calışdı:

—Səz eşidin kəndli qardaşlar! Bu bir fəşlədxədir. Mollalar, qolcomaxlar, mıçavırlar sizi aldadəb işdən qojmaq, çibinizi sojmaq ucyn kələk qurmışlar. Əmoqlu Əkbər də gəzy Ucyñ gedib. Qajıdın, birçə gyn gəzləjini: o, cəp gəzyny saqaldıb, gəlsə mən də bir səz demərəm ziyarətə gədərsiniz. Jox, əjər kor-peşiman qajıtsa, onda oturarənyənz jərinizdə, işdən avara olmazsənz, nəzir pullarənz də çibinizdə qalar. Di qajıdın, şərt kəsirəm...

“REVOLYSIJA və QULTURA” qəzeti. №10-11. Bakı, 1937-ci il

Qarabağdan gəlmiş yeznəsi də ona baxıb qayıtdı. Səfər yol uzunu onlara nəsihət elədi.

– Axşam, – dedi, – bu barədə məruzə verəcəyəm, gələrsiniz.

Lakin Səfər hələ də nə iş görmək lazım olduğunu müəyyən etməmişdi. O, yol uzunu fikirləşirdi. Aydındır ki, yalnız məruzə kifayət deyil.

3

– İmam zühur eləyib.

Bu xəbərlə kəndlərə bir şübhə yayılmışdı. İlk dəfə molla, azançı, çərçilər və onların ardınca da bəzi avam kəndlilər “imamın” ziyarətinə çıxdılar. Qayıdanların deməyinə görə, Bitdilidə zühur eləyən imam, indiyətən gəlib getmiş imamların, hətta peyğəmbərlərin belə əlini taxtaya bağlayıb. Bir sözü iki deyil. Gözünün ucu ilə işarə edib: – Dağıl! – desə, – yeddi yeri, yeddi göyü bir-birinin üstünə tökər, bir bəşər salamat qalmaz. İmam bu qüdrətini göstərmir, göstərmək də istəmir. Çünki hələ yer üzündə “Allah” adı çəkən var.

Dünya xali deyil, hələ pinəçi Məşədi Əhməd kimi gecədə yeddi rükət qəza namazı qılan, Asta xala kimi gündə Yezidə otuz üç təsbeh lənət oxuyan, Buxaqlı kimi tək səbir gələndə “əlhəmdü” deyənlər var. Mirzə Kərim kimi Nikolay yüzlüklərini sandıqda saxlayıb əzizləyən, baxdıqca ah çəkən var. Yer üzündə hələ çərçi Ağa Ələsgərin eşşəyi və özü kimi məxluq var.

Bu eşşək yolda təsadüfən bir komsomolla üz-üzə gəlir. Bu vaxt milçək heyvanın gözünü, qulağını gicişdirdiyindən o, başını komsomoldan yana çevirir. Ağa Ələsgər buna başqa məna verib, keçib eşşəyin “xaki payinə” yıxıldı, üzündən, gözündən öpdü və onun dərgah qapısında sallanan başına and içdi ki, özü də komsomolların üzünə baxmasın, onlara heç bir şey satmasın.

Belə deyirlər ki, imam ilk gündən öz qüdrətini inanmayanlara göstərmişdi. Ziyarətə şapkalı gələnlərin başı ağrıdı, çatlayanı da oldu. Sidqdil ilə gələn kor, şil, kar, uşağı durmayan, kişiliyi

olmayan... hamısı həkimsiz, retseptsiz, apteksiz, dərmansız bir-bir növbə ilə dəvasını alıb geri qayıtdı. Ziyarətçilərin ilk dəstəsi belə “müvəffəqiyyətlə” qayıdandan sonra kəndlərə hay düşdü. Araba qoşan, at yəhərləyən, maşın biletinə növbəyə duran kim... Çarığını ayağına çəkib itlərdən qorunmaq üçün əlinə ağac alan kim?.. Bunlar sonradan anladılar ki, ağac götürmək nəhaq yerə imiş, ziyarətə gedənlərə it hümmür, canavar yaxın gəlmirmiş...

Günlər kəndi yol üstə idi. Dəstə-dəstə adamlar gəlib ötdük-cə kənddəkilərin ruhu oynayırdı. Əmoğlu Əkbər hamıdan tez işə düşdü. Səfərdən, kolxoz heyətindən ehtiyat edir isə də, ürəyi döyünür, ağanın qəzəbindən qorxub titrəyirdi. Səhər yerindən qalxdı. Sacda qızdırdığı çörəyi qatığa batırıb yeyir, fikirləşirdi:

– Bu nə olan işdir, görəsən, ilahi? İmam da zühur edərmi?

Bu şübhə onun ürəyində xəfif bir külək kimi əsəndə bədəni titrədi, “əstəğfür” dedi:

– Sənin qüdrətini şəkkakə lənət, – deyə qəlbindəki şübhələri silib, atmaq istədi. Ziyarəti özünə vacib saydı, çarığını ayağına çəkdi. Arvadını oyatmaq istədi. Səhər artel üzvləri arxı təmizləməyə gedəsi idilər. Briqadir çoxdan onun qapısını döyüb oyatmış, ötmüşdü. Əkbər yerində donmuşdu:

– Ziyarətə, imamdan şəfa tapmağa baş-gözünü sağaltmağamı getsin, yaxud kürəyi götürüb arxların canınamı düşsün?

Səfərin dünən axşamkı söhbətini xatırlayanda ziyarətə, imama, möcüzə bəslədiyi ümid və xəyallar küləkdə əyilən qovuc kimi uçub gedirdi. Ürəyində mənəli bir boşluq hiss edir, hərəkətlərini sustaldırdı.

Qapı cırıldadı. Buxaqlı içəri girdi, o, mehriban ailədən imiş kimi Əkbərin lap dizinə qədər yaxınlaşdı, qulağına əyilib pıçılı ilə soruşdu:

– Xəbərin yoxdur ki... Qaradağlı Şükür imama güllə atdığı yerdə çatlayıb ölüb.

– Nə deyirsən, əşi!

– Sən öləsən! İndicə bu saat kənd bir-birinə dəyib. Ziyarətə getməyən bir kişi qalmayıb. Alı kişi özü də getdi.

– Bəs arxları kim?...

– Eh rəhmətlik oğlu, nə arxbazlıqdır? Qiyamət qopur, həzrət kolxoz adı çəkəni tikə-tikə doğrayır. Mən getdim, sən də yığışdır uşaqları apar.

Əkbərin canındakı qorxu daha da şiddətləndi. O, özünü itirdi. Gecikməsinə görə ağanın qəzəbinə keçəcəyini xəyalına gətirdikcə dili-dodağı quruyur, tövbə də deyə bilmirdi!

– Maya, Maya, qalx imama gedirik!

Neçə gündür ziyarət üstündə kişi ilə dava eləyən Maya, sevincək ayağa qalxdı. Əri getməsə də o, özü hazırlaşmışdı. Ağasına nəzir üçün nəzik də bişirmişdi.

– Deyəsən, imana gəlmisən?..

– Hə... ağamı yuxuda da görmüşəm...

– Pul da götür!

– Pulu neynirsən?

– Necə neynirsən, ağamın türbəsinə sürəcəyəm, bərəkətə gəlsin!

Bu kişinin beyninə batdı. Mayanın tədbirlərindən razı qaldı. Beş gün əvvəl kənd təsərrüfat bankından borc götürdüyü inək pulundan yüz iyirmi manatı dəsmala bağlayıb cibinə qoydu. Əkbər, savabı çox olsun deyə piyada getdi. Çəpərlər arasına çatanda doqqazda səs eşitdi. Divara qalxıb boylandı. Alı kişinin əlində dəftərçə kəndlilərlə danışdığını gördü. Onların nə üçün imama getmədiklərinə təəccüb etdi. Çəpərlərdən düzlüyə çıxanda kom-somol Müslümün küncdə durduğunu və əlində qələm, yola baxıb nə isə yazdığını gördü.

Əkbər onu görəndə qorxdı və adamda da bu qədər sərt ürək olduğuna təəccüb elədi. “Nə olur-olsun, daha mənimki keçib” deyə addımlarını yeyinlədi. Vağzal yoluna çıxanda qonşu kənd zəvvarlarından birinin arabasına mindi. Araba qoca, yavaş-yavaş,

lakin işlək kişilər kimi başasağı, dəmiryolunu aşıb torpaqlı yoldan çıxdı. Bitdiliyə yaxınlaşanda Əkbər ayrı aləm gördü, fikirləşdi: “Yox, bu cındırları sallanan, qapı-pəncərəsi düyün-düyün olan kəramətsiz pirlərə və içi oyuq qoz ağaclarının ocaqlarına bənzəmir. Bu qədər adamın gəlməsində yəqin ki, bir hikmət var.”

O, arabadan, atdan, məftiltəkər faytonlardan tökülənlərə baxdı. İmamın kəraməti haqqında şübhəsinə dönə-dönə əstəğfür etdi. İllərdən bəri ürək verdiyi, əvəzində heç bir şey ala bilmədiyi pirlər, nəzirlər, niyazlara qarşı doğan və gün-gündən böyüyən, nəhayət siyasi dərnəkdə bərkıyən şübhəsinə, indi bir saxsı qab kimi yerə vurub sındırdı.

Maya, düzləri dolduran, qarışqa kimi qaynaşan camaatı görüb, salavat çevirdi. Üzünü imama tutub, gözlərini sıxdı. Adət üzrə, həm də şəriət üzrə qurban olduğunun “günbəzini” görəndə ağlamalı idi. Lakin günbəz balaca, həm də rəngsiz, yaraşıqsız tikildiyi üçün toyuq hininə oxşayırdı. Mayaya bir təsir etmədi ki, gözündən yaş gəlsin. Bir tərəfdən də soyuq, hərdənbir yarpaq kimi üzə dəyən sərt külək onun sümüklərini qurutmuşdu. O, arabanın içində adama yox, motala bənzəyirdi.

Arabadan töküləndə Əkbər yer-yurdda şapka qırığı, hətta köhnə şapkalər, urusu şalvar parçası, toqqalar gördü. Bir xurcun nəzir Əkbərin çiynində, bir qoltuq bağlama da Mayanın boz çadrasının altında qucağında, imamın yanında camaata qarışdılar. Əkbər qabaqda gedir, çiyni ilə yol açırdı. Adamlar arasında sarı, uzunsaqqal nəmsələri görəndə təəccüb etdi. Çalışdı ki, onların yaş paltarına sürtünməsin. Bu fikir başından keçib getməmişdi ki, birdən ucaboy nəmsə özünü onun üstünə yıxdı. Narın və şehli saqqalını tuğ süpürgəsi kimi Əkbərin üzünə çəkdi, kişini ziyarət çağında mur-murdar elədi. Əmoğlu dirsəyini qaldırdı onun sinəsinə çırpsın, nəmsə bulanıq nəzəri ilə ona baxdı. Bir əmmaməli seyid bunlara baxırdı. Əmoğlunun ikrahını duydu və qolundan tutdu. Nəmsənin yanında başa saldı:

– Yox, nacinsliyindən sarı fikir eləmə. O da ziyarətə gəlib. Həzrət özü buyurur: kafir də mənim qapıma gəlsə, bağışlanır, pak olur. Arxayın ol, pakdır. Neçə adamsınız?

– İkiçə nəfərik, ev adamı ilə gəlmişəm.

– Ziyarətiniz qəbul olsun: İltimas-dua. Ağa mətləbinizi versin. Gedək sizə bir yer deyim. İmamın lap qoltuğunun yanında yer bilirəm. Adam da yoxdur. Ağanın da kərəməti o tərəfdədir.

Birdən salavat çəkdiilər. Sinə vuranların, soyuqda kürəyini açıb zəncirlə qaraldanların qışqırığı ucaldı. Çalmalı seyidin son sözləri eşidilmədi. Əmoğlu bu küy-kələkdən lap özünü itirmiş, Mayanın əlindən tutub, Çalmalı seyidin arxasınca gedirdi. Çalmalı seyid günbəzin alçaq, dar mehrabvari qapısından sürüşüb Əmoğlunu içəri çəkdi, dümsüklədi:

– Ərizəni ver!

Əmoğlu utandı.

– Ərizəm yoxdur.

– Pəhə... bu olmadı. Gəlin!

Əmmaməli Seyid onları təkrar günbəzin üstünə çıxardı. Əkbəri o ki, var danladı:

– Rəhmətlik oğlu, bu yaşa gəlmisən, bilmirsən ziyarətin qaydası nədir. “Müsəlmanam” deməyə sənin haqqın yoxdur!

Cibindən bir qələmdan çıxardı. Uzun bir kağızı əlinə alıb dizinə söykədi.

– Buyur, – dedi, – mətləbini yazım!

Əkbər gözünü göstərdi. Bir də qarnını qucaqlayıb “bu zəhrimarin da, – dedi, – sancısı var. Yediyimi əritmir”. Çalmalı Seyid, Əkbərin adını, atasının adını soruşdu. Dilinin ucunu burnuna qədən uzadıb qələmi cırıldatdı: “Bu ərizəmi yazıram qurban olduğum pirin üstünə, verir ağaya, Əkbər kərbəlayı Namaz oğlu, ol barədən öləri ki, ağası Əbülfəzlilabbas ağasından ürəyinin mətləbini istəyir. Dəxi ya Əbülfəzlilabbas, aduva fəda olum, səndən imdad istəyirəm. Bisavad olmağına görə əvəzinə qol yazım. “Seyid Mirzəqasım Mirzəqulu oğlu Şəbüstəri”.

Seyid tələsik ərizəni qatlayıb Əkbərə verdi: “Ziyarətə başla-yanda ağanın mübarək qəbrinə atarsan” dedi. Əkbər qayıtmaq istəyəndə seyid tutdu:

– Nəzirini ver!

Əkbər qoltuğundan bir cəngə pul çıxardı, bir çervon verdi. Seyid almadı: “Azdır” dedi. Bir çervon daha verdi:

– Di gəlin dalımca!

Onları təkrar günbəzin içinə apardı. Əmoğlunun sağ tərəfində Maya, sol tərəfində Seyid durmuşdu. O, ayı balası kərpicindən tikilmiş, samanlı palçıqla suvaqlı, pul kassası kimi yastı bir qəbin qabağında idi. Qapıdan bir-birini basıb girənləri başı araqçınlı, beli qurşaqlı, bir alçaqboy kişi nizama düzürdü:

– Bir-bir, bir-bir, ey mömini xuda, tələsmə! – deyirdi.

Adamlar bir-birinin dalınca, cərgə ilə samanlı suvağı öpə-öpə məzarın başına dolanırdılar. Qəbrin ortasında xeyrət qazanı kimi çuxur vardı. Oraya hər tərəfdən mal-dövlət yağırı.

Əmoğlu girəndə ortada bir ağ kəlağayı görmüşdü. Ərizəni də onun üstünə atdı. Bir tirmə şal kəlağayının üstünə düşdü. Sonra ilan kimi qıvrılıb düşən gümüş qadın toqqası bir göz qırpımında ipək parçaların, gözəl xalçaların, corabların, tikmə köynək, vəznəli çuxa, zərli canamazların, türbət daraqlarının, yüssur təsbəhlərin, gümüş şamdanların altında itib getdi. Sanki hərəkətdən qazan qaynayası oldu. Qabardı, şeylər daşib töküləsi oldu. Araqçınlı kişi:

– Ya Əli! – deyib qarmağı qazanın içinə saldı. Çömçə kimi bir qarışdırıb çıxaranda qarmaqdan çoxlu mal-dövlət sallanırdı. Həvəsə gətirən, tamah oyadan zərli-zivərli, bərli-bəzəkli, çəkiddən yüngül, qiymətdən ağır şeylər bir an içində araqçınlı kişinin – “Əli nökrü” Qənbərin qarmağında qeybə çəkildi. Yenə qazana mal-dövlət yağırı. Əmoğlu Əkbər Mayanın böyrünü çimdiklədi və gözünün ucu ilə işarə elədi, xurcunu çiyindən aşırı.

Maya öz ərinin hər işarəsində bir Quran söz oxuyurdu.

– Nə durmusan, bu zəhirmarlar çiynimizi ağır elədi, salavat çevir, nəzir qabına tulla!

Maya tələsib qoltuğundan çıxardığı boğçanı qəbrin üstünə silkələdi. Onun dalınca Əmoğlu ürəyinin mətləbini yadına salıb, xurcunu boşaltdı. Xurcundan yumru, sarı, üzü xaşxaşlı nəziklər dığırlandıb içəri töküldü. Çalmalı Seyid birini göydə tutub dişinə çəkdi. Nəziyin biri dığırlandıb yerə düşəndə, araqçınli kişi geri baxdı... Çalmalı Seyidin şişən ordunu görüb gözünü ağartdı:

– Tfu, sənin həyasız üzünə. Məlun!

Əmoğlu bir şey başa düşmədi. Araqçınli kişinin başı yenə nəzirlərə qarışdı. Bir də gördülər qəbrin üstündə buynuzları ilbiz kimi qıvrılmış, yekəquyruq bir kök qoç durub. Qoç ömründə görmədiyi və düşmədiyi bu mənzərədə özünü itirmişdi. O, ehtimal ki, camaat içində döyüşdürülməyə gətirildiyini xəyal etmişdi. Yiyəsi Hüseyinqulu onu qaldırıb məzarın üstünə qoyanda elə bildi axurdur, yonca verəcəklər. Qarşısındakı çuxura baxanda əməli şey görmədi. Adamların hay-küyünə heyvan bir ağız bərkdən mələdi.

Araqçınli kişi Hüseyinquluya çığırdı:

– Ay yekəpər qanmaz, heyvanı mübarək yerə gətirməzlər.

Hüseyinqulu hazırcavabdı:

– Qanmaz, məlun cənabındır. Allahın heyvanı gecə-gündüz yatmayıb özü qaça-qaça ziyarətə gəlib!

– Bəs belə!

Araqçınli macal vermədi ki, o sözünü bitirsin. Bütün təəccübü ilə soruşdu:

– Bəs belə?!

– Ağaya and olsun özü gəlib.

Araqçınli kişi daşın üstünə qalxıb qışqırdı və göyə bir ovuc “Xorasan torpağı” səpdi:

– Şəkkakə lənət, Allahın heyvanı da ziyarətə gəlib, müsəlmanlar!

Əmmaməli Seyid də səs verdi:

– İbrət, ibrət!..

Qoç daha yanıqlı, bu dəfə iki ağız mələdi, ağzını yerə sürtdü, saman çöplərini qurdalayıb ot axtaranda da salavat ucaldı, araqçınlı kişi dizlərinə çırpıb çığırdı:

– Bir baxın, xudavənda, şəkkakə lənət... atam-anam sənə qurban, ağa!

Bir də gördülər qoçun üstünə yaşıl örtü çəkildi.

– Yetişdi! Kişi, mətləbin yetişdi!

– Yol verin. Tükünə qurban olduğuma, yol verin!

– Xoş o heyvanın halına.

– Yiyəsi xoşbəxtdir!

Bu sözlər içində Hüseynqulu qoçu qəbrin üstündən düşürdü. Salavatın səsi az qaldı günbəzi partlatsın. Qapılardan camaat güllə kimi içəri doldu. Ara qarışdı. Qoçun tükünü didməyə başladılar. Kimi tükü çaş gözünə, kimi pəltək dilinə, kar qulağına sürtür, kimi də cibinə qoyub iflic anasına aparırdı.

Qoç ətrafında küy-haray qopanda Əmoğlu salavat çəkir, bu kərəmətin necə əmələ gəldiyini təsəvvürə gətirmək istəyirdi. Adamlar onu basa-basa qapıdan çıxarası oldular. O, sonra başa düşdü ki, gözünü və sancısını yaxşı eləmək üçün qəbrə sürtməli idi. Başını əyib üzünü dayadı. Gözünə çöp düşdüyünü güman elədi. Ovuşdurdu, bərk sancı hiss edib, yerə çökdü, ayaq altında şil-küt olmaqdan qorxub, özünü qapıdan çölə atdı.

Maya da çıxdı, onlara bələdçilik eləyən çalmalı Seyid yox oldu. Əmoğlu gözünü ha bərəltədi görsün, şəfa tapıb ya yox, bir şey hiss etmədi. Əlini cibinə atanda sancısı yadından çıxdı. Pul qoltuq cibindən yox olmuşdu. Xurcun da yox idi. Əmoğlu ciblərini əlləşdirdi. Bütün ciblərini çevirib astarına baxdı. Soyulduğunu bilib dodağını dişlədi:

– Apardılar!

– Nəyi?

– Var-yox getdi, arvad, çalmalı Seyid hara qaçdı, hayana getdi?

Maya eşidən kimi anladı ki, çalmalı Seyid onun gövdəsini nə üçün əlləşdirirmiş...

– Vay donuz oğlu. Cəddin belinə qumbara salsın!

5

Əkbər Mayanı ağ bir daşın yanında qoyub özünü içərilərə verdi, çalmalı Seyidə rast gəldiyi yerləri bir-birinə vurdu. Hər ötənə onun zahiri əlamətlərini deyib soruşdu. Deyirdilər:

– Bir belə adam gördüm, vallah pirin qapısından çıxanda çox iti gedirdi. Elə bildim şeyi zadı itib...

Əmoğlu çox pərişandı. Bir tərəfdən də sancı onu qarıxdırır-
dı. Bu halda köhnə bostan qonşusu Kömbə Qaraya rast gəldi.

Qara kişi əl verməmiş Əkbər soruşdu:

– Belə bir adam tanımırısan?

– Nədən sarı soruşdun?

– Ziyarətə gələndə yanıma düşdü ki, bələdçiyəm. Başım qarışdı. Var-yoxumu çırpıb-aparıb!..

Kömbə Qara əlini çaldı, qahqah çəkib güldü.

– Vay sənin, ay yazıq, sən o namərd oğlunun felinə hardan düşdün? Adə o, culik Vəlidir. Gündə bir cildə düşüb aləmi soyur. Bizim kənddən də Qorçu oğlunun bir toğlusunu gözgörəti yedi. Vay sənin, sən də inandın ki, seyid övladi-peyğəmbərdir, hə?

Kömbə Qara Əmoğlunun qulağına pıçıldadı:

– Axı buralarda nə gəzirsən, kasıblığına getsənə!

– Nə bilim, başına dönüm, mən deyirəm bura imamdır. – O, son sözünü yavaşca, lakin ürəkdən dedi: – ... İmamdır, ay onun imam kəlləsinə çaxır töküm! Fırıldaqdır, fırlıdaq!

Rəhim Əkbərin çuxasını çəkib soruşdu:

– Eşitdim şeyin gedib.

– Şeyin nədir, var yoxum!..

– Barı gözün necədir?

– Bu gözüm tamam tutulub, gələndən sancım bir az da bərkiyib, içimdə deyəsən araba sürürlər. Lap öldüyümdür. Məni buraya göndərən Buxaqlı arvad oldu: Ayışənin felinə uydum. Onu görüm ərindən də pis günə qalsın. Qoy bir kəndə qayıdım. O, kaftarı islatmasam məndən yaman adam yoxdur.

XIV Fəsil Ölüm alveri

Aldanmaram ki, doğrudur ayinin ey əmu!

Kəssin məni həqiqi isə, dinin, ey əmu!

Mirzə Ələkbər Sabir

1

Əkbər itirdiyi pula yanıb yaxılırdı. Şəhərlərdə dönə-dönə adam soyan, cib kəsən, kəndliləri qəlp pulla aldadan lotular yadına düşdü. Lotular şeytanbazar ağzında yığılar, nabeləd kəndliləri çox hörmətlə, şirin dillə qarşılar, vədə verərdilər. Budur, bu kərpic daxmanın ətrafında qaynamış adamların şeytanbazarındakılardan nə fərqi var?

Əkbər qayıdıb “imam” günbəzinə bir də baxdı. İçində oyanan nifrəti saxlaya bilmədi. “Tfu!” deyə üz döndərib getmək istədi. Ürəyinə qorxu çökdü. “Bu şeylərin bəlkə də bir imtahan, tanrı yoxlaması” olduğunu düşünməyə başladı. Özünə toxtaq verdi. Qaş-qabağını yığdı. Xəyalını şübhələrdən təmizləmək üçün kəndli dili ilə bir “astaxfır” dedi. Sağ tərəfdən səs eşitdi. Adamların o tərəfə yönəldiyini görüb, o da getdi. Yaxınlaşdı, uzun və qoca bir kişi gördü. Uzun kişi qəlyan çəkə-çəkə nağıl danışırdı:

– Bəri gəlin! – deyirdi. Elə imamları mən dişimə çox vurmuşam, qulaq verin, ibrət alın. – Qoca kişi üzünü yoldaşına tutdu, söhbəti şirin yerdən başladı: – A məşədi Məmmədəli, bu camaat ki, tökülüb imamın ziyarətinə gəlib ha, sən elə bilirsən ki, bunlar sağsağan beyni yeyib? Xeyr! Bunlar ağıllı-kamallı adamlardır. Amma, amma...

– Amması nədir?

– Bunlar ağıllı-kamallı adamlardır. Yenə deyirəm məsələnin amması var. Bu da bundan ibarətdir ki, məşədi Məmmədəli, ərz olsun qulluğunuza, bir vaxtında bu camaat gedən yolu mən də getmişəm. Cavan idim, dələduz oğlanlardan biri idim. Oğurluğa qurşanmışdım. Kəndimizdə at-öküz oğurlanar, ev kəsilər, dükan yarıları. Hamısından xəbərim olardı. Cavanlıqdı. Üç-dörd yoldaş əl-ələ verib çapovulçuluq edirdik. O zaman da oğrunun, əyrinin, quldurun, qatilin dalından düşən yox idi. “Müsavat” vaxtı idi, it yiyəsini tanımırdı. Çalan-çalanın, kəsən-kəsənin idi. Çiyində tüfəng olan hər lotu-potu bir hökumət idi. Oğurladığımız öküzü, atı satdığımız yerdə çox zaman yiyəsi gəlib çıxırdı. Gözümü ağardanda qorxudan cıncırını çıxarıb deyə bilmirdi ki, “mal mənimdir”. Satırdıq, sovurduq. Bir gecə oğurlayanda ikinci gecə kompaniya qurub kef edərdim. Onda sözüüm yoxdur, Məşədi Məmmədəli, gün o gün oldu ki, mənim yolum düşdü məscidə. Molla minbərdə cənnət-cəhənnəmdən, daha doğrusu cəhənnəm əzabından o qədər danışdı ki, tüküm biz-biz oldu. Gördüm mənə də oğurluq etməyə nə qətiyyət, nə də cürət qaldı. Yoldaşları başıma yığdım. Dedim: “Aşna, bilirsiniz nə var?” Dedilər xeyr, Əhməd desin görək nə var? Ağzımı açdım: indiyə qədər dünyanı vurmuşuq bir-birinə, kasıbın malını dağıtmışıq. Kəndlinin pulunu oğurlamışıq. Ev yıxmışıq, adam öldürmüşük, nə bilim nə qələt eləmişik... “Müsavat” hökumətində də kişilik olmayıb ki, bizi tuta, kəndlinin intiqamını bizdən ala. Atalar məsəlidir, deyərlər məscidin qapısı açıqdır, itin həyasına nə gəlib?! Görürsünüz ki, hökumət özü də bir tərəfdən daraşib kəndlinin canına, pristavı, yüzbaşısı, hampası, bəyi, xanımı deyim, zəli kimi kəndlinin qanını sorurlar. Yetən kəndlinin gönünü soyur. Biz isə əl çəkək. Axund dünən cəhənnəm əzabından danışdı... Belə görünür ki, ölən kimi bizim atamıza od vuracaqlar. Daha bəsdir, gəlin tövbə eləyək!

Yoldaşlarım boyun oldu:

– Eləyək!

Ancaq, dedim, bizim tövbəmiz qəbul olunmaq üçün Məşhə-

də ziyarətə gedək, imamın öz yanında tövbə eləməsək bir şey çıxmaz.

Hamı razı oldu. Üç yoldaş: Məmmədcəfər, Heydərelı, bir də mən ziyarətə – imamın yanında tövbəyə gedəsi olduq. Hərəmiz bir xurcun, bir qədər də yolxərclı hazırladıq. Yollananda yoldaşlar arasında narazılıq oldu. Mübahisə edirdik ki, burada tövbə edək, ya gedək imamın hüzurunda eləyək? Mən, gedib orada tövbə eləmək tərəfdarı idim. Məmmədcəfər şərık deyildi. O deyirdi, burada tövbə eləyək, təmizlənək, bir zəvvar kimi yola düşək. Qərəz, uzun sözün qıyası, ağa məşədi Məmmədəli, tövbə elədik. Hama gedib təmizləndik. Dəstəmaz alıb, xurcun çiynimizdə yola düşdük. Məşhədə yeddi mənzil qalanda, payız gecəsi idi. Yatmışdıq. Yol yorğunluğundan sonrakı şirin yuxunun dadı başqadır. Şərbət içən kimi bir şeydir. Xorna vurub yatmışdıq. Səhər duranda gördük ki, zəvvarlar bizim var-yoxumuzu çırpıb aparıblar. Nə xurcun, nə pul, nə çörəyimiz qalmışdı. Lüt-üryan qaldıq küçələrdə...

Əmoğlu Əkbər irəli keçib mərəkənin kənarında oturdu. Camaat get-gedə artırdı. Yetirən ləbbadəli kişinin nağılını eşitmək üçün dayanır, ziyarəti, nəziri yaddan çıxarırdı, hətta “imamın xidmətçilərindən” də bəziləri tanımadığı, şirin danışan dərvişin söhbəti ilə maraqlanmışdı. Xeyir Əhməd deyirdi:

– Lüt-üryan qaldıq küçələrdə. Biz heç lüt qalmağın fikrini çəkmirdik, çünki biz ömrümüzə çox lüt-üryan qalmışdıq, lakin sabahısı cibimiz pulla dolmuşdu. Peşəmiz elə peşə idi. Amma bəla burasında idi ki, biz tövbə eləmişdik. Daha oğurluq edə bilməzdik. Buna görə də Məmmədcəfəri qapazladım. Mən dedim, axı bu zəhrimar dünyanı hər üzünə vurmuşam, bilirəm ki, yolda başımıza belə işlər gələcək. Biz gərək gedib ağanın yanında tövbə eləyə idik... Nə başını ağrıdım, məşədi Məmmədəli, sağlığına biz tövbəni sındırası olduq. Acından ölə bilməzdik. Qərbət eldə yolda qala bilməzdik. Dosta, tanışa da gümanımız gəlmirdi. Mən dedim heç eyib etməz, hələlik gəlin peşəmizə başlayaq, Xo-

rasana çatanda mömin olarıq. Məmmədcəfər məndən başlı adam idi, o başqa bir tədbir tökdü.

O dedi: Xeyir Əhməd, mən yolunu bilirəm. Tövbəni sındırmayacağıq, şəriətdən qırağa çıxmıyacağıq, oğurluq filan da eləməyəcəyik, amma cibimiz dolacaq pulla. Mən təəccüb elədim. O dedim, nə təhər olur, göydən pul-zad yağmayacaq ki, yoxsa sən buralarda adamın var? – dedi, – yox sən öləsən, bəri gəlin! Məmmədcəfər bizi xəlvətə, mənzilgahdan kənara çəkdi. Söz vaxtına çəkər, bax elə günün bu zamanları, ikinci vaxtı idi. Bir divarın dibində oturub dərdləşdik. Məmmədcəfər gözəl bir tədbir tökmüşdü.

Xeyir Əhməd əlini ağzına tutub öskürdü, başını qaldırdı. Günəş onun açıq, qırmızı və şumal alına düşüb şafəq saldı. O, papağı günorta yerinə itələyib Məmmədcəfərin tədbirini söylədi:

– Məmmədcəfər nə tədbir tökmüşdü? Məmmədcəfər deyirdi ki, oğurluğun elə yolu var ki, günah deyil. Şəriət özü rüsxət verir. Əsl oğurluq elə şəriətdən qalıb. O, deyirdi gəlin birimiz özümüzü ölülyə vuraq. Belə fərz eləyək ki, imam Rza zəvvarlarından bir nəfər ölüb. İkimiz də “ölünün” üstünə bir örtük çəkək, uzanaq zəvvarların yolunun üstündə. Gəlib-gedəndən kömək istəyək. Zəvvar pullu olan şeydir, bizə baxma, hərəsi bir manat, iki manat versə, bir gündə filan qədər pul yığılar. Axşam qaranlıqlaşanda, əl-ayaq çəkiləndə “ölünü” də götürüb işimizə gedək.

Mən bu tədbiri bəyəndim. Gecə arayıb bir taxta tapdıq. Sabah, dan üzü Məmmədcəfəri gətirib yol ağzında, taxta üstünə uzatdıq. Qurşağımızı açıb onun üstünə örtükdük. “Ölünün” başı üstündə mən oturdum, ayağında da Heydərəli durmuşdu. Biz özümüzü qüssəli və gözüyaşlı göstərməyə çalışırdıq. İşıqlaşdı, zəvvarın qabağı açıldı, nə açıldı. Oralar, İran yeri də, necə deyirlər, avamıstan yer. Camaatı aldadıb evindən, işindən eləyib çöllərə salan yekəbaş, ağbaş, vələzzalin çox! Mən yalvarırdım:

– “İmam zəvvarının meyitini yerdən götürmək üçün kömək eləyin, Allah əcr versin”.

Adamlar mənim yanıqlı səsimi eşidir, cındır qurşaqla örtülmüş tabutu görür, əllərini ciblərinə salırdılar. “Ölünün” yanında dəsmal açmışdıq. Gümüş pullar cing-cing cingildəyirdi. Pul qalandıqca mən ovucdayıb cibimə doldururdum. Məmmədcəfər qurşağın altından mızıldanırdı. “Pulu o yan-bu yana dağıtmayın”. Onun əlacı olsa puluna əl dəyməyə qoymazdı. Lakin “ölülük” vəzifəsi buna mane olurdu.

Beləliklə, axşama qədər 400 manatacan yığdıq. Bu az pul deyildi. Lakin Məmmədcəfər zoruna salıb pulun hamısını cibinə tökdü: “Gündüz axşamatan nəfəsimi qaraltmışam, hər adam keçdikcə qorxudan ürək-göbəyim düşüb, indi siz istəyirsiniz havayı pul sahibi olasınız? Keçmiş ola! Bu axşamlığa yeməyiniz məndən: buyurun, sabah da siz mənim kimi ölün. Hər kəsin ölüsü nə pul çıxarsa, onun! Heç kəsin heç kəsə minnəti olmasın. Ömrümüzdə qazandığımız halal pul budur, buna da haram qatmayın...”

Müxtəsər ki, qardaş, elə də etdik. Sabahısı gün Heydərelə yadı. Onun ölüsü 520 manat çıxardı. Çünki uzun və cəsamətli oğlandı. Meyitinə baxanda Həzrət Abbas yada düşürdü. Məmmədcəfər də ayaq tərəfdən bir “Ya Həzrət Abbas” deyəndə zəvvarların qəlbi köyrəlirdi. Pula qızırğalanmırdılar...

Mən “ölən” gün soyuq, küləkli bir gün idi. Taxtanın üstündə tirlənib qalmışdım. Taxta qabırğalarımı əzirdi, boynum hərəkətsizlikdən qurumuşdu, tərənəməyə qorxurdum. Günorta vaxtı, bağışlayın, gördüm qarnımda qalmaqal var. Özüm də acından ölürəm. Mənim üstümə qurşaq parçası yox, Məmmədcəfərin pulu ilə alınmış bir qara şal salmışdılar. Şalın altından heç şey görünmürdüsə də ayaq tappılısı və hay-küydən gəlib-gedəni bilirdim. Hərəkətsizlik, soyuq, aclıq mənim kələyimi kəmişdi. İstəyirdim silkinib ayağa qalxam, lakin qorxurdum ki, avam camaat “ölü dirildi, möcüz oldu” deyə yaxamdan yapışalar, məni diri-didişdirələr, məndən də bir belə imamzada qayıralar...

Xeyir Əhməd kişi burada üzünü imam günbəzinə çevirdi. Camaat gülüşdü.

Xeyir Əhməd başladı:

– Hə... aclıq dərdi çəkirdim. Gözləyirdim ki, ara sakitləşsin, get-gəl olmasın. Bir təhər edib Məmmədcəfərdən çörək istəyim... Bu halda nə gördüm ki, vur-haray qopdu. “Çəkilin, keçin, yol verin!” Səs dünyanı tutdu. Məlumdur ki, İranda böyük adamlar gəzəndə onun qabağında bələdçilər, nökərlər olur, ona yol açırlar. Şəhər hakimi gəlirdi. Nökərlər “xəbərdar” deyə-deyə mənim meyitim yanına yaxınlaşanda mən özümü doğrudan da ölü hiss etdim. Çünki dedim, hakim bu saat gəlib yoxladacaq, bizim fırıldığımızı bilib boğazımıza qurğuşun tökdürəcək. Gözümün ucu ilə başımın üstünə baxdım. Məmmədcəfər yox idi. Heydərəli də dəsmalı yığışdırırdı. Qışırmaq istədim. Qorxudan cıncırım da çəkə bilmədim. Yoldaşlarım qaçmışdılar. Mən, hakimin yolunun üstündə, bir cənazə kimi uzanmışdım...

Xeyir Əhmədin söhbəti hamını maraqlandırmışdı. Adamlar get-gedə sıxlaşırdı. Xeyir Əhməd bir sağa, bir sola baxdı, ayağa qalxıb dedi:

– Bura darışıqdır. Söhbətimizi kənarında, bu çəmənlikdə aparaq!

Bunu deyib o, çəmənliyə çıxdı. Camaat onun dalınca axışdı. Şorandan qayıdan sürü çaya axışan kimi camaat da dərvişlərin dalınca çəmənliyə çıxdılar. Əmoğlu Əkbər Kömbə Qaranı da hayladı: “Bura gəl, qiyamət buradadır. Kişinin söhbətini əlli imama vermərəm. Gəl gör nə aləm var!”

Camaatın çəmənliyə axışdığını görən ziyarətçilər imamı buraxıb gəldilər. Ziyarətə arabalarda nəzir gətirən kəndlilər düz bir başa mərəkəyə tərəf sürdülər. Arabanın şinində oturub ləbbadəli kişinin söhbətini dinlədilər. İmam yalan oldu, camaat hamısı buraya toplandı. Araçınli kişinin səsi eşidildi. O, imamın sandığına tökülən nəzirləri yığırkən, müştərinin azaldığını duydu. Bir çoxlarının ziyarəti, duanı yarımçıq qoyub getdiyini gördü, qapıya çıxdı. Camaatın çəmənliyə axışdığını görəndə “yeni bir möcüz” gümanilə, o da yüyürdü. Oradakı böyük mərəkəni gördü. Xeyir

Əhmədin nağılını dinləyib burada bir “haramzadalıq” olduğunu anladı. Mərəkənin arasına soxulub hay salmağa başladı:

– Camaat, ziyarətə gəlin, imam çağırır!

– Kiri, a kişi, görək nə danışırlar, – deyə Əmoğlu Əkbər onun sinəsindən dümsüklədi.

Araqçınlı kişi baxmadı, səsini ucaldaraq daha irəli yerimək, danışan kişini vurmaq istədi. Adamlar onu toyuq kimi qırağa tulladı:

– Get günbəzinə yiyə dur! Yoxsa kötək yeyərsən.

Araqçınlı kişi bir də camaatın içinə soxulmağa dartındısa da, qoymadılar. Adamlar qulaqlarını şəkleyib dinləyirdilər. Xeyir Əhməd kişi çəmənlikdən, məclisin xoşluğundan ruhlanaraq daha da şirin danışdı:

– Mən hakimin yolu üstündə bir cənazə kimi uzanmışdım. Nökərlər nə edəcəklərini bilmirdilər. Müqəddəs sayılan zəvvar ölüsünü yoldan çəkməyə cəsarət etmirdilər. Mən hakimin üzünü görmürdüm. Səsindən hiss etdim ki, heybətli və gövdəli bir kişidir. O, cənazəni görən kimi qışqırdı:

– Məlunlar! İmamın zəvvarını yol üstə qoyubsunuz. Bir müsəlman tapılmadı ki, bunu dəfn-kəfn eləsin?!

O, üzünü nöqərlərinə çevirdi:

– Bu saat, – dedi, – mərhumu götürüb mənim xüsusi yuyucuxanamda dəfn-kəfn edəsiniz. Ağası, bu işə lazım olan vəsaiti əsirgəmə...

Hakim sözünü bitirməmişdi ki, bir də gördüm məni göyə götürdülər. Yıxılmamaq üçün əlimi taxta parçalarının qırağına ilişdirdim. Məni yeni və bəzəkli bir tabuta qoyub apardılar. Kimlərin çiyində, haralarla və hara getdiyimi bilmirdim. Onlar addımladıqca mən silkələnirdim. Qorxudan bütün vücudum qurumuşdu. Ürəyim döyünür, boğazım tutulur, dil-dodağım əsirdi. Bu macəranın fəlakətlə nəticələnəcəyini bilirdim. Yaxamı qurtarmaq üçün çarə arayırdım, tapa bilmirdim. Bunlar, hakimin əmrinə əməl etməyə tələsən nöqərlər, bu saat məni aparıb məzara qoyacaq, üstümü torpaqlayacaqlar. Adamların diri-diri basdırıldığını

mən nağıllarda eşitmişdim, inanmamışdım. İndi isə özümü diri-diri basdırırlar.

Tabutdan hoppanıb qaçımmı? Yox, tutub dərimi soyarlar. Bütün əhvalatı açıb söyləyimmı? Hakim məni itə boğdurar. Gözləyim, qəbrə qoyulandan sonra, gecə vaxtı goreşənlər kimi məzarı dağıdıb qaçımmı?..

Aclıq da məni taqətdən salırdı. Qorxudan, dəhşətdən, intizar və peşmanlıqdan bütün qüvvətimi itirmişdim. Bədənim özümün deyildi. Yalnız oğrun gedib-gələn nəfəsim və çırpınan qəlbim vardı. Məni aparırdılar. Get-gedə səs azalır, gurultu kəsilirdi. Görünür ki, şəhərdən çıxmışdıq. Yalnız tabutu aparanların ayaq səsləri və hərdən ufultuları eşidilirdi. Ətrafı sakitlik görəndə, onlar söhbətə başladılar. Hakimi söydülər. Ölünün kəlləsinə, məzhəbinə, yoluna, imama, ziyarətgaha söydülər. “Qoymazlar gedək kasıblığımıza, hakim donuz oğlundan bizə nə xeyir gələcək?! Harada bir it murdar olsa gərək biz sürüyək. Bu nə bədbəxtlikdir?!” Taqqıltı ilə tabutu yerə atdılar. Sürüdülər. Qatı qaranlıq çökdü. Pərdənin altında olsam da, tabutu bir otağa qoyduqlarını anladım. Tabutçuların biri o biri ilə xudahafizləşib getdi. O biri də nə isə pəncərəyə bir şey qoydu. “Gedim, dedi, kəfəndən-zaddan gətirim. Bu zəhirmarı başımdan eləyim”. O, qıfılı əlinə alıb çıxdı. Qapını qıfılladı. Mənim ürəyim daha da bərk döyündü. Şübhədən çıxmaq üçün sükutu dinlədim. Uzaqlarda səs eşidilirdi. Evdə kimsə olmadığını yəqin edib, yavaşca pərdəni üzumdən götürdüm. Qaralmış nəfəsim açıldı. Üzümə sərinxlik gəldi. Özümü tənha bir damda gördüm. Bura yuyucuxana idi. Ölü taxtası, sabun, vedrədən başqa heç nə yox idi. Ehmallica qalxıb pərdəyə büründüm, acından vurnuxmağa başladım. Qapı möhkəmdi. Pəncərə əvəzinə əl boyda bir deşik vardı. Oradan baxanda buranın bir karvansara olduğunu bildim. Karvansaranın qıraq divarlarında at nallayanlar, qab qalaylayan və çilingər işi işləyənlər görünürdü. Taxçada kağız bükülü bir şey vardı. Açanda gördüm səngəkdir. Açıqlıqla səngəyi necə parçaladığımı bilmirəm, ara-

sından pendir tikələri düşdü. Mən tələsə-tələsə, şirin-şirin pendir-çörək yeyirdim. Yuyucunun qorxusundan tikəni bütün udurdum. Bir də gördüm qıfılı əlləşdirirlər. Yüyürüb tabuta uzandım, pərdəni üzümə çəkdim. Ağzımdakı tikəni udmağa çalışdım, öskürməyim gəldi...

Xeyir Əhməd kişi bir dəqiqə susdu. Camaatda maraq daha da artdı. Adamlar sıx və irəli durmağa çalışırdılar. Bəziləri gözlərini onun xəsis dodaqlarına dikib ağızlarını açmışdılar. Onun tabutda necə öskürdüyünü bilmək istəyirdilər. Heç kəs cıncırını çəkmir, nəfəs almağa belə cəsarət etmirdi. Çoxları fikirləşirdi ki, “mən burada nağılı eşidə-eşidə öskürməyə qorxuram, ay yazıq Xeyir Əhməd ağa, yuyucu içəri girəndə sənin niyə öskürməyin gəlib, bir de görək nə təhər elədin, öskürdün ya yox?”

Bu halda imamzada tərəfdə küy qopdu. Kim isə qışqırdı: “Gətirdilər, gətirdilər”.

Camaat səs gələn tərəfə çevrildi. Bir şey hiss edilmirdi. Yenə səs gəldi.

– Gətirirlər, hərif gətirirlər...

Kömbə Qara camaatın ortasından dabanlarını qaldırıb yola diqqət etdi.

O, əli ilə rədd işarəsi verib diqqətlə yola baxırdı. Adamlar da maraqlandılar. Xeyir Əhməd kişi də əlini alnına qoyub baxdı. Yoldan bir dəstə adam gəlirdi. Gələnlər arasında silahlılar da vardı. Doğrudan da, deyəsən, kimi isə gətirirdilər.

Camaat gələnlərə tərəf yönəldi. Adamlar qaçırdı. İmamzadanın içində, həyətinə adam qalmadı.

Yetən bir-birindən soruşurdu:

– Balam, nə var, kimi gətirirlər?

– Məlum oldu ki, imamzadaya gələn nəzir şeylərini, pulları yığışdırıb qaçan molla Məcid tutublar. Cibindən Quran əvəzinə “müsavat” firqəsinin dəftəri çıxıbdır.

Gələnlər sürətlə yeriyir və nə isə deməyə hazırlaşırıdılar. Camaat sel kimi onların qabağına axırdı. Molla Məcidin yanında əli

tapançalı yeriyən komsomol geyimli oğlan üzünü camaata tutub onu göstərdi:

– Budur, buyurun sizə imamlıq eləyən, avamları aldadıb cibini kəsən tülkü budur! Vətənimizin, xalqımızın qəddar düşməni, qoyun dərisinə girmiş canavar, budur! Ay camaat, ayıq olun! Dostunuzu, düşməninizi birdəfəlik tanıyın! Bu alçaqların din, məzhəb, imam fırılacağına bir də inanmayın! Bunların maskasını yırtmağı bacarın!

Camaatı heyrət götürdü. Hər tərəfdən lənət yağdı. “İmam” günbəzini daşladılar. Əkbər kəltəni götürüb molla Məcidin başına çırpmaq istəyəndə, Müslüm qoymadı:

– Nə qayırırsan?

Kömbə Qara qışqırdı:

– Traktor gətirib bu fırılacaq yuvasını sürəcəyəm! Əkbər, gedək!

XV Fəsil

Yəqin

Fərdanın xatirat dəftərindən IV vərəq

1

Məşədi Dilən mənə başqa adda bir pasport düzəltdi. Atamın yanına çatana qədər bu adla getməli idim. Yolda pasportumu və Məşədinin verdiyi məktubları itirdim.

Cibimdən düşmüşmü, pul guman edib çıxarmışlarımı, yoxsa bir yerdə qoyub unutmuşam? Xatırlaya bilmirdim. Kor peşman gedirdim. Özümü şəhərə saldım. Seyid Vəli adlı taciri tapmalı idim. O məni atama, yaxud atamı mənə yetirəcəkdi. Məktubları itirdiyimi boynuma alımmı, yoxsa kağız vermədiklərini deyim? Seyid Vəli bunun hansına inanar?

Bu adam qırmızısaqqal, enlisifət, iti və sərt baxışlı bir kişi idi. Çöhrəsindəki sərtlik acığı, qüssəni, həm də ruhani bir simanın çürük və qaranlıq etiqağını andırırdı. Məşədi Dilənin adını eşidən kimi öz adımla soruşdu və xoşuna gəldiyi üçün neçə dəfə təkrar etdi. “Fərda, Fərda”.

Məni evə apardı. Dindirdi. O taydan əhval soruşdu. Məşədi Dilənin dilcavabını söyləməyi xahiş etdi. Mən danışdım. Onun İrana köçmək fikrində olduğunu, məni atamın dalınca göndərdiyini söylədim. O yenə soruşdu:

- Məşədi Dilən sənə bir şey verməyib?
- Yox, verməyib!
- Bəs kağız göndərməyib?
- ...

Mən duruxdum. Danımmı, ya itirdiyimi boynuma alım? Xa-

siyyətinə bələd olmadığım adamla necə rəftar etməyi düşündüm. İtirdiyimə inanmayacağını güman ilə boynumdan atdım:

– Göndərməyib, – dedim.

O, heyrətlə bir də soruşdu:

– Göndərməyib?

– Xeyr!

– Məşədi Dilən bəs sizə heç bir məktub filan verməyib?

– Xeyr, heç bir məktub-zad gətirməmişəm.

– Bəs sizi...

Seyid Vəli sözünü yarımçıq kəsdi. Soruşmağa başladı: Hara-dan gəldiyimi, necə və haçan o taydan keçdiyimi, yolda kimə rast gəldiyimi, nə üçün qızardığımı və bir sıra daha şübhəli suallar verdi. Mən, ehtiyatla cavab verdim. Anladım ki, Seyid Vəli məndən şübhələnmişdir. Məni kimə isə oxşadır və cavablarıma inanmır. İnanmadığı üçün də yaxşı dinləmir. Mən bitirməmiş, o yeni sual verirdi. Durduğum yerdə bir kələyə düşməkdən qorxdum. Seyid Vəlinin diqqətini ayrı şeyə cəlb etmək istədim. Atamı soruşdum. O, əvvəlcə tanımadığını dedi. Mən isnad verdim. Məşədinin dediklərini xatırlatdım. O, bir şey yadına düşmüş kimi “aha”...

– Gələr, – dedi, – darıxma, gələr.

– Hara getmişdir?

– Getmişdir də; çox darıxırsansa, səni də onun yanına göndərmək olar.

Mən yalvardım. İllərdən bəri çəkdiyim acı həsrətlərlə ah çəkdim. Görüş ümidilə sevindim.

Mənə bir otaq göstərdilər. Rahatlandım. Axşam Seyid Vəlinin nökrəri gəldi. “Atanızın rəfiqəsi, – dedi, sizi şama ziyarətə çağırır. Hazırlaşın”. Mən qalxdım. Yuyunub geyindim. Fikirləşirdim ki, “ataınızın rəfiqəsi” görəsən kimdir? Atam görəsən burada arvadını siqə eləyib? Yoxsa, sadəcə aşna saxlayır?... Məni qərblilik və kədər basdı. Dərdli qəlbimdə odla yazdılar: “yazıq anam!”

Bu ellərin adəti necədir? Qonaqlıq qaydalarını kimdən öyrənirəm ki, qızarıb tər tökməyim?

Seyidin nökrəri məni qonaqlığa apardı.

Böyük, bəzəkli, yaraşlıq bir salon idi. Fərşlərlə döşənmiş, rəsmlərlə bəzənmiş, ətirlərlə təzələnmiş otağın təntənəsi məni aldı, havası məni çaldı. Çəşdim. Nə edəcəyimi bilmədim. Salam verməlimi, ikiəlli görüşməlimi, yaxud kübarcasına baş əyib, bir tərəfdə əyləşməlimi?

Qonşu otaqdan yaraşlıq və köküzlü bir qadın çıxdı. Düz mənə tərəf gəldi. Ayağa qalxdım. Əl verib görüşdük. O, çox səmimi bir əda ilə danışdı:

– Çox xoş gəlib, səfa gətirmisiniz. Oğlum, bu ev-eşiyimiz, var-yoxumuz sizə qurbandır. Yolunuzu çoxdan gözləyirdik. Atan da narahat idi. Niyə belə gec?

Mən işlərimin çətin düzəldiyini gətirib üzr istədim. Fikirləşdim: “Bu bizə ən yaxın adam olacaq. Atamın işini bilir. Atamla mənim aramdakı məktublardan xəbər verir”. Qadın təkrar qayıtdı. Yanımda əyləşən əbalı kişi (otaq isti idisə də, o əbasını soyunmamışdı) əyilib mənə dedi:

– Çox yaxşı, nəcib ailədir. Bunlara rast gəlməyiniz böyük xoşbəxtlikdir. Xanımın iltifatını ki, gördünüz.

Mən razılıq etdim. Tünd, şirin çay gətirdilər. Xanım təkrar gəldi. Yanımdakına işarə ilə dedi:

– Ağa, bəfərmaid, məclis arastəst!⁵

– Bəçəşm!⁶

Əbalı kişi soyundu. Qoltuğundan balaca, zıncırovlu bir qaval çıxardı. Üzünü sağındakı şeşəbiğ, nazik kamançaçıya tutub başladı. Musiqi səsləndi, nə səsləndi!

Deyəsən, bu böyük və bəzəkli bina gəlin gedir. Hovuzlu həyəət, evlər, əlvan salon, qiymətli fərşlər güzgü kimi parlaq divarları, güldanları, rəsmləri, güləşqabaq, qeydsiz insanları ilə gedir. Eşq ilə çalındığından, ac bir maraq ilə eşidildiyindənmi, divarlar-

⁵ Buyurun, məclis hazırdır.

⁶ Gözüm üstə

da əks-səda qüvvətindən, sükutdanmı, nədənsə musiqi başqa qüvvətlə səslənirdi. Qadın ağızını açıb musiqini dinləyir, hərdən dizinə çırpıb başını hərləyirdi: “Ay can, ay canı mən dust!”

Aralıq qızıışdı. Qonşu otaqdan bir sona süzülüb gəldi. Külək qoparmış gül yarpağı kimi tərpnənən qız ürəklərə zövq çilədi. O, günəşdən qopmuş şəfəq kimi süzülür, bərq vururdu, dərin nəzərləri ilə hər kəsi oxlayır, incə və sezilməz təbəssümü ilə könlü işıqlandırır.

Musiqini eşitmədim. Gözümü qızdan ayırmadım. O ilk baxışda munis, mülayim, ruhpərvər görünən sındırmalar get-gedə bərkiyir, hökmə, qəzəbə çevrilirdi. Salon boyu süzülür, bayılan bir musiqi kimi uzaqlaşır, yenə də ruzgar kimi canlanır, böyüyür, yaxınlaşırdı. Qız uzaqlaşdıqca mən irəli otururdum. Dizi üstə dikəlir, irəli əyilirdim. Bəlkə ağızımı da açırdım, bunu özüm hiss etmirdim, qayıdıb, geri-geri gəldikcə mən də çəkilir, divara söykənir, sanki qucağımı açırdım. Bir əlin çiyimdən basdığını duydum:

– Bacı oğlu, lampanı tökərsən!

Musiqi ara verdi. Xörək gəldi. Hamı iştaha ilə yeyirdi. Mən isə xodu alınmış motor kimi sönürdüm. Yeyə bilmirdim. Gözüm arxada, qulağım səsdə idi. Məclis bitdi. Adamlar qalxdı. Mən də qalxanda qadın ətəyimdən tutdu, gözü ilə “yox” dedi:

– Dayanacaqsınız!

Dayandım. Qaval deyən də qaldı. O mənim davranışından nə anladı isə dilləndi:

– Bacı oğlu, – dedi, – təzə varidsiniz, hə?⁷

– Bəli!

– Füzulluq eləyirəm, bağışlayın, deyəsən, siz heç sahibxananı (ev yiyəsinə) yaxşı tanımırırsınız...

Mən boynuma aldım.

– Doğru buyurursunuz.

⁷ Yeni gələnsiniz?

– Bəs Hacı sizə buyurmadı?

– Qonaq çağırıldığımı dedi, başqa bir şey demədi.

O mənə yaxın oturdu. Gözü ilə işarə elədi:

– Əyil!

Əyildim. Baş-başa verdik. O mənə agah elədi:

– Bura, özgə yer deyil, sənin atanın, həm də qayınatanın evidir.

Bu xanım atanın siqəsidir. Atan bu gördüyün qızı, öz qızlığını sənə nişanlamışdır. Səni, onun üçün də çağırmışdır. Xanım Bədiülcəmal xanım sizi çoxdan gözləyirdi. Eşidən kimi sizi yanına gətirdi. Bu gündü ziyafət, dəsgah, hamısı sizin şərəfinizdir... Bunlara heyrət etməyin. Siz bəxtiyarsınız... Belə nəcib ailə az tapılar...

Mən yenə yazıq anamı, bir də Ayazı xatırladım. Erkəklərə əsəbiləşdimsə də sevincimi söndürə bilmədim. Gözümü qıza dikdim. Mən bu səadət xəbərini həqiqət yox, yuxu sandım. Ayazın, bir kəndli qızının məhəbbətinə nail olmadığım halda, indi təntənəli bir nazəninə, bir pəriyə nişanlandığıma necə inana bilərdim. Mən bu şirin yuxunu dağıtmaq üçün tərpəndim. Qalxıb, təzədən əyləşdim. Ətrafa baxdım, özümü yoxladım, gözümü sildim...

Yox! Yuxu deyil, bu həqiqətdi. Budur qayınanam, utandığım o kök qadın əlində iki yaşıl vaz gətirdi. Kişmiş, badam içi, noğul, yemiş qurusu... Qadın arxayınca söhbətə başladı:

– Oğul, Fərda – dedi, – biz səni doğrudur ilk dəfə görürük, amma yaxşı tanıyırdıq. Atan neçə ildir, bu şəhərə gələndən, bizdədir. Fikri-zikri sənə. Hər gün söhbətini eləyir. Gəlməyinə qurban da hazırlayıb. Ancaq sən bizi tanımırsan. Əsmərin (qızını deyirdi) atası şəhərdə beş kişinin biri idi. Öləndə vəsiyyəət elədi. Qızını İranlıya versən, səni halal eləməyəm. Qiyamətin günündə şikayətçi olaram. Kor olsun, topal olsun, yoxsul olsun, nə olur olsun, qafqazlı olsun!

Qadın köksünü ötürdü, kəndir kimi eşilmiş yemiş qurusunu mənim qabağıma itələdi: “Bundan ye, – dedi, – yemişdir. Ye!” O, yenə söhbəti qızın üstünə gətirib əlavə etdi:

– Qız da şükür yetişib, vaxtıdır. Hər gün elçilər gəlir. Atan

mənə tapşırdığı üçün, gələnı söyüb qovurdum. Qovurdum, amma ürəyimdə bir nigarançılıq vardı. Doğrusu, qorxurdum Əsmər sizi sevə bilməyə. Allah eləməmiş elə olsaydı işlər pozulardı. Baxma o mollagunə adamlara. Biz qızın istəmədiyinə razı olmarıq.

Sən də xoşbəxt imişsən: Əsmər görən kimi pir deyib, səndən yapışdı, mən çox sevindim... İndi budur, oğul. Sən mənım oğlum. Səni oğul eləməyə çağırmışam. Göy qübbənin altında bir sənsən, bir də Əsmər. Dolanışığımız da sağlığına, nə qədər istəsən var. Biz qocalmışıq, vaxtımız keçib. Gördüyün bu ev-eşik, dövlət, pul hamısı sizə qurbandır. Atanın arzusu, mənım arzum var: Toyunuzu eləyən kimi sizi Firəngistana göndərəcəyik. Gedin, oxuyun qurtarın, gəlin. Hər zəhmətinizi özüm çəkəcəyəm.

Mən həyatımda belə bir macərəyə nə rast gəlmiş, nə eşitmişdim. Bu xəyalımı, həqiqətimi, macərəmi, xoşbəxtlikmi? – sezə bilmirdim. Kimə deyəsən? Dünənətən nöker olan bir adam, bu gün şahzadələrə layıq bir ehtirama, səadətə çatır. Mən səadət içindəyəm, taleyim gülmüşdür. Məni yurdumdan, yuvamdan eləyən, kiçik vaxtımda yetim quzu kimi səhralara buraxıb mələr qoyan baxtımdan qapıları artıq üzümə açılmışdır. Atanın sayəsində mən də şəhərin kübarları kimi yaşayacağam. Dəvəyə qızıl yükləyənlər, qatırdan zəfəran yükü düşürənlərin biri olacağam.

Mən ancaq bir şey deyə bilərdim:

– Bu gündən Əsmərə nöker oluram.

Qavalçı getdi. Bədiülcamal xanım Əsməri çağırdı. Əlini əlimə verdi, ilk görüşümü zəbrık edib, o biri otağa getdi. Mən süd gölündə üzən kimi rahat, xoşbəxt və şad idim. Əsmərin əlini buraxmadım. Gülümsər dodaqlarından öpdüm. Bu öpüş ömrümdə çəkdiyim əzab və əziyyətlərin hamısını unutturdu. Mənə ani bir qürur gəldi. Qol-qanad açmaq, axşamdan bəri görüşünə həsrət, gülüşünə möhtac, hüsnünə məftun, lütfünə qul olduğum qövs kimi çatıq qaşları arasında əbədi səcdəgah aradığım, gözlərində tale ulduzumu gördüyüm Əsmərin, sevda və səadət pərisinin qucağına atılmaq istərkən, nədənsə süst və hərəkətsiz qaldım.

İstədiyimi edə bilmirdim. Təlqinəmi, nəzərəmi gəlmişdim. Dizim gəlmir, qolum açılmırdı. Dodaqlarımın qanı qaçmışdı. Fikirləşdim: “Bu yerlərdə müsəlmanlar qızlarını əmlak kimi satırlar. Qız valideyninin itidir. Azdırmaq, yaşatmaq, öldürmək... onların ixtiyarındadır. Belə bir “ixtiyar” ilə mənim qucağıma atılan qızı təsəvvürə gətirdim. Mənim daşqın sevinc və səadətlərimə qarşı inək kimi təslim olan qız nəyimə lazımdır?” Yoxlamalıyam. Bəlkə də o intiharı bu sevgidən üstün tutur:

– Məni sevirsənmi?

O mənə baxır, susurdu.

– Sevirsənsə, dillən!

O baxır, baxır susurdu. Tələbimin ona gülünc və yabançı gəldiyini güman etdim. Dönmək, hər şeyə nifrətlə özümü qaranlıqlara atmaq istədim. O çiyimdən yapışdı. Sinəmə yaslanıb, gözünün yaşını tökdü, ürəyim yandı. Mənim də gözlərim yaşardı. Sevincdənmi, kədərdənmi qovrulub ağladım. Dəsmalımı çıxarıb onun gözlərini silərkən dodaqlarını qulağıma söykədi. Dəhşətləri andıran bir hərəkət və həyəcanla pıçıldadı:

– Səni xakirizləyəcəklər. Səni öldürəcəklər.

Bunu dedi, təhdid və təhlükə ilə dolu gözlərini qarıya dikdi. Məni qorxu götürdü:

– Nə üçün, kimə nə etmişəm?

O, əli ilə qaçmaq işarəsi verir və gözlərini qarıdan üzür, dəhşətdən dodağını çeynəyirdi. Mən bu nagəhanlığı anlaya bilmədim. Araşdırmağa da vaxt yox idi. Əlini xirtdəyimə qoyub boğmaq istəyən naqafil düşməndən qurtulmaq üçün tələsməli idim. Qız da qorxurdu. Açıq deyir, gözü ilə işarə verirdi: “Qapını açıq qoymuşam, qaç!” Mən geyinə bilmədim. Ayaqyalın, başa-çığ, yalınqat pilləkənlərdən aşağı düşəndə zirzəminin qarşısında bir heybətli adamın dayandığını gördüm.

Yağış çiləyirdi. Hava qaranlıq və soyuq idi. Aləm yatmışdı. Mən qarıya yönəlməyə qorxdum: əlimi aftafaya atdım. Həyəətə, ağacların altına yeridim. Titrəyirdim. Bu dəqiqə mənə boğazlaya-

caqlarını güman edirdim. Ölüm mənə kirpiklərimdən yaxındı. Divara yaxınlaşdım. Pişik kimi caynaq gətirdim. Hoppanıb küçə-yə düşdüm. Heybətli adamın şaqqıltı ilə qapını çaldığını, dalımca yüyürdüyünü hiss etdim, götürüldüm.

Uzun, qaranlıq, dar və qorxulu küçələrlə itləri, xoruzları, qarovulları oyadaraq qaçırdım. Sonuncular oyansa da tərپənmir, kürkün altından gözlərini bərəldib yenə başlarını dizləri arasına alırdılar. Kürəyimdən tər axdığını, bədənimdən buğ qalxdığını hiss edirdim.

Dalımca addım səsləri eşidir, ildırım kimi qaçırdım. Geri baxmadan – su, palçıq, çuxur, daş-kəsək demədən ayaqlayıb ötürdüm. Can şirindir. Ölüm qorxusu məni daha bərk qaçmağa məcbur edirdi. Arxadan daş atdılar. Kəltənlər ətrafıma düşürdü. Həriflərin yolunu azdırmaq üçün dölmədən-dölməyə keçirdim. Qılçalarım həkdən düşdü. Nəfəsim təngidi. Bayılası oldum. Açıq bir qapının pilləkəninə çul kimi sərdim. Daş kəsilib dinlədim. Gələn yox idi. Sükut, dərin bir sükut mənə baxıb gülürdü. Hacı-nın sözləri qulağımda səsləndi: “Səni də onun yanına göndərmək olar... Tezliklə atana mülhəqq olarsan...”

Anladım ki, atam, həmin Seyid Vəlilərin əli ilə məzara göndərilmişdir. Yazıq atam, yəqin ki, sənə Əsmər kimi bir xeyrixah da rast gəlmədi. Səni, bəlkə də cibindəki beş şahı pul üçün məhv etdilər... Gözlərimdən yaş gəldi. Oğul sahibi ikən kimsəsiz və tənha ölən atamın halına yandım. Ürəyim parçalandı. Qəhərdən özümü saxlaya bilmədim. Başımı soyuq divarlara söykəyib ağladım, ağladım.

XVI Fəsil Son Gecə

*Tale, yolumu kəsməklə ya məni məhv etmək,
ya məndən böyük adam yetişdirmək istəyir.
Şiller*

1

Səfəri təcili rayona çağırıdılar. O, bütün güman və şübhələrini bir də nəzərdən və mühakimədən keçirib, əvvəlki qərarını da ha da qətiləşdirdi. “Bitdili imamın səsi, hərçənd bütün kəndlərə düşmüşdü, lakin Günlər kəndində bunun da bir mütəşəbbisi olduğu aydındı. Əkbər və Buxaqlı kimilərin hamıdan qabaq getmələri və başqalarını da çəkib ziyarətə aparmaları, Məşədi Dilənin özünün getməməsi və ailəsində böyük bir dava qoparıb, ziyarətə buraxmaması, “sınaqlılığını” el içində danışması Səfəri inandırmışdı. O, hazırlaşib rayona getdi. Orada cənazələrin müayinə nəticəsini də öyrənəcəkdi.

Nəticə isə çox qəribə idi. Bəlli olmuşdu ki, Tərən da, Arıq da eyni vaxtda öldürülmüşlər. Tərənənin boğulduğu və xəncərlə yaralandığından bilinirdi ki, qatillər iki nəfərmiş. Bir nəfərin bir əllə onu boğması mümkün olmazdı. Qızı nagəhani yaxalamışlar. Tərənəni da, Arıqı da öldürən eyni adamdır. Tərənəni soyuq silahla öldürdükləri halda, Arıqı güllə də vurmuşdular. Burada qatilin iki bir-birinə zidd hərəkəti həkimləri də çaş-baş qoymuşdu. Yəqindir ki, qatil soyuq silahla iş görmək istəmişdir. Güllə atılmağına iki səbəb olardı: ya cinayətin üstünə adam çıxmış, tələsik öldürüb qaçmışdır, yaxud ölən qüvvətli adam imiş deyər yaxın düşə bilməmişlər.

Baharlı, qanlı gülləni Səfərə göstərib deyirdi:

– Bravninik yalnız Tərlanda idi. Bu Tərlandın öz gülləsi olacaq! Özünü müdafiə üçün atmışdır. Güllə olduqca yaxından atılmışdır.

Səfər barmağını dişlədi: “Bəlkə Tərlandı öldürən Arıqdır?!.” Səfər Məşədi Dilənin Arıq haqqındakı ərizəsini Baharlıya verdi. Baharlı ayağa qalxıb, əllərini cibinə saldı və etimadla dedi:

– Mən fikrimdə qalırım. Bu işin ustası Məşədidir.

Səfər də öz şübhələrini danışdı. Axırda Baharlının rəyinə müvafiq bir rəy söyləyib, qol çəkdi və çıxdı.

2

Buxaqlı sancı çəkirdi. Hamilə deyildi, bu qayğı sancısı idi. Buxaqlı tamam başqa bir adam olmuşdu, əri gedəndən bəri Məşədi Dilən onu şirin vədlərlə doyurandan və “gələcək dinc, bolluq günlərin” eşqi ilə sərxoş edəndən sonra, Buxaqlının hamıya və həmişə açıq olan qəlbi, birdən-birə oğru sandığı kimi qapandı. Bu sandığa əcaib şeylər yığılırdı. Sandıq dolur, hər dəqiqə qapağını partlatmaq istəyirdi. Məşədi Dilənin fəndləri, “Bismillah”ın və axundun hadisələri, Hacı Əlnağının arzuları Buxaqlının sandığında bir-birinə qarışır, ehtiyatla orada saxlanırdı. O, bu ağır sandığı daşımaqdan əzab çəkirdi. Yoldan ötəndə, kəhriz başında, tarlada, kənd qadınlarına yaxınlaşdımı, qıfıl götürülər, tüstülü xəbərlər onun ağızından tökülərdi. O, qadınları dayandırıb pıçıldardı:

– Bilirsən nə var?

Kənd qadınlarını maraq götürərdi. Aylarla kənddə baş verən yuxu kimi qarışıq hadisələrin təbirini eşitmək, mənasını anlamaq, Tərlandın ölümü ətrafında yeni bir xəbər eşitmək, kolxoz məsələsi, kəndin gələcəyi, işlərin aqibətini öyrənmək arzusu ilə çırpınır, soruşurdular:

– Ağrın alım Səkinə xala, nə var? Söylə görək təzə nə deyirlər?

Lakin Məşədi Dilənin tapşırığı onun ağızını kilidlərdi:

– Bax, qardaşa da inanmayın, sizi aldadırlar. İşi korlarsınız ha! Bax, möhkəmcə tapşırıram ha! Bilsəm ki, ağzınızdan bir söz qaçıb, əvvəlcə sizi, sonra eşidən adamı yox eliyəcəyəm. Bildiniz!?

Məşədi Dilən Buxaqlı ilə hər görüşəndə qaşlarını çataraq ayilər, kəlmə-kəlmə bu tapşırığı onun qulağına təkrar edərdi:

– Bax, gözlə ha, lam bir, cim iki... düşməni ayıqdır...

Bu xəbərlər yığılır-yığılır, arvadın qocalmış, köhnəlmiş qəlbini partlatmaq istəyirdi. O, qəlbini dələn sirləri, münasib bir yerə tökmək istəyirdi. Kimə desin? Hərdən də ərinə, özünün indi başladığı yolda vaxtilə yorulub qalan sevimli kişisini xatırlardı:

– “Can kişi, mərd kişi, igid kişi, davamlı kişi! Kənddə olsa ölərdi, kolxozu yaxın qoymazdı”.

Bu fikirlərlə yerini qızdırmış Səkinəni yuxu aparanda, qapı döyüldü.

Buxaqlı “Məşədi Dilən olar” – deyər tələsik çarşabını çiyinə salıb qapıya getdi.

– Kimsən, qapı döyən?

– Qonaq istəmirsən?

Bu səs Buxaqlıya birtəhər gəldi. O, bir az da qorxuya düşdü. Qapının arasından diqqət edəndə bir yumru, abırlı geyinmiş adam gördü. Qaranlıqda seçilmirsə də kostyumu, onun altında ağ köynəyi, qalstukunu bilirdi. Kimsə, müəllimdən, aqronomdan-zaddan olacaq.

– Kimdir qapıdakı? Ay kimdir?

– Arvad, etibarsız, nə tez yaddan çıxardın?!

Buxaqlının ürəyi döyündü. Sualına sualla cavab verən adamın səsində, ifadəsində özünə doğma bir hiss duydu. Ani bir ehtiyat Kar İmanı onun gözü önündə canlandırdı. Dodaqlarında bir xoşbəxtlik təbəssümü oynadı:

– Kişi?!

– Qapını aç, ay arvad!

Buxaqlı sevincindən qapını çətinliklə açdı. Kişini, uşağı kimi bağrına basdı:

– Gəlmisən, ay gəl! Gələn yollarına qurban olum!

Yolçu var, yolçu da var! Yolçu var ki, vətəmində onu dostlar, istəklilər qohumlar, məhəbbətli ailə gözlər. Qabağına çıxarlar. Böyüklər qurbanı, kiçiklər şən və şətələri ilə gələrlər, müsafirin qucağına atırlar. Uzaqlarda sərinləyən könlünü övlad məhəbbəti ilə isidərlər. Onu ümumi bir sevinc, davamlı bir maraqla əhatə edər, günlər, həftələrlə əzizlər, danışdırarlar. Yolçu var ki, onu, sevgisi ilə yolları işıqlandıran, məsafələri qısaldan, əzablar, yorğunluqları dağıdan qəlb yoldaşı gözlər. Yolçu da var ki, onu bir həsir, bir də Məmmədnəsir gözləyir.

Kar İman beləsindən idi. Qohumu yox idi. Uşaqlarını həmişəlik və əbədilik qeyb etmişdi. Dostu nədən və haradan ola bilərdi? Laqeyd və sərkeş bir adamdı. Kimsəni incitməmişdisə də, əlinin, dilinin qüdrəti ilə kimsəni də minnətdar etməmişdi. O, həmişə deyərdi:

– Milçək şirəyə yığışar, mən necə dost-aşnalı ola bilərəm? Hacı Əlnağının südlü plovlarını, Məşədi Dilənin tikə kabablarını, bağ ziyarətlərini, Molla Kərimin övlad dualarını qoyub mənə kim yanıma kim gələcəkdi...

Kar İman bu qənaətdə olduğu üçün kəndə elə belə, sadəcə, səssiz-səmirsiz girdi. Nə görüşmək üçün hazırlaşdı, nə də “xoş-beş” üçün söz əzbərlədi, nə də gözünü qohum-qonşunun qapı pəncərəsinə dikdi. Azıb yorulduqdan sonra, güc-bəla ilə, bəndini tapan camış kimi lal-kar gəlib evinə girmişdi. Yeganə istəklisi Buxaqlı onu qucaqlayanda, Kar İman ayıldı, qütbət qayğılarından azad olduğunu dərk etdi.

O, yuyundu, qurulandı. Üç il əvvəl qoyub getdiyi yurdunu başında paslanmış xatirələri oyadan nəzəri ilə süzdü. Hər şey öz qaydasında idi. Qara pərdələr, suvağı qopmuş divar, cırıldayan qapı, döşəmədə dairələr cızmış su səhəngi, sanki ona baxıb “xoş gəldin” edirdilər. Bu səhəng Kar İmana o qədər yaxın, əziz gəldi ki, elə bil əli ilə doldurub qoyduğudur. Üç ildə onun suyunu da dəyişən olmamışdır.

Buxaqlı ocağı odladı, çayniki doldurdu, süfrə açdı. O, uzun illər didişə-didişə yaşayıb, halallıq almadan ayrıldığı ərinə əzizləyirdi. Kar İman sudan, cütdən qayıdanda tunc alınının tərini silər, tələsik şam yeyib, yatağına girərdi. İndi də Buxaqlı ərinə ac və yorğun bilib doyurmaq, rahatlamaq istədi. Lakin Karın üzündə bir məclis arzusu, söhbət marağı duyurdu. O, 18 yaşlı oğlan kimi gözəl və yaraşqlı görünürdü. Yaylaqdan qayıdana bənzəyirdi. Buxaqlı təəccübləndi. “Bəlkə çoxdan ayrılmışıq, ürəyim istəyir deyə belə görünür?” O, ərinin bütün çirkinliklərini xəyalına gətirdi, gözündə cəmlədi, bir də baxdı. Yox! Kişinin oğlu qırğı kimi qıvraq görünürdü. Diqqət edəndə Kar İmanda qərribə əlamətlər sezdi. Saqqalını qırxdırmış, saçını uzatmışdı. Şapka qoymuş, boğazı qatlaqlı bir köynək geyinmişdi. Çökük sifəti qabarmış, qocalıq cizgiləri silinmişdi. Dişləri sədəf kimi ağarırdı. Öskürəndə gur-gur guruldayırdı. Buxaqlı bir istədi çörək yediyi yerdə kişini qucaqlayıb öpsün və desin: “ – Ay ürəyimin bəndi, kişi, saqqalı qırxdırıb nə qəşəngləşmişən!” Yox, – dedi, – kişi tayfasına etibar yoxdur. Ayağı yer tutar, sonra adamı bəyənəməz. Söhbəti daha vacib yerdən başladı:

– Sənə nədən deyim, kənddən. Necə də vaxtında gəlmişən, səni göydə axtarırdıq.

– Necə?

– Kənddə yerin görükür.

– Həbsxanadamı, keçmiş ola!

– İraq candan, həbsxanada niyə, yazıq deyilsənmi? Ayrı şey deyirəm ey, səndən sonra işlər oldu!

– Nə iş?

– Oldu da!

– Yənə...

– O iş ki, sənənin əlin ilə tez aşar. O iş ki, sən başlayırdın!

– Açıq danış mənə, ay arvad, nə məsələdir?

“Məsələ” sözü Karın ağzından elə təmiz və düz çıxırdı ki, Buxaqlının xoşuna gəlirdi. O, ərinin danışdığında yeni bir şey hiss edirdi.

di. Lakin bu yeniliyin nədən ibarət olduğunu anlaya bilmirdi. Bu haqda düşünmədi. Ərinə tərəf süründü. Qulağına əyilib cavab verdi:

– Bəəəs, səndən sonra yamanca işlər oldu. Tərlanı öldürdülər axı?

– Tərlan kimdir?

– Kəndə bir yeni ispalkom gəlmişdi. Camaatı bir-birinə vuruşdururdu.

– Öldürən kimdi?

– Məşədi Dilən də bizi xəlvəti “Bismillah” cəmiyyətinə yazıb.

Kar İman bu cavabın, öz sualına heç dəxli olmadığını duydu da təkid etmədi. “Bismillah” ilə maraqlandı:

– O nə cəmiyyətdir?

Buxaqlı əyilib lap qulağına dedi:

– Cəmiyyətdir, tavarışlərin barəsində. O söz...

– Bəs sovet nə deyir?

– Sovet-zad nə bilir? Dördcə adamıq. Məşədi Dilən kolxozun üstünə düşüb. Səni gözləyirdilər. İndi daha kələyini...

– Məşədi Diləninmi kələyini?

– Yox a kişi, kolxozun!

– Nəyin?

– Kolxozun!

– Kolxozun, nə olsun?

– Kəndirini kəsəndə deyərəm nə olsun!

– Kolxozun ha?

– Lap kolxozun!

Kar İman bir müddət arvadının üzünə baxdı, sonra nədənsə ah çəkdi. Karın ahı Buxaqlıya yer elədi. Ürəyi yandı, xəyalında dedi:

– Binəva kişiciyəzəm nəyə ah çəkirsən? – dedi. Qorxub eləmə a kişi! İndi sən görən illərə bənzəməz. Allah qoysa yaxşı olar. Tərlan kimi əjdahanı basdırdıq, bilən olmadı. İmamzadanı eşitmisənmi?

Buxaqlı başını aşağı salıb Kara döşəyirdi. “Şimal soyuqlarında üşüyüb donmuş” kişisini, Məşədi Dilənin xəlvəti və tüstülü

vədələri ilə isitmək, tərlətmək istəyirdi. Ürəyini dələn sirrli sözləri dedikcə yük altından çıxmış kimi yüngülləşir, xoşhallanırdı. Deyirdi və bunların əvəzini eşitmək də istəyirdi. Kişisinin təcürbəli, təmkinli, ağıllı və təzə tədbirlərini, onun tez-tez işləyən çənəsinin sözlə açılmasını gözləyirdi.

Kar İman süfrənin ucunu qatlayıb ayağa qalxdı:

– Mənim yerimi sal, – dedi.

Buxaqlı, ərinin səsində yorğunluq hiss etdi. Uzaq yoldan gəlmiş kişisini rahat etməyə tələsdi. Dinməz-söyləməz ayağa qalxdı. Vacib söhbətləri sabaha qoydu. O, çıraqlı sönən kimi ərinin yuxulayacağını güman edirdi. Ona görə də Kar İmanın qaranlıqda verdiyi bir sualdan diksindi:

– “Bismillah” a gələn olurmu?

Diksinməsinə baxmayaraq, Karın bu söhbətlərlə maraqlandığına sevindi, ərinə daha yaxın yatdı. Qollarını onun sinəsinə qoydu:

– Hələ gələn azdır. Dördcə nəfərik. Hər ötənə inanmaq olmur.

– Fikriniz nədir?

– Fikir, fikir nə olacaq, kəndlinin namusunun, dilinin gününə qalmaq. Camaatın var-yoxunu “obçi qətyol” eləməynən iş olarmı? Buna kim dözər?

– İşiniz nə vaxtdandır belə?

– 3-4 ay olar. Mən də sonra bildim.

– Söhbəti-filanı harada eləyirsiniz?

– Qaya altında, Məşədi Dilənin quyusunda da eləyirlər.

– Məni bir apar ora görüm.

– Əlbət ki, səni aparacağam. Məşədi Dilən heç bilirsən nə sevinəcək?

Gecə yarısına qədər ər-arvadın söhbəti bitmədi. Buxaqlı danışır, Kar İman kirimiş qulaqları asırdı. Hərdən bir söz soruşurdu. Buxaqlıya elə gəlirdi ki, Kar qorxur, çəkinir, üç ildən bəri ötdüyü məşəqqətli yollara bir də düşməmək üçün xətalı “sevdaya” girişmək istəmir. Karı başa salmaq üçün o, Məşədi Dilənin başladığı

işlərin bütün daxili cəhətlərini böyüdə-böyüdə, bayram söhbətləri kimi şirin-şirin danışır, barmaqlarını kişinin göz çuxurlarına sürtür, yuxulamasına mane olurdu. Bu söhbətlər xoştəbir yuxu kimi Buxaqlının gözlərinə dolub ağzını yumdu, onun yorğun, sönük səsinə kəsdi.

Gecə keçdi. Kar İman üçün çox ağır, uzun, üzüntülü gecə keçdi. Qaranlıqlar qayğıya çevrilib mədən uçuntuları kimi kişinin üstünə töküldü. Qayğılar onu rahat qoymadı! Budur, insanların bulanıq qəlbini duruldan, onları fəlakətin amansız əlindən çəkib qoparan, müalicə edən, mədən daşı kimi yoxlayıb seçən yerdən yenəcə qayıtmışdır. Orada hər kəsi yol yoldaşı kimi tanıyan polad çekistlər vardı. Hər səhər salam verib iş tapşıırırdılar. Qadir əlləri ilə torpaqları atım-atım edən, yerin sərvətini sorub fabrikalara, zavodlara axıdan, rəngbərəng meyvələr bəsləyib süfrələri ziynətləndirən bu adamların simasında həyat, baxışında təsəlli, salamında salamatlıq duyursan. Səni bir qüvvə, hələ bir müddət anlaya bilmədiyən bir qüvvə onların izi ilə aparır. Gedirsən, getdikcə yeyinləyir, yeyinlədikcə dizlərin bərkiyir, əsgərlər kimi addım atırsan...

Gün əyləndə işi təhvil verib çıxırsan, yenəcə anadan olmuş kimi yüngül, zərif, təzə görünürsən. Axşamları kinolarda, savad məntəqələrində, musiqi məclislərində, hələ bəzən, Buxaqlının gözündən iraq, qadın görüşlərində keçirirsən. Orada mehriban, lakin məcbur edib inandıran bir əl şəhadət ilə göstərir, adamı uçurumlar, ildırımlardan sapındırır.

İndi?... İndi burada, Günlər kəndində isə mən imtahana çıxmışam. Bu imtahandan çıxmasam o kişilərin əməyini, duz-çörəyini ayaqlamış olaram. Yox! Mən başlamalıyam. Mən imtahanımı verəcəyəm!

Fikirlər kişini alıb apardı. O, bir istədi şeytana lənət oxuyub, yuxulasın, sabah Buxaqlını danlayıb qaranlıq yollardan qaytar-sın. Bunu edə bilmədi. Edə bilmədi, çünki özündə yaşamaqdan başqa yaşatmaq qüvvəti, hayqırmaq qüvvəti duyurdu. Özü də anlamadan gecənin sükutu və qaranlığına dərin bir xitab başladı:

– Yox, bacara bilməyəcəyəm. Mən sözdən çıxan adam deyiləm! Bəsdir! Bəsdir! Ömrümün əziz günlərini, gücümü, gəncliyimi toxum kimi dəmyələrə, şoranlara səpib həşərata verdiyim bəsdir. Mən indi, kimin kar, kimin kor olduğunu isbat etməliyəm. Mənim arzularım var. Həsrətini çəkdiyim bu kənddə mən gözü-açıq, müstəqil çalışmalıyam. Mən vətən, yenicə həqiqi vətən olan torpaqlarımızı siçovulların qarışdırmasına yol verməyəcəyəm. Axı, mən yaxşı əkinçiyəm. Mən təmiz torpaqlarda həyat bitirməyi bacarıram. Mən nə deyib gəlmişəm? Mənim andım bəs nə olsun?!

– Nə olub, ə kişi, nə var?

Buxaqlı, İmanın səsinə oyandı. Qalxıb kişisini qucaqladı. Oxşamağa, əzizləməyə başladı. Ona elə gəldi ki, İman sayıqlayır. Sürgündə çəkdiyi qəriblik günləri ona rahatlıq vermir. Ona bir müddət yaxşı qulluq eləmək, bəsləyib dincəltmək lazımdır... İman bu vəziyyətinə utandı. Buxaqlının sualına könülsüz, soyuq bir cavab verdi:

– Heç!

Səhər ala-toranda İman yerindən qalxıb birbaş ispalkoma yollandı.

İmanın evi kəndin sağ yaxasında, Badamlı deyilən ağacliqdan azca yuxarıda, təpənin böyründə idi. Evin qapısı, bir tərəfi sıx ağacliqlarla örtülü bağlara, bir tərəfi bostan, yoncalıq və taxıl zəmiləri ilə bəzənmiş yam-yaşıl düzlüyün ortasından qurşaq kimi çəkilən köç yoluna açılırdı. Yoncalıqlar arasındakı “Məzə bulağı”nı əhatə edən itburnu kolları böyrü üstə uzanmış çobana bənzəyirdi. Güyüm çiyində suya gələn tək-tək kənd qadınları, süzülən kölgə kimi çətinliklə seçilirdilər. Yolun o başında bir qara palaz sürüyürdülər. Palaz toz qaldırır, get-gedə uzaqlaşır. Yəqin ki, qoyun sürüsü idi. Kənd yenicə yuxudan oyandığı üçün səs-küy az və tez eşidilirdi. İman qəsdən yola çıxmıdı. Çəpəri aşıb yoncalığın mərzii ilə, badam ağaclarının dibindən mehli otları ayaqlayaraq yeridi. Hər tərəfə ətir bir qoxu beyni oxşayır, bütün əsəblərə yayılaraq bədəni yüngüllədir, rahatladır, adama

fərəh, damaq çağlığı, sevinc, həyat eşqi gətirirdi. Könül açılırdı. Get-gedə işıqlandıqca təbiətin gözəllik və müəttərliyi bütün təm-tərəği ilə gözə çarpırdı. Yalnız ağaclar, tarlalar, çəmənlər, sular deyil, hər şey bahar deyir, bahar çağırırdı.

Günəş çıxmamışdı. Lakin işıqlanmışdı. Çiçəklənmiş yoncaları, divar diblərində sıx bitən mahud kimi qalın quşəppəyini, sallanıb sularla oynayan yarpızları aydın seçmək olurdu. İmanın ayağı altından bir quş qanadlandı, uçdu, yüksəldi. Kiçilib fəzanın dərinlərində itdi. Bu bir xəyal mı, amalmı idi? Yoxsa günəşi çağırmağa gedən səhər qaranquşu idi!

Vaxtilə çox görüb alışdığı bu yerlər, indi İmana başqa ləzzət verirdi. Qırx beş illik üzücü və dolanbaçlı ömründə o bir dəfə də başını qaldırıb, baharı salamlamamışdı. O quşlarda çırpıntı, baddamlarda tənhalıq, yarpız yarpaqlarında göz yaşı görmüşdü. Sullarda matəm dinləmiş, tarlalarda şübhələr duymuşdu.

Sanki bu yerləri yenicə görürdü. Vaxtilə ona ləkə görünən yaşıllığın indi çəmənini, bağını, suyunu görürdü. Hər şey baharda açılmış ziyafət süfrəsi kimi onu gözləyirdi.

Dəyirmanə yaxınlaşdı. Günəş faraş sünbüllərdən toxuduğu darağını üfəqdə sallayırdı. İman şırıp dayandı: Dəyirmanə ona birtəhər gəldi. Orada, o boz, köhnə və novdansız daxmanın yerində qırmız kərpicdən tikilmiş və kibrit qutusu qədər yaraşlıq bina görünürdü. Binanın göylərə sancılan uzun borusunda ağ qurşaq çəkilmiş, üzərinə qırmızı kərpiclə nə isə yazılmışdı. Boru qırıq-qırıq səslənirdi. Bu səs kəndin hər yerində eşidilsə də, İman fərqi nə varmamışdı. Getdiyi yerdə belə səslərə çoxdan alışdığı üçün burada da kim bilir hansı zavod, emalatxana və ya maşın səsi sanmışdı. İndi isə, su dəyirmanından yüksələn motor səsi onu heyrətə salmışdı:

– Bu nə olan işdir?

Yaxına getdi. Dəyirman qabağında, qapı başından sallanan lələ kimi elektrik lampasını gördü. Bəndin altından fısqıran ağap-paq su zərrələrini seyr etdi, barmağını dişlədi. Elektrik stansiyası

onu ürəkdən sevindirdi. O, kəndə qayıdanda, havayı axan sular-dan od almaq barədə iş başlayacağına söz vermişdi. Sən demə, onun ürəyinə gələnlər Günlər kəndinin əlinə gəlmişdir.

Gözü ağxallı, yaşıl çadra bürünmüş tut ağacına sataşdı. Məhrəm ağac, qoca ağac! Gövdəsində cızdığı yerlər qabarıq düyün olmuşdu. Dəyirmanı iş az olanda istəklisini buraya, həmin tut ağacının dibinə çağırır, qaranlıqda ürək söhbəti açardı. Onun könlünü almaq üçün Kar İman var-yoxdan, hətta imandan keçməyə and içərdi. İndi isə nəyin gücü ilə, nə üçün isə o həmin istəklisini cəza orqanlarına verməyə, onu bəd əməllərlə rüsvay edib cərgədən çıxarmağa gedir. Onun xəyanətini aləmə elan etməyə gedir. Nə məhəbbət, nə dadlı xatirəli axşamlar, nə qadın nəvazişləri, nə kəbin kağızı, nə də “baş birlik” əhd-peymanı onun qabağını kəsmir, kəsə bilmir...

İman duruxdu. Dəyirmanı baxdı, qayıdıb evinə diqqət elədi. Bacasından qalxan tüstünün göylərə getdiyini, sonra yavaş-yavaş əriyib heçə çıxdığını gördü. Tüstü, ona Buxaqlı ilə keçirdiyi toylar, məclislərdə anlamadığı insanları, anlamadığı mahnıları çağır-dığı günləri xatırlatdı. O nə idi? O zaman Kar İman kimsəsiz, yaşlı bir yetim, saqqallı bir uşaqdı. Yazıq Buxaqlıdan başqa kim-sə onu əzizləməz, bağına basmaz, əlindən tutmazdı

İmanda bir kəsəlik doğdu, hərəkətdən qaldı. Xəyalına suallar töküldü: birdən-birəmi? Bu nə işdir! Bəlkə də əslə yoxdur? Sübut istəyəcəklər. Sabah öz kəbinli arvadın işi belə görüb dediyindən qaçsa, kimə arxalanacaqsan? Dilən kimi nəhəngi yıxmaq mı olar? “Yaxşı işçiləri ləkələməklə kolxoza qolçomaq təsiri gətirir” deyə böhtan atacaqlar.

İman yoncalıqda keyikib qalmışdı. Cüt səsləri, naxırçı səsləri gəlirdi. Əvvəl bir at arabası ötdü. İçində bulaşmış çəlləklər vardı. Onun dalınca başıaçıq, dolu, göyçək oğlan atını səyirdib keçdi. Bu, kimsə, İmana tanış adam deyildi. Şəhər tərəfdən gəlirdi. Vacib iş yiyəsinə oxşayırdı. Kim bilir, bəlkə də rayon komitəsinin katibidir. Ya RİK sədridir? Atlı, iti və etinasızdı. Lakin İma-

na diqqətlə baxdı. İman nədən ehtiyat etdisə dinməz-söyləməz evə qayıtdı.

Buxaqlı Səkinə yenicə çay dəmləyib süfrə açmışdı. İmandan soruşmaq istəyəndə: “Sabah-sabah hara getmişdin?” İman sözünü ağzında qoydu:

– Bircə samavarı zəhmət çək götür stol üstünə! Mən yerə oturmayaçağam. Qılçım ağrır.

Buxaqlı tənbelləşdisə də əziz kişisinə cavab qaytarmadı. Bir də soruşdu:

– Sabah-sabah hara yox oldun?

İman dinmədi. Barmağı ilə həyəti, yaşıllığı işarə elədi:

– Ruhun varmı?

Buxaqlı dinmədi. İman soruşdu:

– Ruhun var, ya yox?

– Bu nə sözdür?

– Görmürsən, gülü, çiçəyi?

– Görürəm, nə olsun!

– Görsən, bu günə qalmazdın!

– Gül-çiçək nə olsun?

– Sən qış arzulayırsan, qış!

Buxaqlı bir şey anlamadığı üçün cavab vermədi. İman sözünü dəyişdi.

– Bura bax, məni “Bismillah” iclasına apar.

– Əlbət ki, aparacağam, bu nə sözdür!

– De görüm haçan?

– Bu gün!

– Saatını de!

Buxaqlı çənəsini qaşdı:

– Saat bilmirəm. Qaranlıq qovuşanda, əl-ayaq çəkiləndən sonra gedək. Qorxuludur. Məşədi Diləni mən gündüz görüb danışaram.

– Deyərsən, məşrəvət çağırın, İman gələcək. İstəyir hamını görsün, yaxşımı?

– Yaxşı!

– Sən nə dedin? “Qorxuludur” deyirsən, necə yəni qorxuludur?

– Yox ey, sən yox, biz qorxuruq!

Buxaqlı pəncərəyə baxdı, qapıya boylanıb qayıtdı. Davam etdi:

– Qorxuruq pusub eləyən olar. Yer qulaqlıdır. Ona görə deyirəm gecə olsun.

– Olsun, nə deyirəm? Mən sənin sözündən nə vaxt çıxmışam ki, indi də çıxam?!

İmanın bu sözü sarı yağ kimi Buxaqlının canına yayıldı. Sevinliyindən arvadın dodağı qaçdı.

XVII Fəsil

Zərbəyə Zərbə

Həqiqət sıxılar, məğlub olmaz!

1

Axşam qapıdan çıxanda, İman Buxaqlının qulağına pıçıldadı:
– İkimiz birdən çıxaq, yaxşı deyil, görün olar. Sən qabaqca get, həyətdə məni gözlə.

Bu fikir Buxaqlıya xoş gəldi. O, ərinin “uzun vuruşmalarda belə təcrübələr qazandığına, fəndlər öyrəndiyinə” sevinib bunlardan Məşədi Dilənə danışmağı qərara aldı. İman, Məşədi Dilənin qırıq darvazasından içəri girəndə, Buxaqlını təndir başında çöməlmiş gördü.

Buxaqlı him elədi:

– Bəridən gəl!

Onlar samanlıqdan o yana, ot tayasının dalından ötüb odun, çırpı tökülmüş bir çuxurda dayandılar. Buxaqlı dörd tərəfinə baxdı. Tələsik ayağının altındakı taxtanı qaldırıb, İmanı içəri itələdi:

– Di tez ol!

İman balaca, pəlçıqlı pilləkənlərlə enməyə başladı. Sanki yer onu kamına çəkirdi. O isə ölümə məhkum edilən, həm də fər-yada ixtiyarı olmayan müqəssir kimi dinməz-söyləməz çırpıların altına baxdı. İman ürəksiz yeriyirdi. Ötən gecə arvadı ilə söhbətdən sonra onda oyanan vuruş hissi maskaları yırtmaq, Günlər kəndinin gecələrində bayquş kimi üfüqdən-üfüqə qanad çalan və şübhələr yayan sirrləri açmaq cəsarəti köməksiz və gücsüz bir xulyapərvərin dadlı xəyalları kimi sönüb gedir, onun addımlarını sustaldırdı. O belə düşünürdü: “Məşədi Dilənin əqrəbası ilə dolu

kənddə kim mənə tərəf durar? Dünən sürgündən qayıdan, hələ də adı vətəndaşlıq dəftərinə düşməyən ləkəli kişi haqq danışsa, kim onu saya salacaq? Sabah mən açıb elan edəndə birdən sübut tapa bilmədim? Məşədi Dilənin gur səsi altında heç olsam, öz arvadım, dərd yoldaşım qayıdıb üzümə dursa, evdən qovsa, mən neylərəm? Kolxoz cərgələrində adım-sanım olsaydı bu işə yapışardım. İndi isə əliboş, adı ləkəli, etibarsız bir adam nə edə bilər?..”

Bu fikirlərlə kədərlənən İman, gözünü açıb özünü məclisdə, Məşədi Dilənin qabağında dayanmış gördü. Məşədi Dilən ona əl verdi:

– Mərhəba!

– Mərhəba!

Başqaları da bir-bir görüşdülər. Nazik bir şam işığı altında, saman tökülmüş səkiyə işarə ilə:

– Əyləşin, – dedilər.

İman əyləşdi. Məşədi Dilən dedi:

– Həzrətə, məclisi açaq!

Hacı Əlnağı xırıltılı olmağına baxmayaraq, danışmağa hazır səslə, bu fikirlə şərik oldu:

– Düz buyurursunuz iclas yox, məclis! Məclisi-milli!

Məşədi Dilən davam etdi:

– Bugünkü məclisimizin məziyyəti fəvqəladədir. Bəllidir, burada bizim fəxrimiz, köhnə canfışan vətənpərvərlərdən biri, bir fədai əyləşir. Hamıya bəllidir, bolşeviklərin nə sürgünü, nə zindanı bu polad vücudu əridə bilmədi. Bu müəzzəm simanı əzmindən döndərə bilmədi.

Burada, Məşədi Dilən bir şey xatırlamış kimi dayandı. Səsinin ahəngini dəyişdi, məyusluqla dedi:

– Həzrət, yadıma bir faciə gəldi. O da ibarət ola, tək bir şəxsin yox, bütün müsəlmanların faciəsindən, islam və ədalət yolunda şəhid olmuş Hacı Ağakişinin ərvahi-pakinə bir salavat xətm eləyin...

Oturanların hamısı bir ağızdan mələdi. Məşədi özünü qüssə-

li göstərmək üçün dəsmalla gözünü sildi, sözünə davam etdi:

– Bu gün mərhum Hacı Ağakışinin ruhu cənnətdədir. İman kimi fədailər çox şükür ki, hələ sağdır...

Məşədi bunu deyib İmanın üzünə baxanda İman başını aşağı saldı. Məşədi davam etdi:

– İman sürgündən qayıtmışdır. O, özünün rəşadətlərini danışacaq, bizi baxəbər edəcəkdir. Mən deyirəm hamımız huş-guş ilə başlayaq İmana qulaq asmağa!

İman ayağa qalxdı. Çox çətin olsa da ibarə ilə danışmağa başladı:

– Rəisi-məclisdən, Məşədi Dilən əfəndilərindən xahişim budur, mən axırda danışım. Çünki mən danışığımı yerli işlərlə bağlamağa çalışacağam. Əvvəl burada vəziyyəti bilmək istəyirəm.

Mirzə Kərim bəyəndi:

– Çox əcəb buyurlar. Qoy biz ərz eləyək. Məhəlli məsailərdən agah olsunlar.

Məşədi Dilən razı oldu:

O, üzvü olub xidmət etdiyi “Bismillah” dalınca gələn olmadığını deyib şikayətləndi. “Bu boyda kənddə dördcə adamımız var!” – deyər özlərini taqsırlandırdı. Mirzə, bunun səbəbini belə izah edirdi: “Ona görə ki, kommunistlər qoymur. Camaatı kommunistlər ələ alıb. Bitdili yalana çıxandan sonra bir adama söz demək olmur.”

Bu ətrafda Məşədi ilə Mirzənin arasında xeyli mübahisə gəldi. Nəhayət, Məşədi, Mirzənin sözünü bu cürə kəsmək istədi:

– Hər halda, əgər biz belə maymaqlıq eləsək, boğazımız kəsiləcək, bizə heç köpəkoğlu pul zad verməyəcək.

Sonra kənddə görülən və irəlidə görülmək işlərdən danışıldı... İmanı bir qorxu çuğlamışdı! O, keçmiş, Hacı Ağa kişinin kölgəsində süründüyü vaxtları xatırladı. Ona elə gəldi ki, yenə həmin günlərdir. Yenə aldanıb mahnı çağırdığı məclislərin birində əyləşmişdir. İllərdən bəri ürəyindən silib təmizlədiyi təqsirlər kanal torpaqları altından, bulanıq sulardan, gurultusuz iclaslardan, yuxusuz

gecələrdən və qərubsəyən axşam-sabahlardan axıb gəldi. Nazik bir qıfla yenidən onun qəlbinə tökülmək istədi. “Cani!” sözü şapkasının kölgəliyindən lövhə hərfləri ilə yazılıb sallandı.

O daha da əsəbiləşdi, qızardı. Həyəcanlanıb ayağa qalxmaq, hər şeyi atıb çıxmaq, alakeşi qapıb tarlaya getmək, başıaşağı torpaqları eşləmək istədi. “Mən heç nə bilmirəm” deyər yaxasını bu keşməkeşdən kənara çəkmək arzuladı. Bunu etmək heç mümkün deyildi. Çox keçdi. İman daxili təsəvvürlərindən ayıldı. Hər şeyi dərindən öyrənmək istədi.

Məşədi Dilən sözü Molla Kərimə verdi:

– Axund, buyuracaqsınız!

Axund ayağa qalxdı. Qollarını əbadan çıxardı. Bir işıldayan şama, bir Kar İmanın maraqla parlayan sifətinə, bir də öz ayaqlarına baxdı. Nə demək istəyirdisə dili gəlmədi. Məşədi Dilənin tapşırığı yadına düşdü. “İmanın acığını tutdur. Acığı tutdumu, iş bitdi: özünü oda atasıdır”. Axund əyildi. Ayağından cırıq başmağı çıxarıb köhnə bayaz yarpağı kimi göyə qaldırdı:

– Ağalar! Ərbablar! Şəriət xadiminin, zakiri-Hüseynin başmağına baxın. Hansı kəndliyə yanaşıram deyir: “Yüz ildir bizi soydun, bəsdir. Daha sən axtaran mən deyiləm!” Bir işə baxın. Bir zəmanəyə mültəfit olun! Məlunlar məni hörmətdən, izzətdən, şərəfdən, güzərandan salıblar. Dünən, günün günorta çağı iki nəfər vələdüzinanın ki, ibarət olsun pionerlər...

Hacı Əlnağı dilləndi:

– Bah, bah onları demə... Allah görkəzməsin... Hamısı da maşın cücəsi kimi bir rəngdə, bir boyda.

Molla Kərim qollarını göyə qaldırdı:

– Pərvərdigara, şahidsən. Bu bəlanın öhdəsindən gəl! Ağalar, amandır! Din əldən getdi. Kəndin kübarları sizsiniz. Mən nə ərz eləyim... dilim tutmur. Yan, qəlbim, lal ol dilim!

Axund əyləşəndə, Məşədi Dilən İmanın qulağına dedi:

– Ağır müsibətdir. Kişi ayaq üstə ölüb, neynəsin!

Növbə Hacı Rəsula çatdı:

O, bugünkü məclisə iki sevinclə, dərin həsrətlə gəlmişdi. Dişini qıcaya-qıcaya gəlmişdi. Ailəsinin sürgün edilməsi, əmlakının artelə verilməsi onu ayaq üstə öldürmüşdü. Yandırıb külünü çıxarmışdı. Gecə ikən Əmoğludan “birtəhər” xəbər tutub qabaqcadan əkilmiş, dil-dodağını gəmirə-gəmirə dağa qaçmışdı: “Qanıma qan eləməmiş, buradan tərپənən deyiləm” demişdi. Hər gün qılıncını itiləyir, kəndin həndəvərində gəzir, yalquzaq kimi fürsət axtarırdı.

Nəhayət o, fürsət tapdı. Onun çuxurlaşmış və işıqdan düşmüş gözlərində ümid parladı. Gecəyarısı çəpərlərin arası ilə, qurbağa kimi hoppana-hoppana, dovşan kimi daldalana-daldalana məclisə gəldi. Xəyalında, əlindən çıxmış keçmiş ağalıq həyatını, işıqlı günlərini qaytarır, düşmənlərindən bir-bir intiqam almağa başlayırdı. Səfərin öz qəbrini özünə qazdırır, başını kəsir, Dayının boğazına qurğuşun tökdürürdü. Kəndin ortasında dayanır, qırmızı saqqalını tərپədib “islam”dan danışır, qamçısını sınaıyb əmr edir: “Gətirin, rəncbəri, muzzuru qırıb tərک edəm gərək! Gətirin!”

Məclisdə danışmaq üçün çox fikirləşir, ürəyini partladan dərdlərini açıb demək istəyirdi. Lakin nədənsə nitqi, kirdarı gəlmirdi. Oturduğu yerdə əsim-əsim əsirdi. O, xəyalını yerə qoyub xırıltılı və təngənəfəs danışdı:

– Mən nə danışım? Səs gəlir, nəfəs gəlir ki, danışım? Nə deyim?... Axundun dediyi həqiqətdir. Bu gün burada açıq-aşkar deməliyik. Kənddə nə din, nə məzhəb, nə Əli qeyrəti qalıb. Bunu Allah götürərmə, kişilər? Mənim qapımın nökeri gəlsin yerimə yiyələnsin, töyləmdən malımı haylasın, evimi talan eləsin. Hələ bu da bəs deyil, hələ bu da bəs deyildi. Həzərat, mənim tifaqımı dağıdıb əyalımı sürgün eləsinlər... Mən... qapımın nökeri məni talasın... Salam deyib qabağımda ikiqat bükülən lütləri bir kəllə-qəndlə dindirmək olmur indi. Həzərat, mənim dilim tutmur. Danışa bilmirəm. Cəmiyyətdən rüsxət istəyirəm. Mən bu qanıma alam gərək. Mənə icazə verin günü sabah çıxıb o Vələsovun, o Müslümün, o rəncbərlərin qanını içim. Bir aydır gözümə yuxu

getmir, dağlar, meşələr məskənim olub, hirsimdən ağac gəmirirəm. Dabanımla yer eşirəm. Cəmiyyət rüsxət versin.

İman onun sözünü kəsdi:

– Qeyrət edib bağırmaqdan da görək nə eləmişiniz. Bu neçə müddətdə nə iş görübsünüz?

Məşədi Dilən İmanın hirsələnməsini görüb çox sevindi. Hacı qızardı. Məşədi Dilənə baxdı. Baxışında kömək istədiyi hiss olunurdu. Məşədi Dilən də dinmədi. Dinmədi ki, Hacı cəmiyyətin işindən desin. Lakin Hacı danışmaq istərkən, Molla Kərim macal vermədi: – O kişi, – dedi, Tərlan kimi əjdahanı basdırdı, Arıq kimi can-ciyərini qurban verdi!..

İman ona diqqətlə qulaq asır, hərdən bir sual verirdi. Xüsusən onu Tərlanın ölümünün bütün təfərrüatı maraqlandırır. O, bu haqda Məşədiyə bir neçə sual verdi. Məşədi Dilən təfərrüatı danışmaq istəmədikcə, İman təkid etdi:

– Başa düş, Məşədi, mən bilmək istəyirəm. Əhvalat necə olub. Məni maraqlandıran bir Tərlan deyil. Belə işləri bəlkə çox-çox eləməli olduq. Bəlkə bu gecə “cəmiyyət” bir belə vacib işi mənə tapşırı. De görək nə yol ilə! Danış!

Məşədi Diləndə həvəs oyandı. Ömründə ilk dəfə idi ki, göstərdiyi rəşadəti alqışlayaraq, soruşurlar. O, gələcəyi üçün çox şeylər umduğu “cəmiyyətin” fədakar bir qəhrəmanı kimi başladı:

– Bir gecə...

– Deyə bilməzsən hansı ayda olub?

– Payız, gərək ki, oktyabr ayı idi. Qəzetlərdə var. Əslini sabah sənə deyərəm. Hamıya bəllidir. Bir gecə iclasdan gələndə hərifli...

İman təəccüblə soruşdu:

– Necə yəni hamıya bəllidir. Belə məsul işi necə tutursan ki, hamıya bəlli olur?

Məşədi Dilən gülümsədi:

– Yox, İman, zəhirmar dilim öyrəşib. İşdən birinin də xəbəri olmayıb, bəllidir. Qulaq as. Bir gecə iclasdan gələndə hərifli...

Məşədi öz fəaliyyətindən danışdı, axırda Buxaqlının da çox kömək elədiyini, qadınlar arasında iş gördüyünü deyib İmana razılıq etdi.

O, əyləşdi, sözü İmana verdi:

– Əsl söz, – dedi, – hamıya bəllidir ki, səndədir. Üç ildir və-təndən gedibsən. Düşmənin içində yaşamısan, bəllidir. De! Aç söylə görək bizə təklifin nədir? Qulaq asın, hacı...

İman danışmaq üçün heç bir çətinlik və ağırlıq hiss etmədi:

– Məni dustaq apardılar, Dustaqlıq da məlumdur, nə şeydir... Dözə bilmədim, qaçdım...

– Elə şey olmaz!

– Qaçdın?

İman təkrar elədi:

– Bəli, bəli qaçmışam. Qaç-a-qaça gəlmişəm. Hə... daha nə deyim!

Məşədi Dilən pıçıltı ilə soruşdu:

– Bəs mərdimazar səni şeytanlamazmı, bəllidir?

– Yox, arxayın ol. Kağız düzəltmişəm!

– Ay bərəkallah, bəllidir ki, buna varam. Varam buna!

İman oturanda Məşədi Dilən qalxdı. İman əlini ağzına qoyub “sus!” işarəsi verdi. Məşədi Dilən xoflandı. Ətrafi yoxladı. İmana baxdı. İman yavaşca dedi:

– Hər şeydə, əzizim, səbr lazımdır. Asan məsələ deyil. Qoy bir düşünək. Dünən sürgündən gəlmişəm. Qoy bir götür-qoy eləyim, hər halda darıxma.

2

Məşədi Dilən, İmanın bu güncü hərəkətlərindən razı qalmadı. Onun əslində heç bir şey deməməsi Məşədini narahat və məyus etdi. O, öz aləmində umudlar bağladığı, gəlişində qiyamətlər gözlədiyi adamı belə “kirdarsız” görəndə pozuldu və kədərləndi. Başıaşağı pilləkənlərdən, məclisdən çıxarkən, deyəsən, kimsə, bir adam onun qulağına pıçıldadı:

– Ay bədbəxt oğlu, Kar İman səni aldadır ha... bax ha!..
Ayıq ol!..

Şübhə Məşədini aldı. Qəlbi döyündü. İllah da Karın bir şey danışmaması, bolşevikləri pisləməməsi Məşədini, deyəsən ayıldı. O, Karın ətəyindən çəkib dayandırdı:

– Xeyir ola, sən heç nə demədin?

Bu sual İman üçün gözlənməz oldu. O, nə cavab verəcəyini kəsdirə bilmədi. Bir az duruxdu, duruxmağının yaxşı təsir bağışlamayacağını dərhal anladı və dedi:

– Nə danışım, hamısını bilirsən də!

– Mənmi bilirəm?

– Sən!

Məşədi Dilən dinmədi. Kar İman da dinmədi. Onların arasında davam edən sükut razılaşmanı yox, ixtilafı andırdı. Bu sükut onlar arasındakı birlik bağlarının tamamilə qırıldığını göstərirdi. Məşədi Dilənin şübhəsi artır, Kar İmanın səbri tükəndirdi. Kar İmandan ayrıldıqdan, öz evinə gələndən, eyvanın palçıqlı pilləkənlərini çıxıb sürəhiyə söykəndəndən sonra, Məşədi Diləni qara və müdhiş bir təlaş qapladı. Axşamın qapanan, qara müdhiş üfüqləri ona əjdaha kimi görünürdü:

– Gəl çayını iç!

Arvadına səs vermədi.

– Kolxoza şəhərdən gələn var. Axşam idarədə olsun, dedilər...

O, heç bir şey eşitmirdi. Bir az əvvəl dağılmış məclisin təsiri ilə çırpınırdı. Onun Kar İmana olan şübhəsi artıq bir yəqinə çevrilmişdi. O, fikrini çuğlayan şübhələr haqqında bir daha düşündü.

– Kar İman qaçdığını da yalan deyir. Bəllidir, sürgündən qaçan adam gəlib üzə çıxmaz. Kənd sovetinin gözü qabağında gəzməz. O, bizə yalan satdı. Bizim gizli işlərimizi bilmək üçün məclisimizə gəldi. Bəllidir, yaxşıca bəllidir ki, o, köhnə İman deyil. O dəyişmişdir, başqa adam olmuşdur. Kül mənəm axmaq başıma...

Bu fikirlər bir çəkie kimi Məşədi Dilənin kəlləsinə dəyir, cingildəyir, kişini sarsıdırdı. O ustalıqla, incəlik və uzaqgörənlik-

lə tikdiyi bir bayquş yuvasının bir səhər rüzgarı tərəfindən yığılmasına necə yanıb tökülməsin...? Kar İman bunu sovetə çatdırarsa bəlalər doğacaq, qiyamətlər qopacaq... Yox... yox...

– Başım batsın... O məclisə gedincə dizim quruya idi. Öz dilimlə bəlaya düşdüm, bəllidir... Tfu... Görmürsənmi, zalım oğlu oturub, kəlmə-kəlmə yazır, demirsənmi bunun bir mətləbi var? Hamıya bəllidir, axı bir adamı yoxlamamış nə üçün sirri verir-sən... Tfu... Tfu...

O, tələsik içəri girdi. Əlini yük yerinə atıb qayıtdı. Arvadının qulağına pıçıldadı:

– Məclis quyusundan şeyləri çıxart, qonşu tayaların birində basdır. Bu saat quyunu torpaqla doldur ki, axtaracaqlar...

Özü darvazanı çırpıb çıxdı. Kar İmangilə qaçdı. Qapını döydü. Kar İman pəncərədən əyilib onu görəndə arvadı göndərdi. Buxaqlı təəccüb etdi. Dünən bu vədə... Kar İman qısqanır, onu Məşədi Dilənlə əlaqədə ittiham edirdi. İndi özü bu əlaqəyə imkan yaradırdı. Buxaqlı hiyləsini örtməyə, əsl məqsədini zahiri hərəkətləri ilə gizlətməyə çalışan hiyləgərlər kimi qapıya yüyürdü. Məşədi Diləni görən kimi güldü və əl verdi:

– Əllərin nə istidir, heyif ki, ürəyin sərindir.

Onun gözlədiyi kimi olmadı. Məşədi Dilən nə güldü, nə zaraflaşdı, nə də cavab verdi. Dərin bir müsibətə tutulmuş kimi başını aşağı saldı:

– İmanı çağır!

– Məni istəmirsən, hə?

Məşədi Dilən ciddi vəziyyətini pozmadı. Bir az da bərkdən dedi:

– İmanı çağır!

Buxaqlıya elə gəldi ki, yəqin bir iş var. Şəhərdən gələn Məşədiyə nə ağır söz deyibsə, pərt olub, kişini yəqin məsləhətə çağırır. Qayıtdı. İman məsələni anladı. Bir istədi divardan düşüb bir baş ispalkomun idarəsinə qaçsın. İdarənin bağlı olmağını, orada kimsənin tapılmayacağını və Məşədinin əl çəkməyəcəyini bilirdi.

“Pərdəni yırtmadan” hərifi and-amanla inandırmağın mümkün olacağı güman ilə çıxdı:

- Salam Məşədi, buyur içəri.
- Yox!
- Nə əcəb bu zaman?
- İman, səninlə danışmaq istəyirəm.
- Elə bu şəxə vaxtınamı qalmışdı?
- Vacib məsələdir, ona görə.
- Yaxşı...

İman qapıdan çıxanda Məşədi Dilənin vəziyyətini diqqətlə yoxladı: “O, özünü itirmiş, böyük bir fəlakət qoparmağı kəsdirmiş canilər kimi tərənir. O, mənim məqsədimi anlamışdır. Ağzımı yummaq, dilimi kəsmək üçün əlindən gələni eləməyə çalışacaqdır. Cibindəki qabarıq şey də silahdır”.

Bu nəticəyə gəldikdən sonra İman vəziyyəti ciddi görüb özünü yığışdırdı. Məşədinin hər bir kiçik hərəkətini belə gözdən qoymadı.

Məşədi Dilən ürəyində iki yol cızmışdı: bir təhər aldadıb Kar İmanı ələ almaq lazımdır! Ələ bəhanə keçirəndən sonra onu yıxmaq asandır. “Arvadına qısqandığı üçün, böhtan atır” deyə biabır eləmək üçün bir vasitə olacaqdı. “Arvadına qısqanır” desə hamı inanacaqdı. Çünki buna əsas vardı. Dayı Qafar orada-burada danışır ki, “Məşədi Dilən Buxaqlının yanına karvan yolu salıb”. Məşədinin ikinci fikri belə idi: “kəsik baş salamat olar!” Çəpərlərin birində onun başını əkmək, izini itirmək yaxşıdır! İzini itirmək mümkün olmasa açıq-açığına silahı aparıb sovet sədrinin qabağına qoyacaq və mərd-mərdanə deyəcəkdə: “ – Mən öldürmüşəm. Bəllidir, arvadı ilə əlaqəm olduğundan şübhələnmişdi. Hamıya bəllidir ki, gecə-gündüz məni izləyirdi. Çəpərdə qabağımı kəsib öldürmək istədi. Mən də özümü müdafiə etdim. Bəllidir, inanmırsınız, Buxaqlıdan soruşun. Məndə təqsir varsa, cəzalandırın. Bu da hamıya bəllidir ki, arvad mənə daşlanandan sonra mən... mən də kişiyəm, ya yox?..”

Məşədi əvvəlcə birinci planını başladı:

– İman, mən sənin məclisdəki rəftarından çox nigaranam. Sən şübhəli adam olduğun üçün səndə bir qənbər-qulu gəzirlər. Amanın bir günüdür, ayıq ol!

Bu sözləri deyə-deyə o sağa, dağ yoluna doğru gedən tərəfə addımlamağa başladı.

İman onun dalınca getmədi.

– Bu yana gəl, gecə vaxtı hara gedirsən? Söhbət eləməyə bu tərəf yaxşıdır!

– Kənd arasında eşidən olar!

– Elə eləmərək ki, eşidələr.

– Sənlə mənə bu şər vaxtında bir yerdə görsələr, yaxşı olmaz!

– Kim görəcək, rəhmətlik oğlu, bəri gəl!

Bunu deyib İman kənd içinə tərəf etimadla addımladı. Məşədi Dilənin əlacı kəsildi. İman başısağa gedirdi, əvvəl bir güldü, sonra çox mülayim və arxayın cavab verdi:

– Şübhən varsa buyur, nə deyirsən eləyək. Amma bir şey yaxşı deyil. O yaxşı deyil ki, illərlə bu yolda can çürüdən, sürgündə əriyən adama inanmırsan. Heç yaxşı iş deyil. İllah da sənə. Rəhbərlik iddiasında olan adama yaraşmaz. Eybi yoxdur, mən yerində danışaram...

Məşədi Dilənin üzü güldü. Ürəyinə ümid şehi səpildi. Şübhələr dağıldıqca, o, rahat nəfəs almağa başladı. Az qaldı nala-yiq hərəkəti üçün İmandan üzr istəsin.

– Yox, – dedi, – İman, mən elə demədim. Bəllidir. Sən na-haq inciyirsən. Mən səndən şübhələnmədim, hamıya bəllidir ki, komsomolundan tutmuş hamısı səni tanıyır, söz alarlar. Bəllidir, ona görə, yoxsa səndən şübhələnsəm, heç məclisə çağırmazdım. Bu nə sözdür?

Bunu deyib susdu. Qaranlıqda çəpərlər arasında, palçığı yenicə qurumuş kələ-kötür yolda, hər ikisi etimadsız addımlarla hərəkət edir, dinmirdilər.

Məşədinin susmağı əlacsızlıqdan idi. O, sirrini əldən verdiyi-

ni yəqin etmişdi. İmanın susmağı isə nə mənə verirdisə bəlli deyildi. Bunu o özü də hiss etdi və üzünü evə tərəf çevirib əlavə etdi:

– Gedək evə!

Bunu deyəndə Məşədi Dilənin ürəyində şübhələr göyərməyə, artmağa başladı. O gözləməyi qərara aldı. Qapıya çətdilər. Məşədi Dilən dayandı. İman evə girdi. Məşədi Dilən bir papiros odlamışdı. Bir ağız çəkib tüstüsünü buraxmamışdı ki, bir şey yadına düşdü.

– Hərif məni əkər ha?..

Məşədi içəri boylanıb çağırırdı. Səsinə Buxaqlı çıxdı. Məşədi təlaşa düşdü:

– Ağız, İman nə oldu?

– Gəlmədimi, çoxdan çıxıb.

– Yox gələn yoxdur. Necə çoxdan çıxıb?

– Qoy bir də baxım görüm!

Buxaqlı içəri qayıtdı, ərini görmədi. İman çoxdan çəpəri aşmışdı. Məşədi bunu görüb hərifin dalınca daban aldı.

XVIII Fəsil

Nifrət

*Quyunu gen qaz, dərin qaz – özün düşəcəksən.
(Atalar sözü)*

Onlar kolxoz idarəsinin qabağındakı səkidə oturub gözləyirdilər. Qaş qaralmışdı, sərin külək əsirdi. Dayı Qafar gəldi, yetirən kimi papağını əlinə aldı, alınının tərini sildi, bir ayağını səkiyə qoyub dizinə dirsəkləndi və başladı:

– Briqadanın iclası deyək, məsləhəti deyək, nə deyək, açıq hesab olunur. Sədr özüməm, katib də özüməm, məruzəçi də. Məsələmiz birdir. Sabah danüzü tarlada olacağıq. Bir də deyirəm – danüzü! Tarlada! Vəssəlam.

Dayı Qafar çıxıb getdisə də üzvlərin çoxu donub qaldı. O, bu sözləri o qədər tez, qəti və inandırıcı dedi ki, mübahisədə yarı saat danışmağa hazırlaşanların dinəcəyi olmadı, durub dağıldılar. Zülfü oğlu bulud kimi tutulmuşdu.

Dünən Dayı Qafar arvadını rayon xəstəxanasına aparmışdı, briqadanı öz köməkçisi Zülfü oğluna tapşırmışdı. Axşamüstü qayıtdı. Tarlaya gəldi, həsir bayrağı öz sahəsində görəndə çaş-baş qaldı.

– Mənim briqadama həsir bayraq? Məgər sən ölmüsən, Qafar?

Dayı ürəyində özünə verdiyi bu sualı qayımdan qışqırıb Zülfü oğluna dedi. Təəccüblə onun üzünə baxdı, əlini tovladı:

– Bu nə işdir?

Zülfü oğlu alakeşin sapını böyrünə dirəyib büküldü və ufuldaya-ufuldaya cavab verdi:

Mirçəlal

NİFRƏT

(ROMANDAN BİR PARÇA)

Onlar qolxoz idarəsinin qabaqçılarında səkkiz oturub gözləndirilirdilər. Qas qaralmışdı sərin kilyok ostri...

— Briqadanın iclası dəyək məsələti dəyək, na dəyək, acx hesab olmur. Sədr əzymin katib də əzymin, mətuzaçı da. Məsələmiz bərdir...

Dəyək Qafar cəxəb gətisə də yvzların coxu donub qaldı. Dəyək Qafar bu sözləri o qədər tez qəti və inandırıcı dedi ki, mybahtisədə jarm saat dənəsməyə hazırlaşanlar...

Dynən Dəyək Qafar arvadın rəjon xəstəxanasına aparılmasında briqadın, komkəci Zilyfoqluna tapşırıbmışdı. Axsam ystı qajbədə. Tarlağa gəldi, həsir bəlrəq, öz saho-sində gərəndə...

— Mənim briqadama həsir bəlrəq? Məjər sən olmysən Qafar? Dəyək yvrijədə əzyne vərjidi bu sualı qabmdan qəsbqəb Zilyfoqluna dedi...

Zilyfoqlu alakeşin sarəns bejyrisi dirəyib bykyty və utulda jəntədə cavab vərđi. — Kəfəlzom, xəhirmar qarəim nəvəyib uxşalar da jaxsə tələmirilər. Bu cavab Dəyək dənə də acxlandırdı...

Səhər Dəyək həmüdan tez qalvədə. Paltarəns gəlində yvzına su vurdu, cəvəjə kəzə jaxə cibinə qoşdu, evinə cəxədə. Dan jətə aqartmamsədə sojux vərđi...

Dəyək dənə də tələsdi kəc jolu iblə baş əlsə gətđi. O qorxudu yvzlarəndan jət gəlmələr, lakin o istəyirdi ki, həmüdan tez cətsən. Jol uxaz olsa da mərəxiş ki, Axlaxlandıqca qum xəsbərdəyib, adəmlərən əhəngi Dəyəkni qəblini ox-salırdı...

dünəclir, gah xilafə dəyib, gah qulax səsa dısyır, gah da sykuf və qanfarlıx icinə bətib qalır. Dəyək tarlağa cətdənə bir adamsın qurđalan...

— Necə əsi! — Nəcə jəni hec? — Gəl sorusma! — Bu nə sozdyr. Bunda da gizlətməli bir şey var?

Dəyək zənn etdi ki, Zilyfoqlu gəcə vaqıtə joldan kəcəndə, kim bilsin qarıb - pəncərədən hənsə, evə isə baxsın, bəhərlər acxə arvad-uxax gəlyər nədər. — Joxsə arvad əyuxə gormysən? Zilyfoqlu bir mıddət dınmədə...

Dəyək dənə də mərəxləndə: — Deməli cətlisə nıjə cəjərm. — ! — Deməyəm! — Alakeşin hənsə? — Sən sozuydu de, alakeşi neylir sən hələ qatınlaxdır. — Bir alakeşini tap!

Dəyək mərəzin qərəqəmə jətədi, öz alakeşini secib gətirdi. Onun alakeşi aqır, aqəz erli və kəsərli idi. — Bu da alakeş nə olsun? — Aqzına bax!

Dəyək Qafar cəxə bas qaldı. — Bu mils bələ olub aqəz joxdur. Dənə diqətdə bir də baxdı. Alakeşin aqzıns əzib qatılmasında kəsər nişənsi qalmamsədə...

Dəyək iyğyryb o birisi alakeşləri də joxlandı həmsənsən aqəz gətəndə bəzisinə sarə qəbrəlmədə. Dəyək donub qaldı. — Mən əlym, səz burda qalsən, mən tez gəldimə səşimə qaldım. Təki gəyım gorməli idi. İcinədə nə biç kəftərlər varmı. — Kim elijib bunları kiritin istədir bu?

Zilyfoqlu gərdiyinə dənəsdə. — Dynən sənini part olmaqənd dıyzy mənə aqır gəldi, həsir bəlrəqdən mən əzyim cə bilirsən utanmərəm? Gəcə gəyymə juxu gətmedə. Bir bəlacə hənsə gətmişdim deşsən mənə dıyməyikəyib oqıtılalar. Qalxanda gərdiyim işləxləmsədə. Tez cəkməni alaqəmə cəkib cıxdım. Tarlağa gəldim. Həvə təzədən qarənləxləndə. Aşən buluda gırdijini gərdiyim sən demə səhər nə gəzdir, gəyimin oqlan vaqıtəyimsə. Nə pambuqu nə əlaqə səcmək olurdı. Ysydyını qəblinəmə qərdim. Jaxlələməm qəblərdim, səyəd aqzına səjəntəyib gəzəjirdim. Amma deşsən həvə dənə də qarənləxləndə. Bir də gərdiyim arx altından iki adam cıxdı. Dıy tarlağa gərdilər. Əvvəlcə briqadamsəzdan o duqlarəni dısyndım. Amma kənd...

tərifəndən gəlmədiklərinəndən jətdəndən də oxşadım. Onlar cədləndən altı ilə qarənləx jətərlə tarlağa gəldilər. Alakeşləri gəyryb nə ilə isə aqzıns dəyəcəyib əzdlər. — Kim idilər? — Birini təndəm, Buxaxlı idi. O biri bəssinə ləzgi pəpəqə bəsməşədə tənibnəq olmurdu. — Sən neylərdin? — Zilyfoqlu gəzilməyidij jərdə vərilyən sualdan cəsdə: — Mən mən neyləy bilirdim. İki adam mənə boqardı. — Oturub mən kimi baxdın? Dəyək bir də myalim soruşdu. — Doqrudan sən gərdiyən bu iş olanda? — Bəs nədi, əsi. — Bəlkə sənədən qəbax olan səjdir. — Sən oləsən gəyym ilə gormy səm, necə deyərlər ələ olub. Dəyək əzyne saxlıya bilmedə: əlini qaldırdı Zilyfoqlunun bəssinə aqəb bir qəpəz səlsənə, nə fikirləşsə əlini saxlıya, lakin dilini saxlıya bilmedə: — Jurdta qalmajəsən! Haram olsun o bəy baxın. Hec utanmərəm, səbəb cəməməyə nə cavab vərəcəkən əj dələqə? İstərdi də qolxəzəsən, sənəni kimi qolxəzəcünən vəylənə oturm, ytu...

Dəyək lən əzyndən cəxmədə, qalxılı sarı bir alakeşləri jətəyirdi, isə jərarənlər qalmamsədə, Dəyək onları qolxuquna jəpəşdəyib aqəzən dibinə qoşdu və dedi: — Sənini əzyym bu işdə əlin var! Sən yvrijə bəlməsən, qol bir işpəqəq gəlsin, məhkəmədə dənərsəq! Dəyək bilirdi ki, yvzlar təkyilyb qələcək, vaqıt jətərləqəyib. Qalxıb tələsik kəndə alakeş gətirməli gətədi. Zilyfoqluna tapşırtdı ki, hələ hec kəsə bir səz deməsin. Zilyfoqlu döküklərinə pəşimən oldu, qorxusundan bəzyilyb qaldı. Ona cə gəldi ki, Dəyək dedijini edəcəq, bu cənaətli iğvərib onun bolnuna qoynacqadır. Pəşiməncləxənd əvərlidü oqlu bir ah cəkdi, dözünə dəyib uxax kimi aqaldı. Dəyək ələ torəndə bəşinə əsqəq sələb işləyirdi, lakin jərdən od tənub jənlərdə. O tez təz dənyə jana bəxər, Buxaxlı arvadə gəlməyini gəz jəyirdi. Jətərin kimi onun alakeşin əl-tənə səlxəx nə qəsbqəqlə nə jəlvərməmə nə də jərəclənlərə bəxəncəq arvadən məjfini qəlməyinsə əl cəkməjəcək. Anxax cəməət Buxaxlı arvadə təbitə qolub aparanda Dəyək yvrijə səjəyəcəq...

Dəyək bir də fikirləndi ki, «Sovet həkumətinə dəyək joxdur, sənə qoymazlar, əl qaldırəsən qanun var, əqləzə var, jətəsa qolcaqalar, məhkəmə olacaq, dənəməx olacaq, sonra cəzəsə nədirəş cəkmək. Sən deşsən bəlkə səz səz gəldi. Dəyək qəblindəki nifrəti boqə bil-mədə səhər etməli bəcarəmləşməyə təşin etdi. «Səz gəlsə, jətəyib gəlməsə də Buxaxlın bə kətkəlməsən yvrijə səşiməz. Sonrəsə nə olur olsun».

O, bir fikri qəblindəndə ətrafına bir də baxdı: ərtən-lən işləxləmsədə, yvzlar dənəşib işləyirdi, lakin Buxaxlı jənə jox idi. Dəyək dənəşməni dısladı. «A j kəftər, səz gəlməkə də jətirmək istəyirəm? Baxarq!»

– Kefsizəm, zəhrimar qarnım ağrıyır, uşaqlar da yaxşı işləmirlər.

Bu cavab Dayını daha da acıqlandırdı. On-on beş addım irəlində şıdırğı ala döyən qabaqcıl briqadalara baxdı. Ölümçül tərənən geridəkilərə, qarnını ovuşduran Zülfü oğluna, bir də həsir bayrağa baxdı, hirsini yeyə bilmədi:

– Xalqın başı işləyəndə mənim köməkçimin də qarnı...

Dayı üz çevirib getdi. Zülfü oğlu Dayının hirsələndiyini görüb qızardı və qorxdı. Üzvlər də birtəhər oldular. Özləri-özlərindən utandılar. Dayı Qafar xəbər göndərüb işdən sonra üzvləri yığdı. Yarım dəqiqəlik iclasın tarixi bu idi.

1

Səhər Dayı hamıdan tez qalxdı, geyindi, üzünə su vurdu, çörəyə kərə yaxıb cibinə qoydu, evdən çıxdı. Dan yeri ağarmamışdı. Soyuq vardı. Kənd yatırdı, tamam səssizlikdi. Dayı Qafar çəpərdən hoppanıb kolxoz həyətinə gəldi, əlinə daş alıb üç dəfə zəngi çaldı. Dağa-daşa səs düşdü. Zəngdən sonra, haradansa öskürək səsi gəldi. Qapı cırıldadı, quzu mələdi, itlər hürüşdü. Dayı daha da tələsdi, baş alıb getdi. O qorxurdu ki, üzvlər ondan tez gəlsinlər. Yol uzaq olsa da maraqlı idi. Ayaqlandıqca qum xışıldayırdı, addımların ahəngi Dayının qəlbini oxşayırdı. Gecə tək yol yerimək, yuxu görmək kimi bir şeydir. Adam gah dincəlir, gah xəyala dalır, gah qulağa səs düşür, gah da sükut və qaranlıq içinə batıb qalır. Dayı tarlaya çatanda bir adamın qurdalandığını gördü. Yaxınlaşanda tanıdı:

– Zülfü oğlu, səndən nə əcəb? Afərin sənə! Evin tikilsin, de-yirdim məndən tez duran olmaz!

Zülfü oğlu mənəli cavab verdi:

– Gecə yarısından buradayam, məndən də tez duran varmış.

– Kimdir?

– ...

– Kimdir səndən tez duran, bəs hanı?

– Heç, əmi!

– Necə yəni heç!

– Gəl soruşma!

– Bu nə sözdür, bunda gizlətməli nə var ki?

Dayı zənn etdi ki, Zülfü oğlu gecə vaxtı yoldan keçəndə, kim bilsin qarı-pəncərədən hansı evə isə baxıb baldırı açıq arvad-uşaq görüb nədir.

– Yoxsa arvad-uşaq görmüsən?

Zülfü oğlu bir müddət dinmədi. Dayı Qafar da bərkinmədi, qalxıb alakeşini götürmək istəyirdi ki, Zülfü oğlu dilləndi:

– And iç ki, demərəm.

Dayı daha da maraqlandı:

– Deməli deyilsə, niyə deyirəm.

– !?

– Demərəm!

– Alakeşin hanı?

– Sən sözünü de, alakeşi neyləyirsən, hələ qaranlıqdır.

– Bir alakeşini tap!

Dayı mərzin qırağına yeridi, öz alakeşini seçib götürdü, onun alakeşi ağır, ağzı enli və kəsərli idi.

– Bu da alakeş, nə olsun?

– Ağzına bax...

– ...

Dayı Qafar çaş-baş qaldı.

– Bu niyə belə olub, ağzı yoxdur.

Dayı diqqətlə bir də baxdı. Alakeşin ağzını dəmirləmi, poladlamı, ya daşlamı əyib qatlamışdılar, kəsər nişanəsi qalmamışdı. Dayı yüyürüb o biri alakeşləri də yoxladı, hamısının ağzı getmişdi, bəzisinin sapı qırılmışdı. Dayı donub qaldı.

– Bu nə işdir, balam?

– Mən ölüm söz burda qalsın, mən tez gəldiyimə peşman oldum. Təki gözüm görməyəydi. İçimizdə nə pis kaftarlar varmış!

– Kim eləyib bunları, kimin işidir bu?

Zülfü oğlu gördüyünü danışdı:

– Dünən sənin pərt olmağın, düzü mənə ağır gəldi. Həsir bayraqdan mən özüm elə bilirsən utanmıram?.. Gecə gözümə yuxu getmədi. Bir balaca huşa getmişdim ki, deyəsən, mənə dümsükləyib oyatdılar. Qalxanda gördüm işıqlaşır. Tez çəkməmi ayağıma çəkib çıxdım. Tarlaya gəldim, hava təzədən qaranlıqlaşdı. Ayın buluta girdiyini gördüm, sən demə səhər nə gəzir, gecənin oğlan vaxtıymış. Nə pambığı, nə alağı seçmək olurdu. Düşdüm, qayıtmağa da ərindim, yaxalığımı qaldırdım, söyüd ağacına sövkənib işıqlaşmağı gözləyirdim. Amma deyəsən hava daha da qaranlıqlaşdı. Bir də gördüm arx altından iki adam çıxdı. Düz tarlaya gedirdilər. Əvvəlcə briqadamızdan olduqlarını düşündüm. Amma kənd tərəfindən gəlmədiklərindən, yad adama oxşatdım. Onlar ağacların altı ilə, qaranlıq yerlərlə tarlaya gəldilər. Alakeşləri götürüb nə idisə ağzını döyəcləyib əzdidilər.

– Kim idilər?

– Birini tanıdım. Buxaqlı idi. O biri başına ləzgi papağı basmışdı, tanımaq olmurdu.

– Sən neynədin?

Zülfü oğlu gözləmədiyi yerdə verilən sualdan çaşdı.

– Mən, mən neynəyə bilərdim? İki adam mənə boğardı.

– Durub mal kimi baxdın?

Dayı bir də mülayim soruşdu:

– Doğrudan, sən gördün bu iş olanda?

– Bəs nədi əşi!

– Bəlkə səndən qabaq olan şeydir.

– Sən öləsən, gözümlə görmüşəm, necə deyirəm elə olub.

Dayı özünü saxlaya bilmədi, əlini qaldırdı ki, Zülfü oğlunun başına kök bir qapaz salsın. Nə fikirləşdisə əlini saxladı, lakin dilini saxlaya bilmədi.

– Dul arvad səndən min pay yaxşıdır. Haram olsun o boybuxun, heç utanmırsan, camaata nə cavab verəcəksən, ay dılğır?

Dayı lap özündən çıxmışdı, qalxıb bir-bir alakeşləri yoxlayırdı, işə yarayanları qalmamışdı. Dayı onları yığışdırıb ağacın dibinə qoydu və dedi:

– Sənin özünün bu işdə əlin var, sən özün eləmişən. Qoy bir ispalkom gəlsin, məhkəmədə danışarıq.

Dayı bildi ki, üzvlər tökülüb gələcək, vaxt itirəcəklər. Qalxıb tələsik kəndə alakeş gətirməyə getdi. Zülfü oğluna tapşırırdı ki, “hələ heç kəsə bir söz deməsin”.

Zülfü oğlu dediklərinə peşman oldu, qorxusundan büzüşüb qaldı. Ona elə gəldi ki, Dayı dediyini edəcək, bu cinayəti yoğurub onun boynuna qoyacaqlar. Peşmançılıqdan qovruldu, odu bir ah çəkdi, uşaq kimi ağladı.

2

Dayı alatoranda başını aşağı salıb işləyirdi, lakin içəridən od tutub yanırdı. O, tez-tez dönüb yana baxır, Buxaqlı arvadın gəlməyini gözləyirdi. Yetirən kimi onu alakeşin altına salacaq, nə qışqırığa, nə yalvarmağa, nə də harayçılara baxacaq, arvadın meyitini qoymayınca ondan əl çəkməyəcək. Ancaq camaat Buxaqlı arvadı tabuta qoyub aparanda Dayının ürəyi soyuyacaq.

Dayı bir də fikirləşdi ki, “Sovet hökumətində döymək yoxdur, səni qoymazlar əl qaldırasan, qanun var, qayda var, iclasa qoyacaqlar, məhkəmə olacaq, danışmaq olacaq” sonra cəzası nədir-sə çəkəcək. Sən söysən, bəlkə sənə bir söz gəldi.

Dayı qəlbindəki nifrəti boğa bilmədi, səbr etməyi bacarmayacağına yəqin etdi. “Söz gəlsə də, dedi, gəlməsə də Buxaqlını kötəkləməsəm, ürəyim sərirləməz. Sonrası nə olur-olsun”. O, bu fikri qətiləşdirəndə ətrafına bir də baxdı, artıq lap işıqlaşmışdı, üzvlər daraşib işləyirdilər, lakin Buxaqlı yenə yox idi. Dayı dodağını dişlədi “Ay kaftar, gec gəlməklə iz itirmək istəyirsən?! Baxarıq!” Müslüm, Dayıya yanaşdı:

– Gecəki həngamədən xəbərini oldu da?

– Nə həngamə?

– Bilmirsən, gecə haradaydın?

– Yorulub yatmışdım.

– Dünyadan bixəbərsənmiş. Dilən Kar İmanı vurduğu yerdə tutublar.

– Nə deyirsən, əşi? Yoxsa İman ölüb?

– Yaralıdır! Bəs nə! Səfər özü tutub, İman Məşədinin gizli işlərini açmaq istəyirmiş. Kənddə qolçomaqlar dəstə düzəldiblərmiş, uzun işlər varmış...

Dayı Qafar dinmədi, fikirləşdi ki, “Çoxdan mən o quduz köpəyin işləklərini duymuşdum, çoxdan deyirdim, baxan yox idi. İndi açılar, indi bilinər ki, kolxozu dağıdan kimdir. İmam çıxardan kimdir, indi bilinər...”

Onlar yeni və şad bir xəbərin təsiri ilə daha da sürətlə işləyirdilər. Gün bir cida boyu qalxmışdı. Dayının briqadası çox irəli gəlmişdi. Yarış müvəkkili Qızıl bayrağı yenə Dayının sahəsinə sancanda, Dayı içində isti bir fərəh duydu. Öz əlinin meyvəsini yeyirmiş kimi, ağzı dada gəldi. Dönüb geridə qalanlara baxdı, həsir bayraq üçüncü briqadanın sahəsində bir ləkə kimi görünürdü.

Dal tərəfdən bir səs eşidildi, tarlaya bir dəstə adam gəldi, hamısı bir geyimdə, elə bil bir boyda cavanlardı. Kolxozçularla görüşməmiş alakeşləri götürüb, köməyə girişdilər. Dayı Qafar onların şəhərdən gəldiklərini, məktəbli olduqlarını bildi, görüşdü, yenə şıdırğı ala vurmağa və öz qabaqcılığı ilə məğrur işləməyə davam etdi.

Gələnlər kənd təsərrüfat texnikumunun tələbələri idi. “Voroşilov” kolxozu ilə əlaqə bağlamışdılar, istirahət günlərini öz alakeşləri ilə kolxoza köməyə gəlmişdilər. Onlar geridə qalan briqadaların sahəsinə daraşdılar, bayaqdan beş-üç addım aralı duran üzvlərin yerində addımbaşı bir tələbə dayanıb ala vururdu. Geridə qalan sahələr açılan xalça kimi, yavaş-yavaş irəli gəlirdi.

Günorta vaxtı üzvlər nahara çıxaxçıxa Dayı Qafar belini

düzəldib baxanda, bütün sahələrin ona çatdığını və adamların ordu kimi bir cərgədə düzöldüyünü, həsir bayrağın sərnigun olduğunu gördü. Təəccüb etdi və dedi:

– Hamı bizə çatıb ki!

Tələbənin biri gülə-gülə cavab verdi:

– Bəs nədir, yarışın gücü bundadır. Yarış deyir ki, geridəkinə kömək et, ümumi dönüş yarat!

Dayı Qafar indi yaxşıca anladı ki, yarış onun keçmişdə anladığı kimi “yeriş” demək deyildir. Keçmiş at çapanların biri sevinirdisə, o birisi qızarıb yerə girirdi, gülüşənlərdən basılanı lağa qoyub, fısqırığa basırdılar.

Dayı Qafara indi aydın oldu ki, yarışı yarışmaqla daha yaxşı anlamaq olarmış. O, məsələni yaxşı anladığından özündən razı qaldı, daha da ruhlandı, daha da bərk işləməyə davam etdi. Onun alakeşini çətin görmək olurdu.

Briqadalar tənəffüsə çıxanda çardağın altına yığılırdılar. Müslüm mitinqi açdı.

Məşədi Dilənin və onun dəstəsinin ifşasını xəbər verdi. Onların kənddə yaydığı zəhərli toxumlardan, olmazın ziyanlıqlarından danışdı. Camaatı heyrət, sonra da qəzəblə dolu nifrət götürdü.

Dayı Qafar irəli çıxdı, söz aldı. O, ayağının birini irəli qoydu, yumruğunu düydü. Alovlanan gözlərilə camaata baxdı.

Onun heyrətli baxışını görəndə hamı susdu. Gözlər Dayının açıq alınına, mənalı simasına və həmişə həqiqətə açılan dodaqlarına dikildi.

Dayı əlindəki əzik və qırıq alakeş parçasını yuxarı qaldırdı:

– Düşmən, bizim yaradan əlimizi kəsmək istəyirdi. Bu xəyanətə, Məşədilər başları ilə cavab verəcəklər, başları ilə.

Camaat əl çaldı, ağaclar arasından bir gəncin şikəstəsi eşidildi.

HEKAYƏLƏR

Tərpənir

Bizim həyatımız böyükdür. Özü də şəhərin gur yerindədir. Elə gün olmur ki, buraya satıcılar gəlməsin. Lənkərandan meyvə gətirən, Maştağadan göyərtili, Xırdalandan, Dəvəçidən süd, qatıq gətirən kim...

Özü də bu satıcılar işlərini yaxşı bilən adamlardır, matahlarını alverçilərin əlinə keçməyə qoymur, səhər tezdən gətirir, birbaşa ailələrə verirlər. Həyatə daxil olan kimi mallarının tərifinə başlayır, birisi “körpə xiyar”, birisi “təzə vəzəri”, bir başqası “turş giləs”, “peyvənd ərək”, “yaxşı inək qatığı” deyib müştəri çağırır. Səhər tezdən gəlib camaatın yuxusuna mane olduqlarına görə bəzən milis nəfərləri onları təqib etsələr də ayaqlarını kəsə bilmirlər.

Həyat böyük, alıcı çox, yol yaxın. Qatıq qazanı açılan kimi ev qadınları göydə götürürlər. Bir də qab-qaşığı götürüb, tramvaya oturub şəhər bazarına getmək lazım olmur.

Adi günlərdən birində səhər təzəcə açılmışdı, yataqdan qalxıb əl-üzümü yuyurdum, həyatdən səs-səda başladı.

– Gilas var ha...

– Ay yaxşı ağ turp.

Bu səslər içində yaşlı bir kişinin səsi diqqətimi çəkdi.

– Tərpənir!

Tərpənir, özü də yaxşı tərpənir, gözəl tərpənir, təzə tərpənir. Xəyalımda bu sözü müəyyən edə bilmədim.

– Tərpənir, tərpənir...

Görəsən bu tərpənən nədir?

Fikrimə gəldi ki, yəqin təzə balıq gətiriblər.

Mən də çox balıq kababı yeyənəm. Bu balıqları, usta kişilər sudan ayırmadan vedrələrdə, çəlləklərdə gətirib satırlar. Düzdür, baha satırlar. Camaat da baxmır, təzəliyinə görə alırlar.

Yazıq balıqlar öz talelərindən xəbərsiz kimi təzə şirin suda

daha cəld tərənir, oynayırlar. Sudan kənara çıxmağa səy edirlər. Görünür, balıq sahibləri də müştəri cəlb etmək üçün həvəslə səslənir, adamları çağırırlar.

– Təzə tərənir, yaxşı tərənir, gözəl tərənir, əla tərənir.

Bu səslər məni də yerimdən elədi. Pəncərədən boylanıb baxmaq istədim. Dəsmal ilə əl-üzümü silib pəncərəyə yaxınlaşdım.

– Tərənir... Tərənir!...

Bir görüm bu tərənən nədir, niyə tərənir, necə tərənir?

Bir gödək, qoca kişinin əlində vedrə, həyətdə sözlü adam kimi pəncərələrə baxa-baxa var-gəl etdiyini gördüm.

– Əmi, balıq neçəyədir?

Kişi müştəri səsi eşidən kimi cəld pəncərəyə yaxın gəlib diləndi.

– Balıq yoxdur, yoldaş!

– Bəs tərənən nədir?

– Tərənən mənəm, yaxşı pəniir gətirmişəm, Xırdalandan gəlmişəm.

– Nə satırsan, əmi?

– Pəniir, təzə pəniir!

– Pəndir satırsan?

– Bəli, təzə pəniir!

Gördüm ki, nə balıq, nə toyuq var. Kişi pəndir satırmış.

– A kişi pəniir niyə deyirsən, pəndir!

– Bizlərdə pəniir deyirlər.

– Tərənir deyirsən, biz elə bilirik balıq, ya toyuq satırsan.

– Biz elə deyirik, bacıoğlu tər pəniir!

Kişi mənim müştəri olmadığını, pəndir ilə maraqlanmadığını görüb üzünü yana çevirdi, mahnısını bir az da qayımdan çağırmaqda davam etdi:

– Yaxşı tərənir, təzə tərənir! Qurtar ha qurtardır. Gedirəm.

Gödək kişi matahını satıb həyətdən getdi, amma onun mülayim, ahəngdar səsi indi də qulağımda qalıb:

– Yaxşı tərənir, təzə tərənir!

Xallı muncuq

Vahid təzə kostyumunu yoldaşlarına göstərib tərifləyirdi:

- Lap əynimə tikilib.
- Yaraşıklı da cibləri, düymələri var.
- Hələ içəridə ehtiyat düyməsi də var.
- Ehtiyac düymə mənim də köynəyimdə var.

Rüstəm bunu deyib isti köynəyinə yaxasını eşiyə qatladı.

- Anam özü tikib.

Vahid diqqət edəndə xallı bir muncuğun köynək yaxalığına tikildiyini gördü:

- Əə bu düymə deyil.
- Düymə deyil, nədi?
- Bu, muncuğa oxşayır.
- Muncuğun burda nə işi?
- Özüm ölüm, muncuqdu.

Rüstəm də diqqətlə baxanda gördü ki, iki tərəfdən deşilmiş göy muncuqdur. Hər gün səhər tələsik geyindiği köynəyin astarındakı muncuğu sanki indi görür, Vahidin sözünü düşünürdü: “Muncuğa oxşayır!” Ancaq indi fikrinə gəlirdi ki: köynəkdə ehtiyat düymə olmaz. Bu göy muncuqdur...

Fikirləşirdi ki, bu düymə deyilsə nə üçün tikilib?

Elə bil Rüstəmə çətin bir sual verdilər: – Axı, bu nə üçündür? Yaxasındakı muncuğa baxdı, tələsik müəlliminin yanına qaçdı:

- Bilqeyis müəllimə, bu düymədi ya muncuq?
- Bilqeyis müəllimə uzaqdan xallı muncuğu görüb dilləndi:
- Onu kim tikib sənənin yaxana?!
- Anam.
- Müəllimə bir xeyli uşağa, muncuğa baxıb dayandı.
- Səni anan göndərüb mənim yanıma ya özün gəlmisən?

– Müəllimə, Vahid ilə mərcələşmişik: mən deyirəm bu ehtiyat düymədir, o deyir muncuqdur.

Müəllimə uşaqlara ayaqüstü cavab vermək istəmədi:

– Gedin dərslənizə, anandan soruşaram, görüm onu niyə tikib ora!

Səhərisi gün Məsmə arvad müəlliməni inandırırırdı ki, gözmuncuğunu mən tikməmişəm, köynək alınanda üstündə görmüşəm.

– Ay Məsmə xala, univermaqda gözmuncuğu nə gəzir? Kimin nəyinə lazımdır, sənin uşağına gözmuncuğu tikə?

– Elə çıxır ki, mən özüm tikmişəm, axı mən sovet işçisiyəm, bədnəzərə heç inanan deyiləm. Ömrümdə mövhumata inanmam mən.

– Yox əşşi?

– Ətağa cəddi! Mən hara, mövhumat hara!

Bilqeyis müəllimə qəh-qəhə çəkib güldü:

– İnandım, and içmə ay xala!

Sünbül

İnsanın ən əziz dostu, sirdaşı – uşaqılıq yoldaşdır. Bu dostluğun heç bir başqa niyyəti, məqsədi olmur. Guman edirsən ki, bu oğlan ilə bir yaranıbsan, bir də öləcəksən.

Sünbül ilə bir məktəbdə, bir partada oturmuşuq. Bir müəllimdən dərs almışıq. Gündəlik normamızı bir yemişik, bir sinirmişik.

Sünbüldən 10-12 yaşında ayrıldım. Niyə, nə üçün ayrıldığı-mı bilmədim. Güman edirdim ki, o qızı nişanlayıb, ərə veriblər. Daha məktəbdə oxumur, kiminsə evinə köçüb, uşaq sahibi olub. Dəftər-kitabdan da əlaqəsi kəsilib.

Anam xəbər verəndə ki, Sünbül səninlə oxuyub, bir məktəbdə olub, səni yaxşı tanıyır... Mənim yadıma düşdü:

– Ay ana, Sünbül məni xatırlayır, unutmursa, mən niyə etibarsız çıxmışam, niyə onunla görüşmürəm?

Hazırlayırdım ki, Sünbüldən hal-əhval tutum. Keçən günləri xatırlayım. Məktəb günlərinin o xoş, o munis günlərini yadıma salım.... İnsan zehni nə qəribədir. Güman edirdim ki, zaman hamın günlərdir, Sünbül həmin Sünbüldür, uşaqılıq aləmi də həmin gördüyümüzüdür. Sən demə, o günlər ancaq xatirələrdə qalmışdır.

Mübarizə, iş, vəzifə məni ayrı aləmə atdı.

Günün birində tarla əməkçilərinin işi ilə tanışlıq üçün rayona getmişdim. Raykom katibi məni kombaynda çalışan bir qız ilə, başıçalmalı bir tarla qızı ilə tanış etdi.

– Sünbül bizim rayonun qəhrəman qızlarındandır. Onun özünün, məşininin şöhrəti hamıya məlumdur.

Sünbül erk ilə salam verib, əlini mənə uzadanda birinci sözü bu oldu ki:

– Bu mənim məktəb yoldaşımdır, çoxdan tanışıq!

– Sünbül xanım, sizin əmək rəşadətinizdən mənə çox danışmışlar. Mən heç güman etməzdim ki, məktəb yoldaşım, bir parta-

da mənimlə əyləşən, hesab məsələsini tez həll edən qız, indi rayonun əmək qəhrəmanıdır!

– Bir qəhrəmanlıq yoxdur, taxıl tarlalarında çalışırıq. Çalışırıq ki, cərgədən geri qalmayaq! Siz qələm ordusunda, biz də kombaynda, ikimiz də bir məqsəd, bir mətləb üçün zəhmət çəkirik!

Mən Sünbülün sözlərindən daha məktəbli qızın işarələrini yox, əmək qəhrəmanının hökmlərini eşidirdim. “Bir məqsəd, bir mətləb! Çörək bol olanda basılmaz Vətən.”

Sünbül həməən qız idimi?

Deyə bilmərəm. Mən onun günəşdə yanmış güclü biləklərinə, bərkimiş, güclü əzələlərinə diqqətlə baxırdım. Mən onu məktəbli günlərindən sonra bir dəfə imtahanda, cavanlar konfrasında, indi də pusquda duran qırğı kimi kombayn maşınında gördüm.

Görürdüm, ancaq məktəbli günlərinin uşaq Sünbülünü yox, bərəkətli tarlaların çalmalı bahadırı kimi görürdüm.

Əllərində torpağın ətri, gözlərində ulduz parlaqlığı, təbəssümündə sabah tərəvəti, mülayim deyilən sözlərində lirik şeir zərifliyi görürdüm. Onun əməkdən qızarmış geniş alınına, Quba alması kimi yanan yanaqlarına baxdıqca, Vurğunun müasir analarımız haqqındakı kəlamları yadıma düşürdü:

*Mən uşağam, sən də ana,
Ürəkdən bağlıyam sana.
Hankı səmtə, hankı yana
Səfər etsəm, sən mənimsən,
Anam, doğma Vətənimdən,
Azərbaycan, Azərbaycan!*

Sünbülün biləkləri sükanı hərlədikcə, motor nərilədikcə, kolxoz tarlalarında əmək tərənələri səsləndikcə mən ürəyimdə təkrar edirdim.

*Sünbülüm, Sünbülüm, sarı sünbülüm,
Yurdun bərəkəti, varı sünbülüm.*

Ölüsoyan

Ağa Səmədi kolxozdan qovdular. Ha qışqırdı, ha yalvardı ki:

– Canım, mən yüzbaşı olmamışam, beş-altı ay, Mirzə Məmməd ağa naxoş olanda möhürü saxlamışam. Gəlib-gedənin qabağına çıxmamışam ki, camaatı incitməsinlər. Mənim ayrı nə günahım olub, rəhm eləyin, üstümə böhtan atırlar, inanmayın..., – olmadı.

Kolxuzçular inad elədilər:

– Yox ay ağa, şallaq gəzdirən adama etibar edə bilməyəcəyik. Bu kolxozda ya gərək sən qalasan, ya da ki, biz...

Ağa Səmədin əlacı kəsildi, yorğan-döşəyini bağlayıb, dalına aldı, bir baş şəhərə gəldi. Şəhərdə əlillər idarəsini soraqlaşdı, orada kargüzərlik eləyən dostu Rüstəmi tapdı. Xoş-beş, on beş – əhvallaşandan sonra Ağa Səməd dərđini açdı:

– Məni kolxozdan qovdular.

– Niyə?

– Necə niyə, mərdimazara Allah lənət eləsin, yenə yüzbaşı-lıq məsələsini qaldırıblar.

Rüstəm başını aşağı saldı:

– Mən o zaman sənə dedim bu kənddən get...

Ağa Səməd qoymadı danışmağa:

– İndi daha sən deyəni qanmışam. Lap yorğan-döşəyimi yı-ğışdırıb gəlmişəm. Ölənədən bir də üz çevirməyəcəm...

Rüstəmi çağırdılar. Getmək istəyəndə Ağa Səməd qoymadı:

– Sənin başın qarışacaq işə, bəs mən nə sayaq eləyim?

– Nəyi?

– İş də! Mənə bir işdən-zaddan...

– İdarədə sənə münasib nə iş olacaq? Burada savad lazımdır.

– İş olmasa da, birtəhər elə, invalidlik kağızı çıxart. Daha əl-lidən yuxarı yaşım var.

– A kişi, invalidlik kağızı harana yaraşır? Maşallah, boynun mənim belimdən yoğundur.

– Hamısı sənin əlində deyilmi, dost yolunda bir qələm çal da.

Rütəm başını tovladı:

– Əcəb dostsan. İstəyirsən mənim uşaqlarımı da çörəkdən qoyasan? Mən yeddi ildir burada işləyirəm, əlimdən bir xəta çıxmayıb. O cür köpəkoğulluqları bacarmaram.

Rüstəm bunu deyib, getdi. Ağa Səməd də kor-peşman vağzala qayıtdı. Gecəni bir yerdə daldalandı, səhər şeylərini saxlanca yerindən alıb, dəmir yolundan aşağı sarı endi. Gün istisində yol gedə bilmədi. Bir tut ağacının kölgəsində şələsini açdı, başını bəlişə qoyub uzandı, çarə düşünmək istədi:

– Xub, – dedi, – mənə idarədə iş verməyəcəklər. Əlac ona qalıb ki, gedəm bənnə yanında pələnc işi işləyəm, daş daşıyam ya da həmbəlliyə eləyəm. Buna mənə tab-təvanım gəlməz. Asan vəch ilə güzəran eləmiş adama bu qul təkliflər heç rəva deyil. Dəli şeytan deyir başla zad elə....

Ağa Səməd bir qədər sükut etdi, sonra cəld ayağa qalxıb şeylərini bağladı:

– Bu dəli şeytan deyil, ağıllı şeytandır.

Şələsini dalısına atıb, Dəli Məmmədliyə tərəf yollandı. Sevinə-sevinə “zad” eləməyə getdi.

Gecəni bir kənddə qonaq qaldı. Səhər qalxanda vağzala çatdı. İkinci dəfə şələsini saxlanca verdi, şapqanı gözüünün üstünə basıb kassanın qabağına, bilet növbəsinə cumdu:

– A bacıoğlu, bir az qırax durun görək, qoca adamam, ayaq altda qalaram.

O gün axşama kimi Ağa Səməd vağzalda bilet alanların arasında oldu. Gah Bakı tərəfə gedənlərlə növbəyə durdu, gah Tbilisiyə gedənlərlə. Bəzən də növbəsinə buraxıb gözdən itirdi. Gəlib gedən nabalənd kəndliləri sözə tuturdu. Nə isə, kələyindən baş açan yox idi.

Gün bata-batda vağzala bir öküz arabası gəldi. İçindən bir ahıl qadın çıxdı, əlində xurcun, bufetə sarı yeridi.

Ağa Səməd bu qadının yerişinə çox diqqət yetirdi. Yaxınlaşanda tanıdı:

– A Məsmə bacı xoş gördük, hara belə?...

Məsmə bacı Ağa Səməd ilə görüşdü. Şikayətli bir dil ilə danışdı:

– A qadan alım, bu saatca xəbər tutmuşam ki, kişi xəstəxanada yatır. Allah məni öldürsün, bilmirəm halı necədir, tək-tənha...

Ağa Səməd inanmaq istəmədi:

– Nə danışırısan, srağagün özüm görmüşəm. Rüstəm sağ-salamat işləyir, yalan sözdür...

Məsmə xala dedi:

– Hə, elə dünən xəstələnib, təcili yardım aparıb xəstəxanaya.

Ağa Səməd çox istiqanlılıq göstərdi.

– Elə isə mənim də getməyim vacib oldu. Dayan bilet alım.

Onlar şəhərə gəldilər. Rüstəmin xəstələnməyi doğru imiş. Xörəkdən, meyvədən yemişdi. Dərhal xəstəxanaya aparmışdılar. Üç gün idi yatırdı, hələ dirçələ bilmirdi. Məsmə arvad Ağa Səməd ilə yarım saat onun yanında oldular, sonra həkimlər icazə vermədi:

– Xəstələrin yatan zamanıdır bacı, palatada kənar adamın qalmağına izin vermirlər.

Onlar xəstəxanadan çıxandan sonra Ağa Səməd Məsməni yola salmaq istədi.

– Məsmə bacı, Rüstəmin azarı, mən görürəm, bir-iki günün işi deyil. Azı 10-15 gün çəkər. Sən gəl uşaqları, ev-əşiyi başsız qoyma, qayıt kəndə. Mən özüm buradayam, hər gün onun yanına gedəcəyəm, nə lazımsa edəcəyəm. Sən heç nigaran olma. Qardaş qardaşa necə baxar?

Məsmə xala Ağa Səmədə təşşəkür elədi. Ağa Səməd pulu götürmək istəmirdi. Məsmə xala təkid etdiyindən, qəbul etdi. Axşamtərəfi Məsməni gətirib evə yola saldı, özü şəhərə qayıtdı.

Məsmə xala evinə gəlmişdisə də xəstəsindən bərk nigaran idi. Ağa Səməd də sədaqətli yoldaş idi, hər iki gündən bir kağız yazır, xəstənin halını bildirir, ailəyə təsəlli verirdi. 10-12 gün keçmədi ki, Ağa Səməd kəndə qayıtdı. Məsməni içəri çağırıb başsağlığı verdi ki:

– Rüstəm Allah rəhmətinə getdi!

Gecə vaxtı Rüstəmin evində ağlaşma qopdu. Ağa Səməd Məsməni güc ilə sakit elədi, ölünü gətirmək üçün hazırlıq gördü.

– Ağlamağı, – dedi, – hələlik qoy bir yana, Məsmə bacı. İş insan başına gələr. Gəl bir düşünək. Dost-düşmən var. Rüstəmi gərək elə götürək ki, ruhu şad olsun. Tabutu örtmək üçün o böyük xalçanı götür, bir dənə də yaraşlıq üçün tirmə parça tap, puldan da kifayət qədər götür, ev-eşikdir, sonra düzəldərik. Təki ölünü abırlı götürək.

Məsmə, ərinə mehriban arvadlardan idi. Ağa Səmədin sözləri onu lap kövrəltdi. Göz yaşını tökə-tökə, ürəyini ovuşdura-ovuşdura düyüncələrini töküşdüdü. Altı yüz manat nağd pul düzəltdi. Qədimdən qalma bir üzüyünü də Ağa Səmədə göstərdi:

– Səməd qardaş, çatmasa bu üzük necədi, satmaq olarmı görəsən?...

Ağa Səməd pulları alıb qoltuq cibinə, üzüyü xırda pul kisəsinə qoydu. Xalçanı, tirməni büküb qoltuğuna vurdu:

– Di gedək!

Gecə vaxtı yola düşüb vağzala gəldilər. Bilet alıb vaqona oturdular. Məsmə başını aşağı salıb ağlayırdı. Ağa Səməd onu ovutmaq istəyirdi. Konduktordan bir balıq alıb Məsməyə verdi ki:

– Dirsəklən, dirsəklən bir az ürəyin toxtasın. Hələ vaxtımız var.

Özü də şəhərə çox olsa yarım saatlıq ya 40 dəqiqəlik yol var idi. Amma Məsmə bu yolu həmişə at, araba ilə getmişdi, qatara bələd deyildi. Qatar dayandıqca Məsmə soruşurdu.

– Səməd qardaş, çatdıq? – Ağa Səməd “yox” deyirdi.

Qatar yenidən sürətlənir, təkərlər şaraqqa-şaraq dönür, fit səsləri təkrar olunur, əli fonarlı konduktorlar oyan-buyana keçir-dilər.

Məsmə arvad bir də başını qaldıraraq soruşdu:

– Səməd qardaş, çatmırıq?

Cavab gəlmədi. Məsmə diqqət eləyəndə Ağa Səmədi yerində görmədi, çağırdı:

– Səməd qardaş, ay qardaş hardasan?

Cavab yox idi.

Məsmə durub vaqonun o başına getdi. Kişiləri bir-bir nəzərdən keçirdi. Qapıda duranları içəri çağıraraq soruşdu:

– Hansı, o qarasaqqal kişi?

– Bəli. Odu da, Səməd qardaş hanı?

– Belə qoltuğunda xalça da var idi, onumu deyirsən?

– Bəli. Xalça da var qoltuğunda, harda dayanıb?

– Bayaq burda sənnən də danışırıd ha...

– Bəli, həmmən kişi mənim qaynımdır, onu bəri çağırın!

Sərnişinlər gülüşdülər:

– Ay rəhmətliyin qızı, haçandır o çıxıb gedib. Bəs düşəndə sənə demədi?

Məsmə xala inanmadı:

– Düşməz o, bala! Mənnən vacib işə gedirik. Hara düşür mənsiz?! Yəqin bu vaqonlardadır, çağırın gəlsin.

Konduktor soruşdu:

– Xala, səfərin haradır?

– Şəhərə, adamımız ölüb, gətirməyə gedirik.

– Ay xala, şəhəri bir saatdır keçmişik, sən nə danışırısan?

– Necə yəni, Kirovabadı keçmişik?

– Bəs nədi, a rəhmətliyin qızı.

– Kişi səni aldadıb, belə qoyub, qaçıb.

– Yox a bala, aldatmaz, dostdur.

Konduktor başını tovladı:

– Dost yolunda çovğun olar, qar olar!

Məsmə indi-indi özünə gəlir, Ağa Səmədin hiyləsini anlayırdı. İkiəlli dizinə çırpdı:

– Vay mənim başıma kül, bu nə iş idi düşdüm?

– Nəyini aparıb ay xala.

– Nəyimi aparacaq: altı yüz pulumu, xalçamı, tirməmi, üzüyümü.

Məsməni naçalnikin yanına apardılar.

Zirəklik

Zirəklik özü böyük bir qabiliyyətdir. Hər kəsdə olmaz. O adamın ki, zatında qoyulmayıb, ha çalışsa, zirək ola bilməz.

Lap bizim ədəbiyyat müəllimini alağ. Bunun zirəkliyini vəsf üçün bircə söhbət kifayətdir.

Ədəbiyyat müəllimliyi də, adamın allahı var, çox çətin işdir, qədimdən çətinidir. Gərək yüzlərlə kitab oxuyasan. İllah da indi. Müəllim bir yazıcının tərcümeyi-halını keçənədək bir də görürsən müəllifin iki romanı çıxdı. Müəllim də bekar adam deyil, ailəsi də var, kəsbkarı var, hardan alsın boş vaxtı ki, oturub yeni çıxan cild-cild əsərləri oxusun? Bu çətinliyə görə də bəzi müəllimlər sənətini dəyişir. Amma bizim Mehnəli müəllim fəndgirdir. Çətinlikdən elə çıxır ki, daş arasından ilan çıxan kimi.

Ədib Bəxtiyarovun bir romanı çıxıb: “Ağrılar”. Bu romanı dərş proqrammasına salıblar.

Mehnəli müəllimin vaxtı hanı, on beş listlik bir romanı oxuyub başa çatdırsın, təhlil eləsin? O, bu işi ayrı fənd ilə aşırıdı.

Bir gün dərşdən çıxanda qayıdıb uşaqlara tapşırıdı ki: “tələbə yoldaşlar, gələn dərşimizdə Bəxtiyarovun “Ağrılar” romanını təhlil edəcəyik. Diqqətlə oxuyarsınız, hazır gələrsiniz.

Tələbələr də üzüyola idilər, hazır gəldilər.

Mehnəli müəllim sinifdə o tərəf, bu tərəf gedir, əlini ovuşdura-ovuşdura soruşurdu:

– Kim oxuyub “Ağrılar” romanını?

Barmaqlar qalxdı.

– Dur danış, romanın teması nədir?

Bir tələbə danışdı. Müəllim ayrısına söz verdi.

– Sən romanın məzmununu söylə.

– Sən tipləri xarakterizə elə, görüm.

– Sən də qəhrəmanın şəxsiyyətindən danış.

– De görüm romanın dili necədir?

– İndi kim romanın əsas ideyasını deyər bilər?

Tələbələr olduqca aktiv və tez cavab verdilər. Müəllim gördü ki, özündən savayı hamı romanı oxumuşdur. Tələbələrin danışığı roman haqqında aydın təsəvvür verirdi. Müəllim, həmin sinifdən çıxandan sonra başqa siniflərdə “Ağrılar” romanından dörd saat mühazirə söylədi. Ancaq bəzən, təhlükəli vəziyyət əmələ gəlirdi. Tələbənin biri qalxıb soruşdu:

– Müəllim, orada Nadir obrazı var ha, Nadir fəhlə sinfinin əleyhinədir, lehinə?

Özgə adam olsaydı çaşardı. Mehnəli müəllimin qoçaqlığına baxın: tələbənin özünü qışnaşdırıdı:

– Nadirin fəhlə sinfinə münasibətini bilmək üçün, biz gərək əvvəl baxıb görək, o, özü necə adamdır?

Tələbə soruşdu:

– Necə adamdır?

Müəllim tələbədən əl çəkmədi:

– Mən səndən soruşuram: Nadir necə adamdır?

– Müəllim, bilsəm sizdən soruşmaram ki...

Müəllim üzünü tələbələrə tutdu:

– Yaxşı, kim deyər, Nadir necə adamdır?

Uşaqlar cavab verdilər ki, geridə qalmış adamdır.

Müəllim dedi:

– Deməli, Nadir fəhlə sinfinin ziddinədir.

Yan cərgələrdən bir tələbə etiraz etdi:

– Yox müəllim, Nadir fəhlə tərəfdarıdır, ancaq savadı yoxdur. Nadir fəhləni istəyir, özü də fəhlədir.

Müəllim tələbəyə tünd baxdı:

– Bəs mən nə deyirəm? Kilsəyə söymürəm ki...

Müəllimin cəsarətinə heç kəs bir söz deyər bilmədi.

Mehnəlinin zirəkliyi bununla bitsəydi, heç ağız açıb danışmazdım. Yox, o, razı olmadı ki, “Ağrılar” romanına verdiyi ge-

niş izah və təhlili məktəb çərçivəsində qalsın. İti yazan bir tələbəyə tapşırıldı:

– Mənim mühazirəmi yazarsan.

Tələbə də Mehnəli müəllimin “Ağrılar” romanı haqqındakı təhlilini başdan-ayağa yazdı.

Üç gün sonra tələbənin də dəftəri redaksiyaların birində çap olunmağa növbə gözləyirdi. Məqalənin sərəlvhəsi belə idi: “Ağrılar” romanı haqqında mülahizələrim”.

Mehnəli müəllim məqaləsinin gec keçməsinə darıxır, redaktordan soruşurdu:

– Yoldaş redaktor, material çox mühüm olduğundan radio vasitəsilə vermək istəyirlər, zənnimcə buna etiraz etməzsiz.

Söylənməyən nitq

Akifə nəyi fikirləşirdi?

Bu əziz axşamda, yoldaşlar ümumi bir həvəslə geyinib-keçinirkən, bolluq və bayram süfrəsi açılırkən, bu gözəl qız, Məsmə ananın qızı, institutun əlaçısı Səltənət, gəlin zalında musiqi üçün yaranmış ağ, incə barmaqları ilə toplu qara saçlarını darayaraq nəyi fikirləşirdi?

Hökm kimi evə çökən güclü axşam sükutu içində yalnız onun qələmi yazırdı....

– Həyatımda iki kərə ağlamışam. Birində lap uşaq idim, beş ya altı yaşım olardı. Nəşədən uzaq idim, sınıq bir qəlbim vardı. Qapımızdakı torpaq səkidə dayanmışdım. Həmin bu Səltənət də balaca idi, o, məndən bir yaş kiçikdir. Onun anası, qonşumuz Nayıb Mürsəlin evində kənz idi. Səltənət də anasının dalınca bizim həyəətə gəlirdi. Mən səkidən baxırdım, Səltənət Nayıb Mürsəlin uşağını əyləndirirdi. O, anası kənzlik edən adamın uşağına kənzlik edirdi. Nə təhər oldusa onlar səkidən yıxıldılar. Hər ikisi ağladı. Nayıb Mürsəlin oğlu anasını çağırırdı. Səltənət bunu görüb kiridi, qapıya baxdı. Nayıb Mürsəl uşağının səsinə çıxanda, Səltənətin rəngi qaçdı, uşağı bağına basdı, “Can! Can!” deyə öpdü. O, bilirdi ki, günahsız olsa da döyüləcəkdir. Qorxusundan uşağa sarılır, özünü ona qurban etmək istəyir, uşaqdan mərhəmət diləyirdi. Bilmirəm nədənsə, mən ürəyim dolusu qəhərlə, sanki bir daha kiriməmək üçün bahar buludu kimi ağladım.

O zaman uşaq idim, beş ya altı yaşım olardı. Nəşədən uzaq idim, sınıq bir qəlbim vardı. Anam məni bağına basdı, kədərimin səbəbini soruşdu; deyə bilmədim.

Nə üçün ağlayırdım? Özüm də bilmirdim, lakin Səltənətə baxıb ağlayırdım. Qorxusundan titrəyən yetim qıza, kənz qızına baxdıqca kədər məni boğurdu, səsim daha da ucalırdı. Məni kiri-

də bilmirdilər. Bütün yoldaşlarım başıma yığıldısa da ovunmadım. Mənim ağlamağım, yaşıdılarımın da matəminə döndü, onlar da mənə qoşuldular.

Biz nə üçün ağlayırdıq?

Səltənətin dərdi yalnız onun dərdi deyilmiş. Bu dərd bütün yeni nəslin dərdi imiş: Mənhus bərabərsizlik! Alçaq bərabərsizliyin murdar əlləri, hələ ağzından süd iyi getməmiş, ana qucağından ayrılmamış uşaqların körpə qəlbini parçalayırdı. Uşaq üçün, yenicə gözünü açan məsum bir məxluq üçün bundan böyük dərd olarmı? Biz necə ağlamaya bilərdik?

İkinci ağlamağım bu yaxınlarda, vidalaşmaq istədiyimiz otuz səkkizinci ilin yayında oldu. Ona da səbəb, həmin bu Səltənət idi: İsti iyun günləri, yaylağa hazırlayırdıq, çamadanlar bağlanmışdı, lakin yola düşmürdük. Böyük xalq bayramını, Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Baş Sovet seçkilərini keçirmək üçün dayanmışdıq. Həmin bu Səltənəti, vaxtilə halına ağladığımız kənz qızı Səltənəti sovet xalqı, Stalin qanunları ilə, ümumi bərabərlik qanunları əsasında, bir səsle Baş Sovetə deputat seçdilər.

Seçkilərin ümumi yığıncağına minlərlə camaat gəlmişdi. Mənə, Səltənətin ən yaxın yoldaşına macal verən kim idi? Səltənət də hər bir seçicini məndən az əzizləmirdi. Mən “vacib bir məsələni” bəhanə edib, insan dalğalarını yara-yara özümü Səltənətin yanına yetirdim. Tribunaya qalxdım. Səltənət kimləsə danışdı. Mən onun enli kürəklərini qucaqlayıb üzünü özümə tərəf çevirdim. O, məni görüb qollarını açdı. Biz, uzun illər bəslədiyimiz böyük arzulara çatan yoldaşlar, həyəcanla çırpınan qəlblərimizi biri-birinə sıxdıq. Mən onun qəlbi qədər isti əllərini bərk-bərk tutdum, ömürlük bir zövq və nəşə ilə baxdım. Onun badam gözlərində gənclik həyatımızın baharı açılmışdı. Onun ağıllı, gözəl və işıqlı simasında azadlığın və bərabərliyin tükənməz şərafini oxuyurdum.

Həmin bu bərabərlik, Stalin bərabərliyi Səltənəti xalqın bəsləyici və səxavətli qucağından alıb bayrağımız qədər yüksəltmişdi. Mənim düşünməyə vaxtım yox idi, ancaq qəlbimdə aşib-daşan xoşbəxtlik və sevincin təsirilə gözlərimdən yaş gəlirdi, ixtiyarsız, şadlığımdan ağladım.

Lakin bu məclisdə, izin verin, mən hamıdan şaqraq gülüm. Çünki buna mənim haqqım və ixtiyarım vardır. Çünki mən bu il, sizinlə birlikdə, Səltənət kimi layiqli deputat seçmişəm. Çünki mən bu il, adını iftixarla daşdığım Lenin komsomolunun iyirmi yaşını bayram etmişəm.

Çünki mən bu il...

Akifə nitqinin bu yerində dayandı. Nitqini yazarkən fikirləşdiyi yer də burası idi. Ana qəlbində bənövşələr kimi baş qaldıran yeni-yeni duyğuları yazmaq, aləmə bildirmək istəyirdi.

Bu yeni duyğular, Akifənin qurtarmaq üzrə olduğu institutun xitabət kürsüsündəmi, iş və sevinc yoldaşları ilə ağız dolusu söhbətlərdənmi, oxuduğu kitablardan, qurduğu ailə həyatından, Bakının qaynar ictimai həyatından, işıqlı axşamlarından, qayğısız istirahət günlərindənmi, əlaçı olmağın şərəf və şöhrətindənmi gəlirdi. Akifənin könlü yaz yağışından sonrakı torla kimi yumşalmışdı. Sanki qulağına mahnı səsləri gəlir, ürəyində böyük bir aləm açılır...

O, bu il nail olduğu analıq adının iftixarından, beşikdə əl-qol atıb gülümsəyən körpəsindən demək istəyir. Utancaqlıq, onun gözəl üzünə cuna kimi qırmızı pərdə çəkir. O, nə analıq iftixarından ötür, nə də dilinə gətirib deyə bilir...

Bəziləri onun sözünü bitirdiyini düşündü. Bəziləri zənn etdi ki, sözünü yanıldı, kimi də: “Hər necə olsa azərbaycanlı qızıdır, hələ sərbəst danışmağa alışmayıb....” – dedi.

Ancaq Akifə oturmurdu. Məclisə, onun sözlərini hamıdan diqqətlə dinləyən Səltənətə, sonra qapıya baxıb qurudu.

Səltənət, Akifənin hələ nitqini bitirmədiyini duyub, sükut

işarəsi verdi. Diqqətlər yenidən cəmləndi, gözlər Akifənin utancaq və yaraşıqlı üzünə dikildi.

Akifə bunu hiss etdiyi üçün danışdı:

– Çünki mən bu il.... Mən bu il xoşbəxtəm.... Bunu deyib, yenə başını aşağı saldı, susdu.

Onun qəlbindəkini hamıdan əvvəl Səltənət duydu. Yanındakı qızın, Rübabənin qulağına nə pıçıldadısa, qız tələsik oradan çıxdı. Akifə susurdu, məclis isə dinləmək istəyirdi. Səltənət dedi:

– Akifə, utanma, ürəyindəkini de!

Akifə başını qaldırıb Səltənətə baxdı. Bu zaman Rübabə, Akifənin altıaylıq, top kimi sağlam, üzüyümü oğlunu, kiçik Sabiri əllərində xonça kimi gətirdi və ucadan dedi:

– Belə oğul üçün nə utanmaq, görün Akifə nə qədər xoşbəxtədir!

Akifə, gülümsəyən və əllərdə oynayan körpəsini görəndə kimi utanmışından əyləşdi və ürəyi tamam sakit oldu.

Sabirin gəlməsi, məclis üçün ən təsirli nitq oldu. Akifənin ürəyindəki sözləri, analıq iftixar və qürurunu, yeni nəslə bəsləyən və böyüdən Stalin məhəbbətini, övlad sevincini, ailə qaydasını... o körpə Sabir açılmamış dili ilə hamıdan gözəl, hamıdan şirin, hamıdan doğru danışdı. Sanki o, məsum, təmiz və heyran baxışı ilə bütün məclisdəkilərə deyirdi: “Yeni iliniz mübarək!”

Səltənət Sabiri öpdü, onun balaca, kök əllərinə “Fantaziya” konfeti verdi. Sabir konfeti kağızlı-kağızlı ağızına apardı.

Oturaqlar

Yəqin ki, hörmətli oxucular bu sərlövhəni görüb güman edəcəklər ki, köçərilər, oturaqlardan söhbət gedəcək. Bəri başdan deyim ki, ayrı məsələni, başıma gələn bir məsələni danışmaq istəyirəm, nə köçərilik, nə dağ, nə aran.

Oturaq deyəndə, bizim idarəyə dadanan iki tanışımın adətini nəzərdə tuturam. Mən məsul idarələrin birində rəisəm, vəzifə sahibiyəm, işim-gücüm olur.

Səhər açıldandan gün batana kimi başım işə, vəzifəyə qarışır: plan, təsərrüfat, tikinti, camaat, gəlib gedən, çalışan, çalışmayan, aktiv, tənbel, qabaqcıl, əfəl...

İşləyənlər bilirlər ki, idarə rəisi plansız, məsuliyyətsiz olmaz. Bunların hamısına da cavabdeh, hamıdan əvvəl, idarə başçısıdır. Sabah yoxlama gələndə hamıdan qabaq Əhmədin də, Məmmədin də, Əlinin, Vəlinin də işini səndən soruşacaqlar. Balam, bu idarəni sənə etibar eləyib, tapşırıblar. Adamların planı necə yerinə yetirmələrinə sən nəzarət etməli, başçılıq etməlisən. Aktivli də, əfəli də sən bir-bir tanımalısən, tanımaq azdır, gəlib-gedəni tanımalısən.

Aydındır ki, adamları, işləri özbaşına, taleyin hökmünə buraxmaq olmaz. Mən bunu başa düşən adamam. Ona görə də mənə buraya təyin ediblər, məsul iş tapşırıblar. Burası belədir. Ancaq olur ki, adamın başına iş gəlir. Heç guman etmədiyən iş gəlir, qalırısan məəttəl. Həmin bu oturaqlar mənə idarəmə dadanandan sonra əl çəkmədilər, mənə doğma idarəmdən qaçaq saldılar. O da, başağrısı olmasın, bu cür oldu.

Mən anadangəlmə hövsələli, dözümlü adamam. Yar-yoldaş içində mənə hamı üzüyola, mehriban, səbirli adam kimi tanıyır və hörmət edirlər...

Bəzi adamlar hörmətdən keçib lap zorlama yollara düşürlər.

Oturaq dediyim yoldaşlardan biri səhər saat 8-dən – idarə açılıandan gəlib oturur axşamacan, dastan başlayır, papirosu-papirosa calayib arı kimi vızıldayır. Bir dəfə lap hövsələdən çıxdım, soruşdum?

– A filankəs, harada işləyirsən?

Hərif güldü və başladı məni danlamağa:

– Əcəb sual verirsən. Özü də məni özünə dost bilirsən. Dost dostdan belə xəbər tutar? Bəyəm sən bilməyirsən ki, mən beş ildir pensiyadayam? İşləmək nədir, bəyəm az işləmişəm? İndi daha qocalıb yorulmuşam. Sənin kimi cavan yoldaşların idarələrinə də söhbət, zarafat ilə vaxt keçirirəm. İstəyirəm ki, ömrümün axırına qalan bu beş-altı ili şadlıq, şənliklə keçirəm. Görmürsən ki, hər gün sənin idarəndə bir nağıl açıram, cürbəcür yoldaşlar tapıb vaxt keçirirəm?...

Doğrudur, cavan vaxtı işləmişəm, yaxşı da işləmişəm. İndi var olsun, hökumətimizin bayrağı uca olsun. Mənim kimi qocalara pensiya kəsib. İşləmirəm, dolanıram. Sənin kimi yaxın dost, yoldaşların idarəsində söhbət edib, xatirə danışırım. Ondan da cavanlar ibrət götürürlər...

Oturaq yoldaşın başladığı nağıl bitənəcən məəttəl oluram. Nə bir yerə çıxı bilirməm, nə telefon ilə danışa bilirməm. Oturaq yoldaş bəzən sözünü kəsib üzümə baxır, bir hərəkət ya cavab görməyəndə o yan-bu yana baxır. Dərhal başa düşürəm ki, hərifin papirosu sönmüb, ya qurtarıb. Papirosunu sahmanlayandan sonra nağılını danışmağa başlayır, özü də mabədini yox, lap əvvəldən başlayır:

– A filankəs, burasını danışdınız.

– Bilirəm danışmışam.

– Eşitmişəm, dalısını danışın!

– Dalısını əlbət ki, danışacağam. Nigaran olma, hamısını danışacağam, necə var, kəma-hüvə danışacağam.

Görəndə ki, söhbətinə maraqsız qulaq asıram, durub oyan-buyana baxır. Qayıdıb yerində oturandan sonra üzr istəyir:

– Bəlkə boş danışırım, xoşuna gəlmir? Düzünü deyin, ayrı söhbət başlayım. Nə çoxdur məndə material. Yazsan neçə cild kitab çıxar, yazmaq da lazımdır! Mən qocalsam da, sizin kimi ələmli, sinəsi dəmli yoldaşlar bu əhvalatı kağıza köçürdüb, dirildə-dirildə, gələcək nəsillərə bir yadigar qoyub gedərik. Axır yazılan qalacaq. Əfvayi danışılan söhbət papiros tüstüsü kimi uçub havaya gedəcəkdir. Amma, yazılan qalacaq. Qələmin ayrı gücü var. Rəhmətliklər deyiblər:

*Qələm küftə ki, mən şah-cahanəm
Qələm zəkra bə dövlət yersanəm!*⁸

⁸ Qələm ilə yazılan mətləblər qılınc ilə silinməz, çürüməz!

Qayğı (Döyüşən ordudan)

Cəbhəyə yaxın xəstəxanada çalışan Gürcüstan qızı Fəridənin gecəsi-gündüzü yoxdur. Vaxt-vaxt onu yaralılara xidmətdə görürsünüz. Həkim istirahət verir, təkid ilə işdən ayırır, saat yarım çəkmir, görürsən budur, Fəridə xalatını geyinib gəldi:

– Nigaranam, – deyir, – doktor. Xəstəm əməliyyat olunur, necə dözüm?!

Fəridə ağır xəstələrin başı üstündən ayrılır. Hər kəsə bacılıq şəfqəti göstərir. Müalicə tədbirləri qurtarandan sonra növbətçi otağına getmir. Çarpayılar arasında gəzinib göz qoyur. Xəstənin baxışından seçir ki, bu papiros istəyir, ona naringi soymaq lazımdır, bu məktub yazacaq – mürəkkəb, qələm istəyir, onun başına yaş dəsmal qoyulmalıdır.

Bacılar burada zəhmətkeşlərinin şərəfi, vəzifələrinin müqəddəsliyi ilə fəxr edirlər. Azad Azərbaycan qızının başının ucalığını, onun qəlbini dolduran şəfqət və qayğıkeşlik hisslərini burada yaxşı görmək olar.

Nuxa tibb məktəbindən gəlmiş bir cüt gənc qız var: Pakizə, Zinət. Bunlar döyüş şəraitinə, cəbhə tələblərinə, vəzifələrinə əla alışmışlar ki, fitrətən döyüşçü yarandıqlarını güman edirsən. Bunlar, ehtimal ki, heç bir zaman indiki kimi dolğun məzmunlu həyat keçirməmişlər. Sanki hərbi libas bu qızlara, dünən arxada “incə” deyilən adamlara möhkəmlik, sağlamlıq, güc-qüdrət, mətanət gətirmişdir. Bunu libas gətirmişdir. Bunu hərbi vəzifə duyğusu, vətən eşqi, xalq eşqi gətirmişdir. Bütün bacılar kimi Pakizə də, Zinət də bir arzu ilə yaşayırdılar. Vətənin yaşadığı arzu ilə – Faşizmə ölüm!

Evlərini xatırlayanda Pakizə deyir:

– Anam arxayındır. Ona demişəm ki, cəbhədə baş feldşer olmayınca, qayıtmayacağam.

Azərbaycan qızlarından neçə-neçə müqtədir həkimlər burada, müqəddəs vəzifə başında öz təcrübələrini artırırılar. Onların əlində geniş imkanlar vardır. Vətən onları tibb elminin, müalicənin bütün nailiyyətləri ilə silahlandırır buraya yola salmışdır. Vətən onlardan bircə şey tələb edir: “Yaralılara geniş kömək təşkil etməli!” (Stalin).

Mariya Ağamirova universitetdən təzəcə ayrılmışdır. Bakıda oxuyur, xidmətə hazırlayırdı. Burada isə ən şərəfli işdə, vətən xidmətindədir. Tamara Rəsulova Bakıda təhsilini bitirəndən sonra rayonlarda işləmişdir. İndi döyüşçülərin müalicəsinə gəlmişdir. Sadıqova bütün hissədə hörmət sahibidir. Bunlar öz fədakar işləri, yorğunluq, solğunluq bilməyən, ayıqlıq, cəldlik, intizamlıqla keçən fəaliyyətləri ilə bəzən xəstəyə xəstəliyi, yaralıya yaralı unudurlar. Ağrıların yüngül keçməsinə səbəb olurlar.

Bir qılçasını itirmiş, gözəl, ukraynalı bir oğlan gördüm. O, yastığa dirsəklənərək başına gələnlərdən, faşistlərin başına güllə yağdırın avtomatından danışdı. Danışmağa qüvvəti az idi, istəyi çox idi. İnci tər damlları onun geniş və ağ alnını örtmüşdü. Yaralandıqdan sonra başına gələnləri bilmirdi: “Gözümü açdım, – deyirdi, – özümü burada, bunların arasında gördüm”.

O, işarə ilə yaşadığı isti otağı, əhatə olunduğu həkimləri, bacıları göstərirdi. Dodaqlarında təbəssüm oynayırdı. O, özünü ailəsində, anasının açdığı yorğan-döşəkdə hiss edirdi.

Öz ailəsi deyil, bəs nədir? Canından keçərək Krım torpağını düşməndən təmizləməyə getmişdir. Yerevandan gələn həkim onu müalicə edir. Gürcü qızı, Azərbaycan qızı onun qayğısını çəkir, qoca rus qadını, oğul məhəbbəti ilə onun qanlı paltarlarını yuyur... Bu qızlar, gəlinlər öz qardaşlarına, atalarına qulluq edən kimi ürək rahatlığı, mənəvi həzzlə çalışırlar.

Bu ailənin adı sosializmdir, millətlər qardaşlığıdır. Bu ailənin üzvləri yüz milyonlardır.

Xəstəxanın ştabına gəlin, səliqə ilə bağlanmış, yanları yazılı, möhürlü bağlamalara baxın. Bunlar açılarda tamaşa edin! Sovet şəhərlərinin töhfələri saysız-hesabsızdır: Bakı, Tbilisi, Kirovabad, Yerevan, Leninkan. Fəhlələr, kolxuzçular, ziyalılar, evdar qadınlar, qoca kişilər, gənclər, uşaqlar, 6-7 yaşlı bağça uşaqları... – hamını, hamını burada görmək olar. Qatarların gətirib tökdüyü minlərlə bağlamalarda xalqın öz doğma əsgərlərinə olan töhfəsindən, yeni il hədiyyəsindən başqa, xalqın ölməz məhəbbəti duyulur, onun güclü, məğlubedilməz səsi eşidilir. Oxunan məktublar biri-birindən səmimi, biri-birindən alovlu.

Əsgərin arxasınca gələn; himayə kölgəsi kimi onu izləyən böyük qayğını həmişə, hər yerdə görürsən. Bunun üçün də əsgər, arxasının dağlara dayandığını düşünür. Bunun üçün, o, başını, bayrağını uca tutur; bunun üçün irəliləyir, bunun üçün də onun sıraları silsilə dağlar kimi möhkəmdir.

Yanşaq

Dörd il biz onunla bir məktəbdə oxuduq. Çənəsinin dayandığını görə bilmədik. Sözü-sözə calayır; bir söhbətin axırını o birinin əvvəlinə bağlayır; mətləbi uzadır, danışdıqca danışdı. Bəzi yoldaşlar deyirdi: “onu dindirməyin, amandır”. Axı o, kirməmişdir ki, dindirəsən, ya dindirməyəsən. Havaxtdan, hansı ildənsə başlamışdır, hələ də səsi gəlir. Kim bilir haçan kəsəcək, güman var ki, öləncən kəsməyəcək.

Təəccüb edib deyirlər: Balam, Mürsəl söhbəti haradan tapır? Bəyəm bunun sözü qurtarmır?

Əlbəttə qurtarmır! Onun söhbəti kainat kimidir, nə əvvəli var, nə axırı məlumdur. Görürsən küçədə bir yazığı salıb çənəsinin altına, döşəyir; dinləyən bədbəxt də, gah başını əyib “bəli” deyir, gah saatına baxır, gah toyuq kimi ayağının birini götürüb birini qoyur. Ancaq Mürsəlin işə iştahı soyumur, hüdüləyib gedir:

– Bilirsən qardaş, mən bir oğlanam, bu dünyanın hər üzünə baş vurub çıxmışam, hovuz kimi. Mən ölüm necə danışırım? Mənim aləmində korafəhm olmaq, özü bir peşmanlıqdır. Mən ölüm, düz demirəm, vur bura...

Cümləbaşı əlini uzadır, “mən ölüm, bir vur bura”. Vurmasan da olmaz. Əlinə vurub, sözünü təsdiq edirsən ki, bəlkə qurtara; ancaq daha da həvəsi gəlir. Yanşaq Mürsəlin cəfası, ən çox tanışlara dəyir. Yaxınlaşanda, cır-cırama kimi yelnəcək, cır və ağır səsi eşidilir:

– Səndən küsmüşəm ay xalası göyçək. Nə olub forslanmışsan; saqqala salam vermirsən; kasıb-kusubun halını sormursan; belə olar, allah kəssin böyüklərin xasiyyətini, belə olar. Mən ölüm, bir vur bura...

Bu sözlər onun tanışlarla olan söhbətinin həmişəlik müqəddiməsidir. Müəllimə, tələbəyə, qadına, kişiyyə, böyüyə, uşağa,

kəndliyə, şəhərliyə, fəhləyə, qulluqçuya, erməniyə, azərbaycanlıya, kimə rast gəlsə belə başlayar, söhbətin dalı öz-özünə gələr.

Bizi, onunla bir otaqda yaşayan, yataq yoldaşlarını əzab əritmişdi. Əvvəl ona bir salyanlı oğlanla otaq verdilər. Qonşuların deməyinə görə gecə yarıya qədər çıraq yanır, Mürsəlin səsi qıraət öyrənənlər kimi avaz ilə yüksəlirmiş. Mürsəl təzə tanışları ilə bir az nəzakətli danışardı; güman ediblər ki, dərs öyrənir. Pəncərədən baxanda görüblər ki, hərif ayağını qoyub salyanlının çarpayısına, ölüyə Quran oxuyan kimi, yatmış yoldaşının cəmdəyinə döşəyir. Salyanlı yazıq gah böyrü üstə çevrilir, gah qalxıb tərini silir; köynəyini dəyişir, gah su içir, gah dirsəklənir, gah da balkona çıxır. Mürsəl şəhadət barmağını silkə-silkə onun dalınca çıxır, addım səslərini boğmaq üçün bir az qayımdan danışır. Salyanlı hara gedir, “yoldaş səni anardı” kimi Mürsəl də onun dalınca gedir.

Salyanlı iki gün davam gətirdi. Üçüncü gecə yorğan-döşəyini götürüb qaçdı. Sonra Mürsəli bizim yanımıza beşnəfərlik otağa gətirdilər. “Siz çoxsunuz dedilər, bəlkə başı qarışa, bir deyəndə iki də eşidə”. Bir müddət onunla çənə-çənəyə verdik, dediyinə güldük, lağa qoyduq, olmadı; o, öz işində idi.

Dəyirman kimi üyüdüdü, gördük ki, bacarmaq mümkün deyil, olmayacaq, sözü bir yerə qoyduq ki, otaqda heç kəs ağzını açıb danışmasın. Hamımız lal kimi susur, işarə ilə danışırıdık. Yanşağın halına təfavüt eləməirdi, sanki bizdən başqa onun bu otaqda pəri kimi gözəgörünməz yoldaşları, həmsöhbətləri var. Papağını çıxarıb dizinin üstünə qoyub, gözünü pəncərəyə dikir, başını tumarlaya-tumarlaya deyirdi:

– Hava bu gün yaman isti idi, mən özüm aran adamıyam, dəvədən dözümlüyəm; gör nə aləmdir ki, sinəm qalxıb düşmür, nəfəsim gəlmir ki, iki kəlmə danışam...

Adam xəyalında soruşurdu, görəsən bundan sonra nə deyəcək, bir də görürdüm, yoldaşın birinin əlində təzə karandaş gördü, tapıb söhbətin ağzını bu yana çevirdi:

– A Qubad, neçəyə aldın qələmi? Bəri ver görüm, pervi sort-

durmu? Məndə biri vardı, o adamın evi yıxılısın; aldılar, vermədilər, neçəyə aldın? Mənimki, kağızda əriyərdi, deyərdin, sarı yağdan qıl çəkirsən! Neçəyə aldın? Yaz, prob elə! Üzdən yaxşıya oxşayır, üstündə yaxşı nişanı var, buna bax zərli-mərli, neçəyə aldın? Yaxşı olsa birini də mən götürərəm.

Mürsəl bu temanı başa verməmiş balkonda bir tələbə başqa-sından soruşdu:

– A İlyas niyə gəlmədin, bir saat gözləmişəm.

Mürsəl gözünün quyruğu ilə balkona sarı baxdı. Böyük sıxıntıdan çıxmış kimi sevinə-sevinə davam etdi:

– Söz verəsən adamı gözlədəsən, sözün üstündə durmayasan, bir şey deyil! Başıma gəlib, bir yoldaşım var idi, sözünün üstündə durmaz idi; mən də gördüm sözünün üstündə durmur, sözümün üstündə durdum, başladım əlaqəni kəsməyə. Sözünün üstündə durmayana, qədimlər, vədəxilaf deyərlər. Məndə elə xasiyyət olmaz. Söz verdim gərək duram. Sözün üstündə durmayanda, deyirlər kişi deyil, sənə baxıb sözünün üstündə duran da, gedir sözünün üstündə durmayır.

Mən öz-özümə deyirdim:

– İlahi, özün bizi bu bəladan qurtar.

Qubad mənə baxıb başını tollayırdı: “Bu əl çəkməyəcək, dur baş götürək gedək bir yana...”

Qubadın bəxti gətirdi, onu əsgərliyə apardılar; çarpayısını Şəkidən bizim məktəbə dəyişilmiş Zeynalov Yusif adlı bir tələbəyə verdilər. Zeynalovun xəbərdən xəbəri yox idi. Yataqxanada özünə əməlli-başlı yer səhmanladı. İlk axşam mən tamaşa üçün qəsdən tez gəldim.

Yanşaq yataqxanamıza yeni bir yoldaş gəldiyini eşitmişdi, divanda oturub danışır, təzə qonağın yolunu gözləyirdi. Yusif içəri girən kimi, yanşaq ayağa durdu.

– Gərək ki, – dedi, – yoldaş Zeynalov sənsən. Bizim yataqxanaya çox xoş gəlmişən. Keyfin-zadın necədir, uşaqlar Şəkidə salamatdırlarmı? Qorxma, burada sənə pis keçməz. Şükür elə ki, yax-

şı, dinc yoldaşların yanına düşmüşən, yoxsa pis yoldaş dərsi-zadı sənin burnundan tökər. Necə deyirəm? Mən ölüm, vur bura...

Yusif çamadanı açır, paltar çıxarır, çəkməsini dəyişir, yan-şaq isə ondan bir şey istəyirmiş kimi, başının üstündə durub danışırdı.

Mürsəli qapıya çağırdılar, o çıxanda Yusif başını qaldırıb mənə baxdı. Mürsələ işarə elədi. “Bu yoldaş məndən nə istəyir”, – mən gülümsədim:

– Bir şey istəmir, – dedim, – onun xasiyyəti elədir, bir az mehriban adamdır.

Mürsəl qayıdanda Yusif soyunub yerinə girmişdi. Mürsəl danışı-danışı gəldi, stolunu onun yanına çəkdi:

– Nə tez yatağa yıxılmışan Zeynalov, səndə gərək tənbellik olmaya. Şəkililər diribaş olur, ya yorulmusan? Eybi yoxdur, yorulmusansa uzan, yatdıq yerdə söhbət daha şirin. Mən ölüm necə deyirəm, vur bura.

Şəkidə mənim bir qız tanışım var, bəlkə biləsən, Firəngiz, adından gözəlliyi bəllidir. Adı gözəl olmayanın, özü də gözəl ola bilməz. Mən ölüm necə deyirəm? Vur bura. Allahdan gizlin deyil, səndən nə gizlin, mənim dostdan xəlvət işim olmaz. Firəngizi sevirəm, amma elə eşq ilə yox, səni bilmirəm, mən eşqə inanmam axı, mən ölüm necə deyirəm, vur bura...

Mən ürəyimdə Zeynalova acıyırdım. Onun da deyəsən səbri tükənmişdi. Qolunu adyaldan bayıra çıxardı, əlini yanşağa tərəf uzatdı və ovcunu açdı.

– Bura bax, – dedi, – Mürsəlsən nəsən, sənin təbin gəlib, amma mənim yuxum. Mən yatıram, əlimi qoyuram eşikdə, söhbətin harasında lazım olsa özün şappıldadarsan.

Ulduz kəndinin şəfəqləri

Böyük şairimiz M.Ə.Sabirə hədiyyə

Mən müəlliməm, ömrümü uşaqlara dərs verməkdə keçirmişəm. Özü də o yan-bu yana qaçmamışam, həmişə bir kənddə – dağların arasında yerləşən, qar sularının səsinə alışan Ulduz kəndində işləmişəm. Bu kənd mənim həyatımda unudulmaz, əlamətdar bir məskən olmuşdur. Bəzi yoldaşlar oturub-durub öz peşəsindən narazılıq eləyir. Biri deyir, müəllimlik ömür çürüdən şeydir, biri deyir uşaq ilə çənə boğaz olmaq çətin peşədir, biri deyir indiki uşaqlar dərs oxumur, üzə dururlar..

Xülasə, hərə bir eyib tutur. Amma mən müəllimliyə müqəddəs sənət kimi baxıram. Onun nə maaşı, nə hörməti, nə qazancı, nə şöhrəti gözümdədir. Gözümdə olan o qəşəng balalar, hər səhər quş kimi səs-səsə verib məktəbə dolan, həyata mahnı, şənlik, gülmək, oynamaq, gələcək eşqi, amalı ilə boy atan, səsleşən uşaqlardır. Mən özüm onların hay-küyünü görəndə, elə bilirəm, bütün dünya mənimdir. Fəzalarda qanad çalan, balalarına uçmaq öyrədən bir qartal kimi özümü məğrur, uca, bəxtiyar hiss edirəm. Mən onların hər birinin səsində ayrı ümid, ayrı hava, ayrı fərəh duyuram. Müxtəlif ailələrdən, müxtəlif ana ocağından qalxıb gələn, məktəb həyatında, sinif otağında, şərqi dərində, dalğalı Kür-Araz suları kimi bir-birinə qarışıb ümumi ahəng alan bu səslər gələcək həyat, mübarizə, yüksəliş sevinci gətirir. Mənim gözümdə bu səslərin hamısı bir hava, bir həvəs, bir ruh, bir amal çağırır. İnanmırsınız? Qulaq asın, mən mənzərəni danışım, hamısını sizə söyləyim.

Məni bayrama çağırmışdılar. Mayın ortlarında dalımca məsın gəlmişdi. Əl boyda bir bəzəkli dəvətnamə gətirmişdi. Uşaqlar, keçmiş şagirdlərim yazırdılar: “Əziz müəllimimiz! Bizin sin-

fin bayramına təşrif gətirmənizi xahiş edirik. Bayram gününü sizsiz keçirə bilmərik. Bütün ömrünüz boyu zəhmətimizi çəkmişsiniz. Əlimizə qələm, zehnimizə işıq, başımıza bilik verən siz olmusunuz. İndi də bu zəhməti qəbul etmənizi istəyirik. Maşına əyləşin, gəlin. Havanızı dəyişərsiniz. Şagirdlərinizi də görərsiniz. Hamısı sizinlə görüşmək arzusundadır. Hörmətlə, sizi aramsız gözləyənlər.”

Tələbələrimin ricası mənim üçün vacib vəzifə, zəruri bir iş idi. Qalxdım, geyindim, uşaqlar ilə vidalaşdıq maşına oturdum.

Dağ yolları, yaz havası, cavanların xahişi, qarşısındakı şənlik-şadlıq mərasimi, səmimi məclis məni ruhlandırmışdı. Özümü gənclik aləmində, təzə qüvvətlə, təzə həvəslə yeni görüşə hazır sayırdım.

“Volqa” maşını səfəli dağ yolları ilə asfalt üzərində kater kimi süzərək bizi izdihamlı şəhərə gətirdi.

Səadət sarayının həyatində birdə gördüm... nə? – abırlı kişilər dəstə ilə, müntəzir oturub gözləyirlər.

Məni hara gətiriblər? Burada nəsə vacib yığınaq var, tanımadığımız adamlar yığılıb gəlib. Bura məktəb məclisinə oxşamır. Əlbət ki, bu kişilərin çoxunu ilk baxışda mən tanıya bilmədim, güman etdim ki, şəhərimizin oxumuşları, nazirləri, vəzifəli şəxsləri məclisin qonaqlarıdır.

Amma yaxınlaşanda, onların hər biri ilə salamlaşanda, yuxudan ayılan kimi oldum.

– Ey dili qafil, bu nə aləmdir!

Keçmiş cavanlıq günlərimin bütün şən-şöhrəti gəlib göz qaбаğında dayandı: Bunlar ki, mənim tələbələrimdir! Daha nə durmaq. Görüş, öpüş, qucaqlaşmaq...

– Məmməd, qırışmal, bu sən sən?! Əhəd, nə yaman kökəlmisən. Səməd, sənə saçın bu tezliyə niyə ağarıb? Mədət, bir yaxın gəl, yaxşı-yaxşı öpüm səni. Ay balam, neçə əsrdir görüşürük?! Bəri gəl, de görüm, nə qulluqdasan, hərbi paltar geymişən? Danış görüm, kefin necədir. Niyə belə görünməz olmusan?...

İndi bunlar mənim şagirdlərim yox, hərəsi bir böyük ailə sahibi, bir idarə rəisi, bir rayonun xadimi... Halay qurub məni ortalığa aldılar. Görüşmək, öpüşmək ilə kifayətlənmədilər. Əl-ələ verib bir yumaq kimi göyə götürdülər, atıb-tutdular. Görən də elə bilirdi ki, cavanların yox, bu qoca kişinin bayramıdır, bu dəsgah bununkudur.

Üstünə məxmər örtük salınmış bəzəkli stola güldanlar qoydular. Hardansa fotoqraf gəldi, dəstə ilə şəklimizi çəkdi.

Məclisə sükut çökən kimi nazirin əmrini oxudular. Hərəyə bir bağlama kitab, albom, bloknot verdilər. Cavanlar qəzetdə bizim, maarifçilərin bayramı üçün xüsusi səhifə həsr etmişdi. “Bir məktəbin yetirmələri” adı ilə xüsusi məqalə buraxmışdı. Hamının şəkli, fəaliyyəti haqqında söhbət açmışdı, öhdəmizə də vəzifələr qoymuşdu: Hər yoldaş rayon cavanlarından 5 nəfəri ali məktəbə, texnikuma hazırlamalı, taleyi ilə maraqlanmalı idi...

Yarıməsrlik bayramda Mehdi müəllimin təklifi ilə qərar çıxarıldı ki, bu bayram hər il mayın 15-də təkrar olunsun, daimi ənənəyə keçsin.

Hazırlıq komissiyası seçildi, mənim adımlı da həmin komissiyaya saldılar. Deməli, bizim bayram həmişəlik qanunlaşdı. Hamıya tapşırıdılar ki, bundan sonra bayrama hazır məlumat ilə, illik, işgüzar hesabat ilə gəlmək lazımdır.

Qoy bilinsin ki, hər kəs nə iş görüb, cari ili necə başa vurub, üstünlüyü, hünəri nədir, cavanlara necə köməyi dəyib.

Qoy bilsinlər ki, bizim cavanlar qocalıqda da cavanlıq həvəsini, fəaliyyətini tərk etmirlər.

Bizim adamlara, sovet cavanları deyilir!

Sorağın gəlsin

Dünən, Hacıbaba müəllim idi. Narlı-heyvalı, armudlu, alma-lı Şirvanın bağlı-bağatlı kəndlərində uşaq oxudurdu. Başına yığılan, həyat və bilik şövqü ilə böyüyən uşaqlara baxdıqca, özünü onların əhatəsində gördükcə həvəsi gəlir, sənətinə sevinirdi. Bunları, yenicə pərvazlanan quşlar kimi səs-səsə verən vətən balalarını öyrətmək Hacıbabaya ləzzət verirdi. Sabah onların hər biri bir hünər sahibi, hər biri bir sahənin adlı-sanlı adamı olacaqlar. Onlar nə qədər böyüsələr, yüksəlsələr öz müəllimlərinin adını unutmayacaqlar. Əksinə, ona ehtiram bəsləyəcək, adını da yüksəldəcəklər...

Hacıbaba indi bu müqəddəs sənətində yoxdur. Şirvan mülkünü, məktəbinə, uşaqlara və ümumiyyətlə, Hacıbabanın sevdiyi nə varsa hamısına bir təhlükə üz verdi. Müəllimlər uşaqlara vəsiqə verib yay tətilinə buraxdığı günlərdə faşistlər sovet vətəni-nə hücum başladılar.

O gündən məktəbdə Hacıbabanı ismətli bir qız əvəz edir. Dərs deyir, yazıdakı qələtləri düzəldir. Hacıbabanın əvəzində dəftərlərə o qol çəkir. Bu qız sevimli müəllimin sevgilisidir. Uşaqlar bəzən onu qayğılı görür, simasında ayrılıq kədərini əlamətlərini axtarmaq istəyirlər. Ancaq gənc müəllimə işindən, vəzifəsindən o qədər şad və razıdır ki, Hacıbabanı öz yanında hiss edir. Dərsdən qayıdandan sonra onun yazı stoluna oturur, onun qələmi ilə hərərətli məktublar yazır.

Bu məktubların biri Hacıbabanın əsgər köynəyinin cibindədir. İsrafil Məmmədovun şəkli olan poçta kartoçkasına yazılmışdır. Məktubda şəkil barəsində heç nə yoxdur, ancaq nədənsə Hacıbabanı məşğul edən bu şəkildir. O, İsrafilə çoxdan tanıyır. Burada isə yazılmasa da, ayrı bir duyğu oxunur. Sevgilisi demək istəyir ki: “Əzizim, səni nə vaxt belə görəcəyəm?” Hacıbaba sevgi-

lisinə verdiyi cavabı da İsrafilin şəklində yazdı. Eyni sükut, eyni məhəbbət dili ilə sevgilisinə qəhrəmanlıq, igidlik vədəsi verdi.

Onun bu vədəni verməyə haqqı vardır. Çünki o, doğma Şirvandan 10 min kilometrərlə uzaq olan bir yerdə, Sovet Şərfinin sərhədlərində Vətən hissi ilə, qəhrəmanlıq idealları ilə yaşayır.

Onun əsgərliyi də, müəllimliyi kimi seçilir. Üç ay ərzində komandanlıqdan beş dəfə təşəkkür almışdır. Komissar onu iki ay əvvəl yanına çağıraraq demişdi:

– Məmmədov, hazırlaş hərbi məktəbə göndəririk, saat iyirmidə çıxırsınız.

Serjantlıq məktəbini bitirənə bitirdənə komissar Hacıbabanın təhsili ilə yenə maraqlandı. Komandirlər bir ağızdan Hacıbaba deyib durdular. Komissar, əmr ilə, rəsmiyyət ilə yox, yoldaşlıq yolu ilə onu yanına çağırırdı:

– Məmmədov, – dedi, – leytenantlıq məktəbinə meylin varmı?

Hacıbaba öz komissarının hər sözünü vacib əmr sayırdı:

– Hara əmr etsəniz, – dedi, – getməyə hazırım!

Komissar gülüb əlini onun kürəyinə qoydu:

– Axı, – dedi, – Mamedov İsrafil də leytenantdır! Mamedovlar gərək seçilsin.

– Hər əmrin icrasında seçilməyə səy edəcəyəm, yoldaş komissar!

Mündəricat

Sənət yadigarları 5

ROMAN

Qayğılar 10

HEKAYƏLƏR

Tərpənir 208

Xallı muncuq 210

Sünbül 212

Ölüsoyan 214

Zirəklik 219

Söylənməyən nitq 222

Oturaqlar 226

Qayğı (Döyüşən ordudan) 229

Yanşaq 232

Ulduz kəndinin şəfəqləri 236

Sorağın gəlsin 239

Qeyd üçün

Mir Cəlal

QAYĞILAR

Mətbənin direktoru: *Elman Qasimov*
Dizayner: *Mətanət Əliyeva*

Çapa imzalanmışdır: 01.04.2021. Formatı 60x84 1/16.
Həcmi 21,5 ç.v. Sifariş №01. Tiraj 500

“Zərdabi Nəşr” MMC Nəşriyyat Poliqrafiya müəssisəsi
Tel.: (012) 493 51 92, (050; 055; 070) 344 76 01
e-mail: zerdabi_em@mail.ru